

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА

МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

ГОДИНА IV, КН. 3.

REVUE MACÉDONIENNE

ÉDITION

DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN

ANNÉE IV, FASC. 3.

ДАРЪ

ОТЪ

МАКЕДОНСКИ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

СОФИЯ — SOFIA

ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — IMPRIMERIE P. GLOUSCHOFF

1928.

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА

МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

ГОДИНА IV, КН. 3.

REVUE MACÉDONIENNE

ÉDITION

DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN

ANNÉE IV, FASC. 3.

ДАРЪ

ОТЪ

МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

СОФИЯ — SOFIA

ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — IMPRIMERIE P. GLOUCHCOFF

1928.

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕД

СЛУЖБЕНИ НАСТАВНИК И НАСТАВНИК НА НАСТАВНИК

МАКЕДОНСКИ И НАСТАВНИК НА НАСТАВНИК

ТОМ IV, КНИГА I

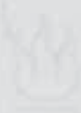
REVUE MACEDONIENNE

DE L'INSTRUCTION SCOLAIRE MACEDONNE

TOUR IV, PART I

МАКЕДОНСКИ

МАКЕДОНСКИ И НАСТАВНИК
НА НАСТАВНИК

СОФИЈА - 1934

ИЗДАВАЧ: ИСТИНСКИ НАСТАВНИК И НАСТАВНИК НА НАСТАВНИК

1934

СЪДЪРЖАНИЕ.

	Стр.
Д-ръ К. Кожухаровъ, Отъ Цариградската конференция до руско-турската война 1877 г. Дипломатическа студия . . .	1
Проф. Ив. Снѣгаровъ, Градъ Охридъ. Исторически очеркъ . . .	57
Проф. Геза Фехеръ, Първата поява на прабългаритѣ въ Македония. Обяснение на името <i>Коѳвео</i>	89
Н. Тенчевъ, Султанъ Мехмедъ V въ Скопье и българскитѣ училища	99
Л. Милетичъ, Изявление на Македонската емиграция до славянския съборъ въ София, 1910 г.	105
Ст. Романски, Български пѣсни съ гръцко писмо отъ Македония изъ архивата на Верковича	110

Рецензии и книгописъ.

Colonel L. Lamouche, <i>Quinze ans d'histoire balkanique</i> (1904—1912), Paris, 1928, 234. (Полковникъ Л. Ламушъ, Петнадесетъ години балканска история 1904—1918. Парижъ). — Рецензия отъ Л. Милетичъ.	155
Cesare Spellanzon, <i>La Questione d'Oriente. Vinti e vincitori nei Balcani</i> . Milano, 1926, 369 (Чезаре Спеланзонъ, Победени и победители на Балканитѣ. Милано 1926). — Рецензия отъ Л. Милетичъ	162
Dott. Minco Scipcovensky, <i>Bulgaria</i> . Riesumazioni storiche e considerazioni politiche ed economico-finanziarie dal 670 al 1927. Milano 1927, 350 (Д-ръ Минко Шипковенски, България. Историческо резюме и разсуждения политически и стопанствено-финансови за времето отъ 670 до 1627 год. Милано, 1927). — Рец. отъ Л. Милетичъ.	169
<i>Μακεδονία ήτοι μελέτη ἐθνολογική καὶ οἰκονομική τῆς Μακεδονίας Ἐκδοσις τρίτη. Εν Π-εῖ, 1926. «Ἑταιρεία ὁ Ἑλληνισμός», (Македония или етнологическо-економически очеркъ на Македония. Въ Пирея 1926 г. Издание на Дружество Елинизъмъ). — Рец. отъ Влад. Алексиевъ.</i>	173
G. N. Χατζιδάκις, <i>Ἀπάντησις πρὸς τὸν Κ. διδάκτορα W. Beschewliew Ἀθῆναι, 1928.</i> (Г. Н. Хаджидакисъ, Отговоръ на г. проф. В. Бешевлиевъ). — Рец. отъ Д-ръ В. Бешевлиевъ.	178
Французко резюме на съдържанието на книгата.	181—202

TABLE DE MATIÈRES.

	Page
D-r K. Kojouharov, De la conférence de Constantinople à la guerre russo-turque de 1877. Étude diplomatique.	1
Prof. Iv. Snégarov, La ville d'Ohrida. Aperçu historique.	57
Prof. Géza Feher, La première apparition des ancêtres des Bulgares en Macédoine. Explication du mot <i>Koūβερ</i>	89
N. Tentchev, Le sultan Mehmed V à Uskub et les écoles bulgares.	99
L. Milétitch, La déclaration de l'Emigration macédonienne adressé au congrès slave de Sofia, en 1910.	105
St. Romansky, Chansons bulgares de la Macédoine notés en alphabet grec — des archives de Verković.	110

Comptes rendus.

Colonel L. Lamouche, Quinze ans d'histoire balkanique (1904—1918). Paris, 1928, — Compte rendu de L. Milétitch.	155
Cesare Spellanzon, La Questione d'Oriente. Vinti e vincitori nei Balcani. Milano, 1926.—Compte rendu de L. Milétitch.	162
Dott. Minco N. Scipcovensky, Bulgaria. Riesumazioni storiche e considerazioni politiche et economico-finanziarie dal 670 al 1927. Milano, 1927. — Compte rendu de L. Milétitch.	169
Μακεδονία ήτοι μελέτη έθνολογική και οικονομική της Μακεδονίας. Έκδοσις τρίτη. Εν Π-ει 1926. «Εταιρεία ό Έλληνίσμος» — Compte rendu de Vlad. Alexiev.	173
Γ. Ν. Χατσιδάκις, Άπάντησις προς τον Κ. διδάκτορα W. Beschewliew. — Compte rendu de D-r V. Béchevliev,	178
Résumes des articles de la Revue en français	181—202

ОТЪ ЦАРИГРАДСКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ ДО РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА. 1877 г.

ДИПЛОМАТИЧЕСКА СТУДИЯ

Отъ Д-ръ К. Кожухаровъ.

Поради възбуждението у английското обществено мнение въ следствие на страшнитъ турски жестокости надъ българското население въ 1876 г. английското правителство се намираше въ невъзможностъ да подържа Турция. Агитациитъ на В. Гладстонъ противъ турцитъ по поводъ на българскитъ кланета и неговата критика противъ туркофилското поведение на английското правителство бѣха предизвикали въ английското обществено мнение такъво възмущение, че самъ Биконсфилдъ-Дизраели публично бѣ призналъ, че правителството му е загубило довѣрието на страната. При това руското правителство бѣ започнало да се съвещава съ европейскитъ Сили за една съвмѣстна постъпка предъ Турция въ полза на българското население, спрямо което жестокитъ преследвания още продължаваха. Горчаковъ бѣ застаналъ на гледището, че една политика на абсолютно ненамѣсване въ борбата между турското правителство и християнскитъ му поданици е практически невъзможна, — такава политика би била несъвмѣстима съ честъта и достойнството на християнска Европа.

Между туй бѣ станалъ превратътъ въ Цариградъ на 30 май 1876 год. и провъзгласенъ новъ султанъ. Въ началото на августъ с. г. Горчаковъ съобщилъ въ Виена своята програма: примирие между Сърбия-Черна гора и Портата, свикване на една европейска конференция за условията на окончателенъ миръ и подобрене на положението на християнитъ въ Босна, Херцеговина и България. Следъ дълга размѣна на мисли между Силитъ по този въпросъ английското правителство на 11 септемврий с. г. съобщава на руското, че е разположено за да се въстанови мирътъ на Балканитъ да подържа като база: да не се допуска промѣна въ статуквото на Сърбия; да се въведе административна автономия за Босна и Херцеговина и да се искатъ гаранции отъ административенъ

характеръ за бждещето управление на България. Това английско предложение, което по принципъ се приема отъ Австрия и Русия, дава поводъ на дълги преговори помежду имъ и съ Турция относително практическото му приложение. Поради постоянната опозиция отъ страна на турското правителство въ Русия расте възбуждението, особено благодарение на агитацията на славянофилскитѣ кржгове, въ полза на една пряма намѣса на Русия. На 15 октомарий с. г. се състоялъ въ Ливадия голѣмъ короненъ съветъ, въ който се е решило, щото въ случай на окончателенъ разрывъ съ Турция обектътъ на военнитѣ операции да бжде Цариградъ. Между туй военнитѣ действия на Турция и Сърбия още продължаватъ. Подъ натискъ на английското правителство Турция най-сетне решава да предложи едно примирие отъ петъ месеца съ Сърбия. Руското правителство решително отхвърля това на 14 октомврий и иска да се даде примирие отъ шесть седмици, за да се решатъ въ този кжсъ срокъ и важнитѣ въпроси за реформитѣ, които турското правителство очевидно иска да отлага.

Следъ разгромяването на сръбската армия, на 29. октомврий с. г. Русия ултимативно — въ срокъ отъ 48 часа — иска отъ Портата да приеме примирие за 6 седмици. Портата отстжпва. Царъ Александътъ II въ Ливадия предъ английския посланикъ заявява, че положението на работитѣ въ Турция е непоносимо, че той ще бжде принуденъ, ако Европа би отказала да действа съ твърдостъ и енергия, самъ да действа, като заявява при туй, че нѣма намѣрение да завладява Цариградъ, и ако по необходимостъ би окупиралъ частъ отъ България, това би било само временно.

Следъ това изявление на руския царъ и допълнително дадени отъ Горчакова успокоителни увѣрения въ този смисълъ съ заключение, че никой не ще прѣчи на Англия да действа съгласно съ Русия та да сподѣли съ нея признателността на християнитѣ, че източниятъ въпросъ не е руски, а европейски въпросъ и че Русия е готова да действа съгласно съ Англия, — английското правителство въ отговоръ на това предлага да се свика една европейска конференция въ Цариградъ върху базата, предложена отъ него при условие, че Силитѣ предварително ще признаятъ цѣлостта и независимостта на Турция и че никоя отъ тѣхъ не ще се стреми къмъ завладяване или изключително влияние.

I.

Причини на английското предложение за конференцията. — Руското становище по отношение участието на Турция. — Портата противъ предложението. — Английското поведение по отношение на Турция. — Речъта на Дизраели въ Гюидхалъ. — Речъта на царъ Александъръ въ Москва. — Руска мобилизация. — Сольсбъри назначенъ английски делегатъ. — Портата приема конференцията. — Речъта на Бисмаркъ. — Инструкциитъ на Сольсбъри. — Сольсбъри въ Берлинъ. Разговоритъ му съ Бисмаркъ и съ кайзера. — Сольсбъри въ Виена и разговоритъ му съ Андраши. — Впечатленията на Сольсбъри за настроението на европейскитъ столици. — Горчаковъ и конвенцията. — Нелидовъ въ Букурещъ. — Възгледътъ на Шуваловъ. — Бисмаркъ и конференцията. — Целитъ на германската политика. — Австрия и конференцията.

Английското предложение за Цариградската конференция, както се каза, бѣ резултатъ на настроението срѣдъ общественото мнение и на обстоятелството, че всички усилия на Дизраели да спечели общественото мнение за една туркофилска политика бѣха пропаднали. Нѣщо повече, несъгласието срѣдъ кабинета не даваше възможность да се следва такава една политика, а отъ друга страна правителството бѣ изгубило довѣрието на общественото мнение, и ако ли работитъ продължаватъ да се развиватъ по сжщия начинъ, падането на кабинета можеше да стане неизбежно. Конференцията можеше да доведе до единъ компромисъ, да възстанови европейския концертъ и направи възможно отстраняването на единъ руско-турски конфликтъ, но поведението на Дерби и влиянието на Дизраели бѣха насочени къмъ неутрализирането на подобенъ резултатъ. Дизраели гледаше да спечели време при първия удобенъ моментъ да усвои една туркофилска политика, каквато срѣщаше пълното одобрение на кралица Виктория.¹

Следъ като става ясно, че предложението за конференцията ще бжде прието, Шуваловъ съобщава на Дерби, че руското правителство ще настоява, щото да се изключатъ турскитъ представители. Три сж били съображенията на руското правителство: 1) нежелателността щото Портата да бжде свидетелъ на различията, които могатъ да се появятъ между европейскитъ държави, докато тѣ сж били изравнени и ре-

¹ Rose J. Holland. The development of the European nations, 1870—1921. New-York and London, 1922. v.I. p. 208.

зултатътъ предложенъ съвмѣстно; 2) невъзможността да се получатъ доказателства за истинското положение на турскитѣ провинции въ присѣйствието на турски представители и 3) дипломатическото правило, че конференцията въ Цариградъ ще трѣбва да се председателствува отъ турския пълномощникъ, което би поставило представителитѣ на Силитѣ въ едно фалшиво положение.¹

Между това Портата не губи време да покаже намѣрението си да се противопостави на конференцията по принципъ, посредствомъ старата практика на нови обещания. На 13 октомврий турскиятъ посланикъ въ Лондонъ съобщава на Дерби новитѣ съобщения отъ „сериозенъ и практически характеръ“, като откровено добавя, че Портата щѣла да употреби всички срѣдства на противодействие въ свръзка съ всѣки проектъ, който би ималъ за обектъ да я принуди да се отклони отъ своя курсъ.²

При наличността на предварителното упорство отъ страна на турското правителство, английското правителство отново показва слабостъ. Вмѣсто да държи единъ езикъ, който би осигурилъ успѣха на конференцията, и вмѣсто да ги уведоми, че и най-отявленитѣ туркофили английски представители не хранятъ никакво довѣрие къмъ турскитѣ обещания, Дерби заявява, че Англия предложила конференцията и една база за разискване по необходимостъ, защото, ако подобни предложения не били направени, Русия щѣла да интервенира самостоятелно. За извинение на турцитѣ се съобщава руското предложение за окупацията на Босфора, България и Босна. Прокламиранитѣ реформи щѣли да се взематъ подъ внимание, но при сѣществующитѣ обстоятелства тѣ били намѣрени за недостатъчни.³

Но това не бѣ всичко. Английската флота продължаваше да стои предъ входа на Дарданелитѣ и официозната преса продължаваше да представлява нейното присѣствие като една политическа демонстрация въ полза на Турция. Въ сѣщото време, на 9. ноемврий, английскиятъ премиеръ се възползува отъ празненствата въ Гюидхалъ да заплашва Русия съ вѣо-

¹ Parl. Papers, — Turkey I. 1877, № 579. Френското правителство е направило едно предложение въ сѣщия духъ, вж. *ibidem*. № 609.

² Turkey I. 1877, № 612.

³ Turkey I. 1877. № 924.

ржжена намѣса на Англия по единъ неоправданъ и бомбастиченъ начинъ.¹

Двадесетъ четири часа следъ речъта на Дизраели царътъ държа своята знаменита речъ въ Москва: „Презъ цѣлото мое царуване азъ съмъ се стремилъ да придобия за християнитѣ на изтокъ онова, което справедливостта налага. За нещастие моитѣ мирни усилия не постигнаха този резултатъ. Една конференция предстои да се събере въ Цариградъ, въ която Русия ще представи своитѣ искания. Ако нейнитѣ усилия не се увѣнчаятъ съ успѣхъ, Русия ще се види принудена да вземе оржжието, и азъ разчитамъ на подържката на своя народъ.“²

На 17. ноемврий Русия мобилизира 6 армейски корпуса³ и на следния денъ Шуваловъ се обяснява съ Дерби по тоя

¹ Times, 10 November, 1876. На 9 ноемврий Disraeli заяви: макаръ английската политика била за миръ, никоя държава не била тъй готова както Англия за война. Ако ли тя влезѣла въ война, това щѣло да бѣде за една права кауза (за свободата, независимостта и империята си), нейнитѣ ресурси били неизчерпаеми и тя щѣла да воюва докато нейнитѣ права бѣдатъ зачетени. Тая рѣчь бѣ счетена за провокация отъ опозицията и бѣ предметъ на остра критика, следъ като руското становище стана известно и когато Русия мобилизира. Мѣрkitѣ на Русия бѣха резултатъ отъ тая речъ (макаръ речъта на Александъръ II въ смисълъ че ще се употреби сила, ако ли конференцията несполучи бѣ произнесена преди речъта на Disraeli да му е била известна) толкова колкото и на политиката на английския кабинетъ отъ самото начало на кризата. Вж. Monypenny W. Fl. — The Life of Benjamin Disraeli, 1910—20 (6 тома) — т. VI. p. p. 9.

² Татищевъ С. Спир., Императоръ Александъръ II, его жизнь и царствование. С. П-бгъ, (два тома)—т. II. pp. 335 ит.; Loftus — (Series 2), pp. 194 ff.; Turkey I. 1877, № 921. Въ своята речъ предъ славянския комитетъ въ Москва на 6 мартъ 1877, Аксаковъ характеризира речъта на царя по следния начинъ: царътъ говорилъ въ Москва като приемникъ на Ивана III, получаващъ отъ Палеолога герба на Византия и съчетаващъ го съ герба на Москва; като приемникъ на Петра и Екатерина, като вѣнчанъ пазителъ на древнитѣ предания и неизмѣнимитѣ исторически завѣти. Споредъ Татищевъ (II, pp. 336 ff.), думитѣ на Аксаковъ били „вѣрно тълкование на настроението“ срѣдъ славянскитѣ крѣгове. Въ свръзка съ рускитѣ военни приготовления, Бисмаркъ е увѣрилъ Salisbury, че руситѣ иматъ сериозни намѣрения да воюватъ, като е добавилъ, че Горчаковъ билъ суетенъ човѣкъ, който искалъ да напусне този свѣтъ посрѣдъ малко „бенгалски огънь“. На темата за Горчаковъ Andrassy е увѣрилъ Salisbury, че предъ него Горчаковъ се е изразилъ, че той желае да „mourir non comme une lamp qui file, mais comme une astre qui brille“. Вж. Cecil, Lady Gwendolen, — Life of Robert marquis of Salisbury (2 тома) — p. 103.

³ Turkey I, 1877, № 1008. Въ втората половина на септемврий е било заповѣдано да се започне подготовката на мобилизация; на 1 ноемврий ст. ст. мобилизацията е била заповѣдана. Въ началото на 1877 дунавската действующа армия е била 133,000 съ 472 орждия, а армията за охрана на крайбрѣжието Одеса — 72,000 съ 216 орждия. Въ Киевъ, като резервъ на действующата армия — 73,000 съ 210 орждия. Кавказката армия се е състояла отъ 122,000 съ 256 орждия. Вж. Татищевъ op. c. — II, pp. 337—3.

случай. Досегашното протакане отъ страна на Портата и звѣрствата, извършени надъ християнското население, принудили императора да мобилизира частъ отъ своята армия, но той не искалъ война и билъ решенъ да стори всичко за да я избѣгне. Но той билъ решенъ сѣщо да не спира предъ принципитѣ, признати отъ цѣла Европа като справедливи, хуманни и необходими и които руското обществено мнение е усвоило съ крайна енергия да бждатъ изпълнени и осигурени съ ефикасни гаранции.¹

Въ свръзка съ руската мобилизация Горчаковъ изпраща циркуляръ до европейскитѣ столици, въ който обяснява, че предъ видъ на поведението на Портата, твърдо решенъ да постигне съ всички срѣдства предначертаната отъ великитѣ държави цель за подобрене положението на християнитѣ, царьтъ е мобилизиралъ частъ отъ войскитѣ си. Царьтъ не желаелъ война, но нѣмало да се спре предъ нищо за осжщестяването на признатитѣ отъ Европа принципи на справедливостъ и чловѣколюбие.²

Въ кабинета Дизраели предлага да се изпрати на конференцията Сольсбѣри и предложението е било прието, като самъ Сольсбѣри е изказалъ готовностъ, но е настоявалъ щото преди всичко да се уреди въпросътъ съ политиката, която има да се следва. Изглежда, че Сольсбѣри е билъ предложенъ поради видното му положение въ кабинета и мнението на опозицията, какво че той не е туркофилъ, и туркофилството на посланика въ Цариградъ Елиотъ³. Назначението на Сольсбѣри е било посрещнато съ всеобщо одобрение освенъ срѣдъ крайнитѣ туркофили. Отъ друга страна партизанитѣ на емансипирането на християнитѣ сж предполагали Сольсбѣри да е повече на тѣхна страна, отколкото той въ сжщностъ е билъ.

На 20. ноемврий, съ голѣмо нежелание, Портата прие предложението за конференцията. Въ сжщностъ, евро-

¹ Ibidem № 1011.

² Циркуляръ на Горчаковъ 1/13 ноемврий 1876, вж. Татищевъ оп. с. — II, pp. 333 ff.

³ Вж. цитув. съчинение за Salisbury — II, pp. 90 ff.; Disraeli — VI, p. 87. На жена си Salisbury пише, че било въпросъ на честь да не се отказва, макаръ отиването „въ Цариградъ означавало неудобства — морска болестъ и неуспѣхъ“. Пращането на Salisbury въ Цариградъ е било преднамѣрено отъ страна на Дизраели, съ цель щото да се спечели той за туркофилската политика. Вж. Disraeli — VI, pp. 93 ff.

пейскитѣ държави, безъ да обръщатъ внимание на турскитѣ възражения, бѣха постигнали съгласие и взеха необходимитѣ мѣрки за конференцията. Турция нѣмаше другъ изходъ освенъ да приеме. На сѣщия день Сольсбѣри трѣгва за Цариградъ и Бисмаркъ заяви въ германския райхстагъ: „Ако конференцията не постигне резултати и ако Русия реши да постигне съ силата на оръжието онова, което тя не е сполучила да постигне съ мирни сръдства, ние не ще се противопоставимъ на нейната акция, тъй като обектитѣ, преследвани отъ нея, сж и наши обекти“¹.

Международното положение бѣ напълно уяснено, когато английскитѣ кабинетъ изработи инструкциитѣ на Сольсбѣри за конференцията. Тѣзи инструкции бѣха решителни по тонъ и напълно задоволителни, ако ли тѣхното изпълнение имаше да се следва по сѣщия начинъ. Инструкциитѣ констатираха, че прокламирането на реформи отъ страна на Портата не може да се приеме за достатъчно; всѣко очакване на Портата, че силитѣ биха се задоволили съ общи увѣрения, каквито нееднократно сж били давани въ миналото, би било напраздно. Силитѣ били въ правото си да искатъ да разгледатъ мѣрките, необходими за реформирането на администрацията и да настояватъ върху достатъчни гаранции за приложението на тѣзи реформи. Сольсбѣри е билъ натоваренъ да отхвърли всѣкакви възражения отъ страна на Портата, тъй като цѣлата история на Отоманската империя следъ договора отъ Парижъ доказала, че Портата не е въ състояние да гарантира приложението на реформи, вследствие на което били необходими „външни гаранции“. Единствената резерва на английското правителство се отнася до окупацията на турски територии отъ чужди войски. Накрай се споменува, че Англия е решена да не санкционира потисничество и лошо управление, и ико Портата упорствува, отговорността за последствията ще носятъ султанътъ и неговитѣ съветници.²

Посещението на европейскитѣ столици отъ Сольсбѣри на пжтъ за Цариградъ е било идея на Уелския принцъ. Вън-

¹ Argyll George Douglas Campbell, — The Eastern question from the treaty of Berlin, 1878, and to the second Afgan war, London, 1871 (2 тома), — т. I, pp. 307—8.

² Turkey II, 1877, № 1.; Hertslet — IV, p. 2517. Преди кабинетътъ да е взелъ окончателно решение относно инструкциитѣ, Дѣрби и Дизраели ги изпращатъ на кралицата за подписъ. Вж. Disraeli — VI pp. 96 op. c. ff.

шното министерство е счело това за излишно, но Дизраели го намира за полезно и насърдчава Сольсбъри да направи посещенията.

Въ Парижъ Деказесъ се е изказалъ за една европейска окупация на Босна — отъ Австрия, България — отъ Русия и Македония — отъ Англия, но считалъ, че голѣми затруднения ще се появятъ за постигане на подобно съглашение. Сольсбъри заявява, че Англия не може да приеме окупацията, но не може и да поеме отговорностъ за едно лошо управление, ето защо ще настоява за гаранция¹.

На Сольсбъри Бисмаркъ заявява, че неговото решение да не се намѣсва въ кризата не означавало неприятелско разположение къмъ Англия. Бисмаркъ заявява, че онова, което Англия се старае да постигне въ Турция, е безнадеждно и непрактично, ето защо той не може да се отклони отъ своя курсъ къмъ единъ обектъ, който той счита за илюзия. Отъ друга страна всѣко предложение на съветъ отъ негова страна би означавало да се изтълкува отъ Русия като заплашване. Бисмаркъ не е вѣрвалъ въ подържането на мира, тъй като Русия достатъчно е напреднала за да не може вече да се оттегли. Той е билъ на мнение сжщо, че Русия значително подценява трудността на онова, което тя е на пжтъ да предприеме. Англия можела да се компенсира въ Египетъ, като въ случай на окупация само тя може да окупира Цариградъ. На нѣколко пжти Бисмаркъ настойчиво съветва, щото Англия да не бърза съ своитѣ решения и да не предприема постъпки още въ началото на руската акция, тъй като сами събитията изглежда ще сложатъ край на тая акция. Когато Русия започне да чувства изтощение, тя ще стане отзивчива на умѣрени предложения. Никоя държава, която не командува моретата, не ще може да задържи Цариградъ, ето защо Англия може да чака и да не започва една война съ Русия, освенъ когато това бжде абсолютно необходимо.²

¹ Salisbury — II, pp. 94 ff. (до Дерби, 21 ноемврий 1876).

² Salisbury — II, p. 96 (до Дерби, 23 декемрий). Споредъ рапорта на руския посланикъ въ Берлинъ, на срещата си съ Сольсбъри, Бисмаркъ е заявилъ, че географическото положение на Германия я принуждава да има много приятели, ето защо тя се старае да пази приятелството си и на никаква цена не ще пожертвува приятелството си съ Русия, което било изпитано на дѣло. Англия се опитвала да впрегне Германия въ своята колесница, но такава роля не била по германския вкусъ и не оставало, освенъ Англия сама да се впрегне въ своята ко-

На Сольсбъри кайзерътъ е заявилъ, че ако ли се предвидятъ гаранции за реформитъ, една окупация ще може да се предотврати. Кайзерътъ е заявилъ, че въ случай на различие между Русия и Англия, Германия ще пази абсолютенъ неутралитетъ. Кайзерътъ е обяснилъ, че той не е въ състояние да упражни влияние върху Александъръ II въ полза на мира, но частно той е говорилъ на царя и е получилъ задоволителни увѣрения. Сольсбъри е заявилъ, че ако Русия не настоява на окупация, надеждата да се постигне едно споразумение е голѣма, тъй като Англия сжщо желае реформитъ и гаранции за тѣхното приложение¹.

Общото впечатление на Сольсбъри отъ посѣщението му въ Берлинъ е било, че Бисмаркъ желае запазването на мира между Русия и Англия. На сжщото мнение е билъ и английскиятъ посланикъ. И двамата сж стигнали до това убеждение не само отъ категоричнитъ заявления на Бисмаркъ въ този смисълъ, но и отъ неговата аргументация. Той не само не далъ

лесница. Сольсбъри изказалъ опасение, че предстоящата конференция ще пропадне безъ да постигне целта си. Бисмаркъ допускалъ подобна възможность, като добавилъ, че и въ такъвъ случай интереситъ на Англия все още не ще бждатъ засегнати и тя не трѣбва да вземе прибирзани и крайни решения, тъй като тѣ биха се указали безвъзвратни и съвършено ненуждни предвидъ на увѣренията на царя. Ако даже Русия воюва, и въ такъвъ случай Англия може да остане спокойна. Въ такъвъ случай Русия ще се яви изпълнителъ на европейскитъ решения, която роля Германия не ще ѝ оспори. Сольсбъри отвърналъ, че ако Русия заемѣла Цариградъ, щѣло да бжде трудно да се изкара отъ тамъ, ето защо било необходимо да бжде изпреварена. Бисмаркъ отговорилъ, че Александъръ II не иска Цариградъ, и ако даже бжде принуденъ да го окупира, той ще го напусне. Вж. Татищевъ — II, pp. 311 ff. Сольсбъри е останалъ подъ впечатлението, че Бисмаркъ не е изпитвалъ любовъ къмъ Русия, шегувалъ се е относно Горчаковъ и като да е изпитвалъ удоволствие отъ обстоятелството, че последниятъ си навлича една голѣма беля съ навлизането въ България. За Андраши Бисмаркъ се е изказалъ приятелски, но се е забелязвало известно презрение въ езика му. Сольсбъри е останалъ подъ впечатлението, че Бисмаркъ ще подкрепи всѣко практическо разрешение на спора, но той не вървалъ въ успѣха на конференцията, ето защо се занимавалъ съ начина, по който ще трѣбва да се разпредѣлятъ турскитъ земи: Египетъ — на Англия, България — на Русия, Турцитъ въ Стамбулъ, а останалото на Гърция. (Salisbury — II, p. 91). Въ свръзка съ разговора си съ Сольсбъри, Бисмаркъ е заявилъ на френския посланикъ, че ако Русия и Англия постигнатъ съгласие, най-сериозната опасность ще бжде отстранена. Той споменалъ на Сольсбъри, въ случай Русия реши да окупира България, една военна манифестация би била достатѣчна. Бисмаркъ е билъ съ впечатлението, че Англия ще се задоволи съ временна окупация на Цариградъ. Вж. Hanotaux Gabriel, Contemporary France. Westminster, 1903 1909 (4 т.) — IV, p. 1269.

¹ Salisbury — II, p. 98; Татищевъ — II, p. 342.

никакво насърчение на Англия да възприеме едно силно опозиционно становище къмъ Русия, но сторилъ тъкмо обратното, като заявилъ, че Англия не може да разчита на германска подържка. Нѣщо повече, Бисмаркъ е отстоявалъ руското гледище по отношение на окупацията и е настоявалъ, че Цариградъ не може да бжде застрашенъ отъ една руска окупация въ България.¹

Въ Виена Андраши е заявилъ на Сольсбъри, че той не вѣрва въ успѣха на конференцията. Той сжщо е заявилъ, че не желае Босна и Херцеговина, но не щѣлъ да се противопостави до степенъ на подаване оставка. Сольсбъри е останалъ подъ впечатлението, че Андраши е билъ повече готовъ да работи въ съгласие съ Бисмарка, отколкото Горчаковъ.² Андраши се е побоявилъ отъ рускитѣ домогвания и вследствие на това билъ решително противъ всѣко разрешение на въпроса, което би могло да се укаже илюзорно и да даде поводъ на Русия да се намѣси следъ нѣколко години, когато тя би била готова. По тази причина Андраши, който сжщо е билъ противъ окупацията, не гледалъ на нея като на най-голѣмото

¹ Salisbury — II, p.p. 98—9 (до Дерби, 25 ноемврий). Кронпринцесата, дъщеря на английската кралица, която Сольсбъри описва като „хитра“ и която мразѣла Бисмарка „като отрова“, го увѣрила категорично, че Бисмаркъ действително желае запазването на мира.

Въ писмото си до Сольсбъри отъ 29 ноемврий (1876), Дизраели намира, че всѣкакви условия, които биха изключили една чужда окупация на турски територии, щѣли да бждатъ единъ английски триумфъ. Той не счита, че Русия била готова за война, но отчуждаването на английското обществено мнение отъ Турция поради жестокоститѣ надъ българитѣ и турскиятъ финансовъ фалитъ могли да насърчатъ Русия. Въ случая, че Русия предприеме военни действия, Англия ще протестира противъ нарушението на договоритѣ и следъ това ще съветва Портата да повика английската флота въ Проливитѣ и Черно море, като защитата на Цариградъ се организира за смѣтка на английското правителство. Времето било критическо, тъй като Русия можела да се споразумѣе съ Австрия и Германия и свещениятъ съюзъ да се поднови и засили като Австрия получи Босна, Херцеговина и даже Сърбия, Германия — Холандия, Франция — Белгия и Англия бжде поставена предъ едно безизходно положение. Англия трѣбвало да получи нѣкаква важна позиция въ Черно море, напр. да закупи Варна отъ Турция, въ какъвто случай Русия щѣла да бжде поставена въ невъзможност да помръдне. Дизраели е недоволенъ, че Бисмаркъ предложилъ на Сольсбъри, Англия да завладѣе Египетъ, въ случай че Русия вземе Цариградъ. Ако ли последното се случело, Дизраели иска по-скоро Мала Азия (Вж. Disraeli — pp. 103.).

² Въ Парижъ Деказесъ е пусналъ предъ Сольсбъри интригата, както по обикновеному, че Бисмаркъ ималъ око на германска Австрия. Въ Виена Сольсбъри е разговарялъ на тая тема съ Андраши и последниятъ го увѣрилъ категорично, че подобна идея не е и минавала презъ ума на германския канцлеръ (Вж. Salisbury—II, p. 100,—до Дерби, 26 ноемврий).

зло и запиталъ, дали Англия ще окупира Цариградъ, ако Русия окупира България, а Австрия—Босна. Сольсбъри отговаря, че Англия ще се противопостави дипломатически съ всички сили противъ една окупация, но не ще направи отъ това поводъ за война (*casus belli*), освенъ ако Австрия се присъедини. Андраши обяснява, че той не ще счита окупацията за *casus belli*, — източниятъ въпросъ трѣбвало да се решава за изтокъ.

Андраши настоява да узнае английското гледище относно окупацията, и Сольсбъри, при уговорката, че този въпросъ не е билъ решаванъ, заявява, че при известни условия Англия ще се погрижи за защитата на Цариградъ. По отношение на реформитѣ Андраши се е изразилъ, че тѣ трѣбва да бждатъ сериозни и придружени съ ефикасни гаранции. Сольсбъри е останалъ подъ впечатлението, че Андраши се е намиралъ подъ натискъ отъ много страни и изглежда, че е ималъ свобода на действие, но е билъ наклоненъ щото Русия да се ангажира въ една война съ Турция та да изхаби своята сила тамъ.¹

Сольсбъри намира италянитѣ симпатизиращи на Русия. Ако и да предпочитали подържането на мира, тѣ считали, че Александъръ се намиралъ поставенъ въ толкова трудно положение, че щѣло да му бжде невъзможно да се оттегли. По такъвъ начинъ Сольсбъри, който не бѣ отявленъ туркофилъ

¹ Salisbury — II, p. 102. На 1 декемврий Дизраели пише до Сольсбъри какво, за да се избѣгне едно проваляне на конференцията, последниятъ да заяви, че Англия по принципъ не е противъ една временна окупация, но това да стане съ съгласието на Портата, като по такъвъ начинъ гледа да отдѣли въпроса за реформитѣ отъ този за гаранциитѣ. Ако ли Портата се съгласи на една окупация, то тя да предложи Англия. Войскитѣ за това били готови, но цѣлата работа да стане така, щото да не се открие английската инициатива. Една англо-руска окупация или тая, предложена отъ Русия (Австрия да окупира Босна и Херцеговина, Русия—България и Англия Цариградъ) Дизраели е считалъ за нежелателни и опасни, тъй като по такъвъ начинъ можело да се дойде до подѣлбата на Турция (Вж. Disraeli — VI, p. 105). Това Disraeli не е съобщилъ на никого отъ колегитѣ си въ кабинета. На 8 декемврий видни лица отъ опозицията, които бѣха въ полза на една противотурска политика, свикаха една конференция въ Лондонъ, на която се предложи не само да не се укаже поддръжка на Турция, но и да се изпрати английската флота и войски, които да наложатъ на Турция реформитѣ. На тая конференция „именитиятъ професоръ Freeman заявява по-скоро да пропаднатъ интереситѣ на Англия и нейнитѣ индийски владѣния отколкото да се нанесе единъ ударъ или да се каже една дума въ полза на неправдата противъ правото.“ Правителствениятъ кржгове и кралицата сж били крайно недоволни отъ тая конференция, та е предлагала да се взематъ мѣрки противъ тази „агитация“ (Disraeli — VI, p. 106.)

като Дизраели, презъ време на своитѣ посещения по европейскитѣ столици се е убедилъ, че никоя отъ европейскитѣ държави не е била разположена да застане на страната на Турция. Даже Австрия не се е показала наклонна да стори подобно нѣщо, ако ли за подържането на статукво-то ще трѣбва да се пролива кръвъ. Болшинството отъ държавитѣ сж били на мнение, че часътъ за подѣлбата на Турция билъ ударилъ. При тѣзи условия конференцията можеше ди сполучи, ако Дизраели да не бѣ насърдавалъ турцитѣ.¹

Русия не е възлагала надежди на конференцията. Презъ първата половина на ноемврий Горчаковъ е съставилъ единъ меморандумъ относно положението на Русия. Той е изказалъ мнение, че Русия не може да понася повече създаденото положение и че моментътъ билъ дошелъ, щото Русия да се справи съ Турция. Но да се постигне това, било необходимо да се спечели неутралитетътъ на Австрия та по такъвъ начинъ не само рускиятъ флангъ би билъ осигуренъ, но и всѣкакви съмнения отъ страна на Бисмарка биха били отстранени. Трѣбвало да се избѣгва прибързана акция, но трѣбва да се предприематъ приготовления за една война съ Турция.²

Къмъ края на ноемврий Нелидовъ бива изпратенъ въ Букурещъ да преговаря за една бждеща конвенция между Русия и Ромъния съ целъ да се осигури преминаването на руски войски презъ ромънската територия.³

Рускиятъ посланикъ въ Лондонъ, графъ Шуваловъ, е билъ въ полза на мира. Той е билъ на мнение, че рускитѣ интереси сж повече въ централна Азия отколкото на Балканитѣ; една война на Балканитѣ щѣла да изправи Русия предъ голѣмо противодействие срещу незначителни облаги. Шуваловъ е схващалъ намѣренията на Дизраели и не е считалъ, че Русия, при разстроенитѣ си финансии и армия, би могла едновременно да воюва съ Турция и съ Англия. Извънъ това Шуваловъ е преувеличавалъ преимуществата, които една

¹ Salisbury — II, pp. 106 f.; William White, p. 117.

² Goriainow Sergii Mikhailovich, — *Le Bosphore et les Dardanelles etc.* Paris. 1910 — p. 325.

³ Първитѣ сондажи сж били направени нѣколко месеца по-рано. Вж. Nelidov—*Souvenirs* въ *Revue des deux mondes*, 15 май 1915; Whitman — *Reminiscences of the king of Roumania*, pp. 239, 242.

руско-турска война би дала на Бисмарка, особно що се касае до свобода на действие по отношение на Франция.¹

Обаче политиката на Игнатиевъ имаше едно решително преимущество — тя се ползуваше съ подкрепата на руското обществено мнение, което бѣ решително въ полза на войната.² Вследствие на това Игнатиевъ е следвалъ своитѣ планове: Турция да бѣде или унищожена, или превърната въ единъ руски протекторатъ.

Презъ първитѣ дни на декемврий Бисмаркъ заяви въ германския райхстагъ, че докато той е канцлеръ никой не ще разстрои добритѣ руско-германски отношения, но той добавя, че Австрия е сжщо приятелъ на Германия, че лигата на тримата императори все още сжществува и че ще бѣде отъ голѣма полза, че тя не е насочена противъ Англия. Колкото се отнася до близкия Изтокъ, за Германия той не струва коститѣ на единъ померански гренадиеръ.³

По отношение на конференцията Бисмаркъ се е изразилъ предъ руския посланикъ, че Портата едва ли ще приеме исканията на силитѣ. Заплашването съ отзоваване на европейскитѣ посланици не ще я уплаши, — напротивъ, ще я зарадва. Изпълнението на това заплашване тя ще счете като милостъ на провидението предъ курбанъ-байрямъ и охотно ще пожертвува посланицитѣ, за да се отърве отъ Игнатиевъ.

Бисмаркъ е запиталъ, какъ се движатъ преговоритѣ съ Австрия, и добавилъ, че той ще измѣни своитѣ отношения къмъ нея, ако тя изостави почвата на съглашението на тримата императори и усвои по отношение на Русия една безчестна и враждебна политика.⁴ Относително Англия той е заявилъ, че тя едва ли ще защити Турция съ оръжие. Колкото се отнася до Ромъния, Бисмаркъ е заявилъ, че Русия

¹ Goriainov, op. c. p. 339; Tyler, Mason Whiting. — The european powers and the Near East, 1875—1908. Mineapolis, 1925. — p. 18.

² Leroy-Beaulieu въ Revue Bleue, 2 юний 1811.

³ Bismark, Die politischen Reden des Fürsten Bismark. Stuttgart 1892—1905. 14 тома, вж. т. VI, p. 446.

⁴ Бисмаркъ не е ималъ добро мнение за императора Францъ Иосифъ. На Сольсбъри той споменува какъ Николай I се намѣсва въ полза на Францъ Иосифъ и му възстановява империята като подаръкъ съ едно рицарство, каквото никой суверенъ не билъ показалъ по-рано, и какъ Францъ Иосифъ му се отплатилъ съ неблагодарността отъ 1854 г. (кримската война). Бисмаркъ добавилъ: „На приятелството на такъвъ човѣкъ никога не можешъ да се довърявашъ“ — това било резултатъ на езуитско образование (Вж. у Salisbury — II, p. 105).

нѣма защо да се церемони съ нея, тъй като берлинскиятъ дворъ въпрѣки роднинскитѣ връзки не е разположенъ да подържа Каролъ.¹

Цельта на Бисмарка бѣ да запази лигата на тримата императори и да стои вѣнъ отъ всѣко усложнение. Ако Русия иска да воюва, тя е свободна, колкото се касае до Германия, да стори това, но едно споразумение съ Австрия е необходимо за да се избѣгне единъ австро-руски конфликтъ. Ако руско-английскитѣ отношения се влошатъ, Германия не ще развали отношенията си съ Англия. Германия нѣма никакви интереси въ Турция, но единъ великъ интересъ—да вижда и по-подържа Англия, Русия и Австрия на приятелска нога.² Предъ видъ на многобройнитѣ затруднения на положението, Бисмаркъ съобщава становището си и си запазва свобода на действие да се справи съ бждещето развитие на събитията по начинъ, щото да предпази Германия отъ последствия, които биха застрашили нейното положение.³

Австрия сжщо не бѣ благоприятно настроена къмъ конференцията. Единъ планъ за реформи, предвиждащъ международенъ контролъ въ Босна и Херцеговина, би направилъ невъзможно изключителното положение, което Австрия се стараеше да придобие въ дветѣ области. Отъ друга страна, общиятъ планъ за реформи бѣ посрещнатъ съ неодобрение отъ различнитѣ елементи на монархията — унгарцитѣ го считаха за радикаленъ и опасенъ, а славянитѣ за недостатъченъ. Следователно Андраши бѣ наклоненъ къмъ резервираностъ и печелене на време.⁴

¹ Татищевъ, *op. c.* — II, pp. 348 ff. Този разговоръ се е състоялъ следъ речта на Бисмаркъ въ германския райхстагъ, когато Убри е посетилъ Бисмарка да му благодари за тая речъ.

² Вж. *Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914. Im Auftrage des Auswärtigen Amtes herausgegeben von J. Lepsius Albr. Mendelssohn Bartholdy, Berlin, 1924.*

³ *Ibidem* — II, № 267; Coolidge Arch. Cary, — *Origins of the Triple alliance*, 2. ед. New York, 1926. — p. 113; Tyler *op. c.* — p. 80; Татищевъ *op. c.* — II, pp. 349 ff.

⁴ Tyler *op. c.* — p. 79.

II.

Игнатиевъ и Сольсбъри. — Преговоритѣ и употрѣбяването на сила. — Решението за отзоваване посланицитѣ въ случай на турски отказъ. — Английскитѣ резерви. — Туркофилството на английската колония въ Цариградъ. — Английското становище по отношение на конференцията. — Турското упорство. Исканията на Сольсбъри и настроението на Дизраели. — Англия противъ принудителни мѣрки. — Мидхадъ паша противъ исканията на конференцията. — Рускиятъ минимумъ. — Откриването на конференцията и турскитѣ маневри. — Решението на турцитѣ да провалятъ конференцията. — Съкращение на руския минимумъ. — Дизраели недоволенъ отъ Сольсбъри. — Новото предложение на силитѣ и речъта на Сольсбъри. — Последно заседание. — Поведението на Сольсбъри и Дерби. — Несъстоятелността на английската политика. — Бисмаркъ за една руска акция. — Руското задоволство отъ становището на Бисмаркъ. — Отговорътъ на Горчаковъ.

Въ Цариградъ Сольсбъри намира Игнатиева въ крайно примирително настроение; той се съгласява да не настоява за окупация и приема реформитѣ и гаранциитѣ, предложени отъ Сольсбъри. При разискването на границитѣ на автономната областъ България, Игнатиевъ се съгласява, щото тя да се раздѣли на две провинции и южнитѣ граници да се отдалечатъ отъ Егейския брѣгъ. Другитѣ посланици сж приели споразумението между Сольсбъри и Игнатиевъ и въобще въ изготвянето на програмата на реформитѣ не сж се появили противоречия и не сж станали никакви дебати.¹

На 14 декемврий се е състояло първото заседание на прелиминарната конференция. Игнатиевъ предлага временното употрѣбяванѣ на военна сила като предпазителна мѣрка противъ мохамеданския фанатизъмъ въ случай, че конференцията бжде принудена да вземе строги мѣрки. Сольсбъри се противопоставя на предложението, тъй като мѣрката не била необходима. Представителитѣ на другитѣ сили сподѣлятъ мнението на Игнатиева, вследствие на което Сольсбъри предлага да се употрѣби английска сила. Русия възразява и гер-

¹ Salisbury op. c. — II, p. 108. Сольсбъри е билъ въ недоумѣние да си обясни сговорчивостъта на Игнатиевъ, вѣроятно било въпросъ да се печели време, или се разчита на упоритостъта на турцитѣ, или действително той желаелъ единъ дипломатически триумфъ за запазване на мира, или пъкъ Русия се намира предъ финансови затруднения (до Дерби, 1 декемврий).

манскиятъ пълномощникъ заявява, че въоръжени сили на великитѣ държави ще бждатъ изключени. Следъ това е било предложено да се употребятъ белгийски войски, и Сольсбъри настойчиво препоръчва въ Лондонъ да се приеме това предложение, тъй като по-добро не ще може да се добие, а извънъ това белгийскитѣ войски не представляватъ никаква опасностъ.¹ На следния день английското правителство одобрява предложението на Сольсбъри.²

На 17 декемврий Сольсбъри донася, че прелиминарнитѣ разисквания били приключени и че било решено, че докато известни измѣнения по отношение на подробноститѣ ще бждатъ допуснати, следъ като бждатъ изслушани турцитѣ, принципитѣ на споразумението ще се подържатъ и, ако турцитѣ откажатъ, пълномощницитѣ ще искатъ съгласието на своитѣ правителства да оповестятъ, че тѣ ще напуснатъ Цариградъ.³ На следния день английскиятъ кабинетъ одобрява споразумението „по принципъ“, включително и да се употребятъ белгийски войски, но добавя резерва относно мѣркитѣ, които ще има да се взематъ въ случай на отказъ отъ страна на Портата.⁴

Споразумението между Сольсбъри и Игнатиевъ е било посрещнато съ недовѣрие отъ официалната и неофициална английска колония въ Цариградъ, било поради едно непреодолимо туркофилство, било поради личността на Игнатиевъ и неговото дипломатическо изкуство. Готовността на Игнатиевъ да прави концесии е била изтълкувана като още едно доказателство за руската неискреностъ, а неговитѣ минали дипломатически похвати и успѣхи сж били считани като доказателство, че Сольсбъри е станалъ негова жертва. Критикитѣ, отправени по адресъ на Сольсбъри, сж били още по-остри, когато той намѣрилъ общуването си съ Игнатиевъ твърде забавно.⁵

¹ Turkey II, 1877, № 57.

² Ibidem — № 61; Disraeli — VI, p. 108.

³ Turkey II, 1877, № 63.

⁴ Ibidem — № 65. Въ последующа депеша Сальсбъри е билъ натоваренъ допълнително да гледа щото мѣрката относно чуждитѣ войски да изглежда възприета по искането на Портата и да бжде придружена съ едно оттегляне на рускитѣ войски отъ турската граница като контра-балансъ (Ibid. № 66.).

⁵ Salisbury — II, p. 110. Методитѣ на Игнатиевъ сж били твърде интересни, споредъ както този инцидентъ ги илюстрира: Картата, върху която сж били отбелязани границитѣ на автономна България, е била

На 21 декемврий французкото правителство запитва английското, какви сж намѣренията му за случай на отказъ отъ страна на Портата, като добавя, че много ще зависи отъ становището на Англия. Дерби отговаря, че английскиятъ кабинетъ напълно ще подържа предложенията на конференцията, но не билъ готовъ да вземе участие въ упражнението на натискъ; отъ друга страна, Англия не ще даде никакви надежди на Портата за подкрепа въ случай на една война поради нейния отказъ.¹ На следния день Сольсбъри бива уведоменъ за решението на кабинета: Англия не ще даде съгласие да се употребятъ насилствени мѣрки, военни или морски, противъ Портата; на последната, отъ друга страна, да се даде да разбере, че тя не може да разчита на подкрепа отъ страна на Англия въ случай на война.²

Още преди откриването на конференцията Сольсбъри вижда, че програмата за реформитѣ ще пропадне поради упорството на турцитѣ. Той е недоволенъ отъ туркофилитѣ англичани, които ги насърдчавали. Турцитѣ били дълбоко убедени, че въ края на краищата Англия щѣла да застане на тѣхна страна и че никакви усилия отъ негова страна не били въ състояние да разколебаятъ това турско убеждение. Устнитѣ увещания отъ страна на Сольсбъри, щото Портата да не се надѣва на английско подкрепа, не сж произвели нуждния ефектъ, ето защо Сольсбъри се обръща къмъ Лондонъ за съдействие. На 22 декемврий Сольсбъри пише едно дълго писмо до Дизраели, да му се позволи да упражни възможния най-голямъ натискъ върху турцитѣ. Сжщевременно той пише до колегата си Карнарвонъ (Carnarvon) да организира подържката на исканията му въ кабинета, но Дизраели се е намиралъ отъ

у Игнатиевъ. На следующата среща Сольсбъри забелязва, че границитѣ сж били сжщественно измѣнени въ направление на руското желание. Сольсбъри обръща внимание на Игнатиевъ върху поправката. Вмѣсто да дава обяснения, Игнатиевъ прави самопризнанието: „г. Маркизътъ е толкова внимателенъ, че човѣкъ не може да скрие нищо отъ него“. Сольсбъри, изненаданъ отъ тая откровеностъ, се е смѣлъ отъ сърдце и инцидентътъ билъ приключенъ по този начинъ.

¹ Turkey II, 1877, № 76.

² Ibidem № 18. Изглежда, че това становище на английското правителство е било съобщено въ Цариградъ, тъй като между документитѣ се намира една мистериозна телеграма отъ великия везиръ до посланика въ Лондонъ, датирана на 24 декемврий, въ която се изразява „дълбока благодарностъ“ къмъ Дерби за съобщение, въ което английското правителство указвало „благосклонна подкрепа“ въ такова трудно време: (Ibidem № 81.)

ново въ туркофилско настроение, а Дерби продължава своята обичайна тактика на обструкции по отношение на всѣка активна политика, въ каквото и направление да бжде тя насочвана. Работата се свежда до „мораленъ натискъ“.¹

Двойствеността на Англия по въпроса за принудителнитѣ мѣрки, естествено, не се е харесвала на другитѣ държави, тъй като тя имаше да докара войната, която конференцията се стараеше да предотврати. Германският императоръ настоява предъ английския посланикъ, щото Англия да участвува въ принудителнитѣ мѣрки за да се избѣгне войната.² Дерби пояснява английското становище: Англия не ще участвува въ принудителни мѣрки, но не ще даде и надежди за подкрепа на Портата; това било заявено и на руския посланикъ.³

Съ идването си на власт Мидхадъ Паша решава да се противопостави на исканията на силитѣ, и едно отъ сръдствата му е било да пустне интригата, че Игнатиевъ му билъ предложилъ едно сепаративно руско-турско съглашение, като по такъвъ начинъ се е стараялъ да отдѣли Сольсбѣри отъ Игнатиева. Мидхадъ е допускалъ, че Турция може да стигне до

¹ Salisbury — II, pp. 112 ff. За речта на Дизраели въ камарата на лордоветѣ относно невъзможността да се упражни натискъ върху Портата, вж. Hansard, 20 февруарий, 1877. Колебанията на Дизраели презъ този периодъ сж твърде интересни. Споразумѣнието, което Сольсбѣри постигна съ Игнатиевъ бѣ съгласно съ инструкциитѣ му, единодушно одобрени отъ цѣлия кабинетъ. Веднага следъ пристигането си въ Цариградъ, обаче Сольсбѣри получава отъ Дизраели две писма. Едното писмо предлага да се подведатъ Русия и Австрия въ една английска окупация на Балканитѣ за едно неопредѣлено време, като тѣ бждатъ изключени. Другото писмо дава идеята, въ случай че Русия навлѣзе въ Турция, да се запази мирътъ докато се укрепятъ Цариградъ и Проливитѣ и се сръдоточатъ войски за една експедиция въ Босфора, следъ което да се обяви война на Русия. „Отъ тая война Англия да придобие една командующа крепостъ въ Турция (дали Дизраели е ималъ предвидъ Цариградъ и Проливитѣ, не е ясно). Излишно е да се споменува, че и двата плана на Дизраели сж били наивни и изглежда сж били плодъ на неговото затруднено положение между английското обществено мнение, кабинета и туркофилството на кралицата, макаръ самъ той да е представлявалъ тѣзи планове продиктувани отъ убѣждението си, че Турция ще бжде подѣлена. (Salisbury — II, p. 113; Disraeli — VI, pp. 103 f.; Gathorne-Hardy) — Memoirs, I, p. 377.)

² Turkey II, 1877, № 95.

³ Трѣбва да се обърне внимание върху тѣзи заявления особено въ сръзка съ поведението на английското правителство при избухване на войната; тѣ предвиждатъ една сепаративна руска акция противъ Турция, следователно становището на Англия впоследствие бѣ неоправдано.

разорение, ако се дойде до война, но то било за предпочитане предъ унизителнитѣ предложения на Силитѣ.¹

На 20 декемврий предложенията на прелиминарната конференция частно сж били съобщени на новия везиръ Мидхадъ паша. Споредъ Сольсбъри, езикътъ на великия везиръ билъ незадоволителенъ; той възразилъ противъ международната комисия и всѣка друга форма на гаранции освенъ обещанията на султана.²

На 22 декемврий, на последното заседание на прелиминарната конференция, Игнатиевъ заявява, че споразумението е било постигнато върху базата, предложена отъ Англия, и то посрѣдствомъ взаимни отстъпки; колкото се отнася до Русия, споразумението представлявало крайния и повече „несъкратимъ минимумъ“ на исканията въ полза на християнитѣ; то не представлявало исканията на нѣкоя държава, а на единна Европа.³

На 23 декемврий редовната конференция, съ участието на турцитѣ, бѣ открита, и председателството бѣ повѣрено на турския министъръ на външнитѣ дѣла, Сафетъ паша. Турцитѣ откриватъ конференцията съ единъ меморандумъ, въ който деянията на турското правителство се защищаватъ по единъ безусловенъ начинъ, като въ противоречие на многобройнитѣ ирадета и фермани, признаващи административни произволи, Турция се представлява за безгрѣшна. Въстанието, сравнително взето, било потушено безъ проливане на кръвъ, и правителството взело всички мѣрки да се поправятъ вредитѣ. Цѣла Европа дължала признателностъ на турското правителство за неговата умѣреностъ при потушаването на революционнитѣ конспирации, тъй като по такъвъ начинъ Турция дала неопровержими доказателства за жизнеспособностъ и извършила една неоценима услуга на каузата за редъ.

Сольсбъри, подкрепенъ отъ руския и австрийския пълномощници, протестира противъ некоректността на меморандума по отношение на събитията въ България. Френскиятъ пълномощникъ формално връчва предложението на европей-

¹ Salisbury — II, pp. 116 ff. Изглежда че Мидхадъ действително е направилъ на Игнатиевъ предложение за сепаративно съглашение съ цель да подвижи своята интрига, представлявайки работата предъ Salisbury, че предложението било направено отъ Игнатиевъ.

² Turkey II, 1877, № 110.

³ Turkey II, 1877 p. 169.

Окитѣ държави. Турскитѣ пълномощници запитватъ за съображенията на Силитѣ да предприематъ стѣпки, противни на турската независимостъ. Следъ обясненията на тая тема се разиграва комедията на топовни гърмежи и промулгирането на конституцията, която, споредъ Сафетъ паша, открива „нова ера“ за поданицитѣ на Султана, на което Игнатиевъ отвърща, че приложението на тая конституция е действителното мѣрило на нейната стойностъ.¹

На 26 декемврий Сольсбъри съобщава на Дерби, че частно турцитѣ заявяватъ решението си да не отстъпватъ нищо и че войната съ Русия очакватъ да последва. Въ конференцията турскитѣ делегати протакатъ и се стремятъ да отклоняватъ предложенията. Сольсбъри употребявалъ всички усилия да убеди турцитѣ, че отъ Англия никаква поддръжка не ще получатъ, но поведението на антуража въ посолството било нелоялно, а турцитѣ били наклонни да не придаватъ толкова значение на официалнитѣ декларации, колкото на информация отъ „задната врата“. По-късно, три дни, Сольсбъри телеграфира въ Лондонъ да се отзове посланикътъ Елиотъ, тъй като турското упорство било резултатъ на езика на Елиотъ. Французкиятъ, германскиятъ, италианскиятъ и австрискиятъ посланикъ съветвали Сольсбъри да иска отзоваването на посланика, ако било въпросъ да се постигне резултатъ. Сольсбъри е на сжщото мнение и настоява да се извика посланикътъ въ Лондонъ и предъ Дизраели. Това искане обаче не се изпълнява, понеже Дизраели се извинява съ обстоятелството, че Игнатиевъ чрезъ руското правителство далъ сжщия съветъ. Ако Елиотъ би билъ отзованъ и станѣли известни постѣпкитѣ на Игнатиевъ, кабинетътъ щѣлъ да падне на другия день.²

¹ Turkey II, 1877 pp. 228 t. Въ рапорта си отъ 13 януарий 1877 г. Сольсбъри разглежда постановленията на турската конституция и заключава, че ако тя даже бжде напълно приложена, положението на християнитѣ ще си остане сжщото. Но даже за приложението на една книжна конституция турското правителство е отказало да поеме задължения предъ Европа (Turkey II, 1877, Nos 222, 223.)

² Solisbyri — II, pp. 188 ff; Disraeli—VI, d. 113. Въпросътъ за отзоваването е билъ късно внесенъ въ кабинета и наклоността е била показана да се повика посланикътъ, ако Сольсбъри намира това за необходимо, но той отговаря, че всичко е вече късно. Сольсбъри е предвиждалъ неуспѣха и се е утешавалъ поне съ обстоятелството, че конференцията е направила невъзможно проливането на английска кръвъ въ полза на Турция; английскитѣ държавници трѣбвало да се занимаятъ съ въпроса за осигуряването на пжтя за Индия по другъ начинъ. Подържането на Турция Сольсбъри е считалъ за голѣма грѣшка, като

Колебанията на английския кабинетъ сж били добре известни на турцитѣ. На 4 януарий 1877. при Дерби се явява специаленъ турски пратеникъ, Одиянъ паша, който разисква подробно въпроса за исканията на конференцията и заявява, че отказътъ на Портата билъ предварително решенъ. Дерби употребява обичайната си аргументация, — той прибѣгналъ до конференцията само като едно сръдство за предотвратяване на една руско-турска война. Турскиятъ пратеникъ отговаря, че Портата разполага вече съ 600,000 войника и не се страхувала отъ една война съ Русия, ако такава се укажела необходима.¹

Второто заседание на конференцията се е състояло на 28 декемврий и турската тактика започва да се очертава. Споредъ Сольсбъри турскитѣ пълномощници приемали всичко *ad referendum*, но правѣли възражения по всѣка точка на предложенията.² На четвъртото заседание (1. януарий 1877), турскитѣ пълномощници обявяватъ, че тѣ нѣматъ инструкции даже да разискватъ която и да било точка отъ предложението.³ Следъ заседанието Сольсбъри посещава великия везиръ, изброява опасноститѣ, на които се излага Турция, ако упорствува въ своя курсъ, и настоява да се направятъ отстъпки по известни пунктове. Мидхадъ е билъ неотстъпчивъ и е заявилъ, че въпросътъ не се касаелъ до сжщността на предложението, колкото до поемането обвезателство отъ страна на Портата да го изпълни.⁴

При наличността на турското упорство, европейскитѣ пълномощници решаватъ да направятъ известни отстъпки и, съ цель да подържа европейскитъ концертъ, Русия се съгласява да съкрати своя „несъкратимъ минимумъ“ искания

ежедневно се убеждавалъ въ печалното лекомислие на кримската война (Salisbury — II, pp. 122 ff.) Презъ втората половина на декемврий, когато става ясно, че Портата ще упорствува и конференцията ще се провали, Дизраели насочва своитѣ усилия да спечели кабинета за всѣко принуждение на Турция съ сила, като не се прекжснатъ и дипломатическитѣ сношения, а посланикътъ само се завърне въ отпускъ. Кабинетътъ е решилъ въ този смисълъ (Disraeli VI p. 109).

¹ Turkey II, 1877, № 131.

² Turkey II, 1877, № 141.

³ Ibidem № 162.

⁴ Ibidem № 163. При това положение на нѣщата, Сольсбъри е намѣрилъ за целесобразно да даде обяснение (въ една формална нота до Портата) за независимостта на Турция съгласно съ договора отъ 1856, гаранцията на европейскитѣ държави и да аргументира, че предложението на конференцията не е въ интересъ на Русия, а на Турция, тъй като доброто управление ще накара християнитѣ да не дирятъ подкрепа навънъ (Ibidem № 167).

Солсбъри отново се старае да убеди Мидхадъ да приеме новото предложение, но великиятъ везиръ се показва непоколебимъ — той отхвърля всѣкакъвъ европейски контролъ и се съгласява да даде амнистия на въстаницитѣ, но тя да включи и турцитѣ, виновни за кланетата въ Батакъ.¹

Къмъ края на декемврий Дизраели започва да бжде недоволенъ отъ Солсбъри и отъ начина, по който той изпълнявалъ своята мисия; той билъ подведенъ отъ Игнатиевъ: Русия нѣма намѣрение да воюва по-рано отъ Априлъ а Солсбъри забравялъ, че той е билъ изпратенъ въ Цариградъ да държи руситѣ вѣнъ отъ Турция, а не да създава едно „идеално съществуване“ за турскитѣ християни посрѣдствомъ ненуждни заплашвания къмъ Портата; той станалъ повече русинъ отъ самия Игнатиевъ. Докато Русия имала предъ видъ само единъ компромисъ, Солсбъри виждалъ само война; необходимо било, щото конфиденциалио и сърдечно Дерби да го постави на правъ пжтъ. Презъ първата седмица на януарий Дизраели продължава да бжде оптимистъ: турцитѣ знаели, че Русия гледала да се отърве отъ създаденото положение, затова били неотстъпчиви, а всичко можело да се случи, но не и унижението на Турция.²

Колкото повече турското упорство се увеличаваше, толкова повече английското становище става нерешително. Ясно бѣ, че решителниятъ моментъ наближаваше, и въ свръзка съ това обстоятелство на Солсбъри се предписва „да избѣгва всѣкакъвъ видъ на заплашване, който би могълъ да се тълкува като ангажментъ на английското правителство да се налагатъ предложенията съ сила.“³

На 15 януарий измѣненото предложение на Силитѣ бѣ направено на турскитѣ пълномощници, придружено съ една декларация, че ако това предложение не бжде прието, евро-

¹ Turkey II, 1877, № 220. Причинитѣ за това си поведение самъ Мидхадъ обяснява въ Nineteenth Century, June 1878: това било английското становище противъ принудителнитѣ мѣрки и вѣрата, че европейското съгласие не ще може да се подържа за дълго. Отъ друга страна турското правителство било съ убеждението, че при една руско-турска война Англия ще трѣбва да се намѣси.

² Disraeli pp. 111 ff. Наскоро обаче Дизраели се отрича отъ своя оптимизъмъ като обяснява че Русия щѣла да воюва защото Бисмаркъ искалъ това, но все пакъ, следъ седмица, той наново започва да вѣрва, че въ края на крайщата Русия щѣла да се откаже отъ войната.

³ Turkey II, 1877, № 183.

пейскитѣ пълномощници ще считатъ конференцията за свършена и ще напустнатъ Цариградъ, съгласно съ инструкциитѣ на своитѣ правителства. Турскитѣ пълномощници решително отхвърлиха предложението.¹ По този поводъ Сольсбъри държа една забележителна речъ. Той даде едно тълкуване на договора отъ 1856 г., въ свръзка съ международното положение (status) на Турция и нейнитѣ задължения за реформи. Сольсбъри заяви, че турското правителство бѣ длъжно да слуша съветитѣ на европейскитѣ държави, тъй като тѣ сж гаранتي за независимостта и цѣлостта на Турция; ако тя не слуша тѣзи съвети, нейното положение ще претърпи промѣна и тя ще се намѣри предъ опасностъ, тъй като Европа не ще може да се откаже отъ отговорноститѣ, наложени ѝ поради нейнитѣ усилия да покровителствува Турция. Това бѣха прави думи, но само думи. Сольсбъри, съгласно съ инструкциитѣ си, заяви, че Англия се счита свободна отъ всѣка отговорностъ за последиствията, съ други думи, че не се присъединява къмъ останалитѣ държави да изпълни дълга си, произтичащъ отъ покровителството на Турция.²

На 20 януарий се състоя последното заседание на конференцията. Игнатиевъ прочита единъ решителенъ протестъ.³ Сольсбъри заявява, че обектътъ на конференцията не е билъ да се протоколиратъ турскитѣ проекти за подобрене, а да установи административна автономия и ефикасни гаранции. Веднажъ отказътъ да се дадатъ такива вече формално регистриранъ, мисията на конференцията е свършена.⁴ Сафетъ паша настоява на „отличнитѣ намѣрения на турското правителство,“ а Сольсбъри възразява, че Портата дава само обещания, а отказва да даде гаранции.

Турцитѣ отказаха сериозно да третиратъ решенията на конференцията и решиха да я провалятъ посрѣдствомъ играта

¹ Turkey II. 1877, № 221; Argyll op. c. I. p. 333.

² Turkey II, 1877, № 230 Inclos. 2.

³ Turkey II. 1877, № 229. Сольсбъри е счелъ руския протестъ че не означава война, освенъ при нови турски провокации.

⁴ Ibidem, № 230. Въ надвечерието на разтурянето на конференцията Сольсбъри пише до Carnarvon и съобщава че макаръ всички възможни концесии и да сж били направени на Турция, като въпросътъ за гаранциитѣ билъ сведенъ до минимумъ, турцитѣ ги отхвърлятъ като по такъвъ начинъ искатъ да избѣгнатъ всѣкакъвъ европейски контролъ. Той билъ убеденъ, че причинитѣ за турския отказъ били: тѣхната вѣра въ слабостта на Русия и тая, че той, Сольсбъри, въ действителностъ не представлява възгледитѣ на английското правителство (Salisbury — II, p. 123).

на „конституционни реформи“.¹ Докато Сольсбъри се старае да внуши на турцитѣ, че тѣхното поведение ще ги доведе до катастрофа (тъй като Англия не ще ги подържа) и нарежда да се отзове английската флота, Лордъ Дерби поздравлява Портата съ провалянето на конференцията, като го характеризира „успѣхъ на Турция“.²

Същевременно Сольсбъри пише до Дерби и споменува, че ще трѣбва да се направи изборъ на политика за бъдещето. Имало да се избира между: 1) участие въ насилствени мѣрки, което можело да даде гласъ на Англия въ окончателното решение, но това той (Дерби) нѣмало да направи; 2) да се предостави на Русия да атакува и следъ това тя да нарежда мирнитѣ условия по своему, и предоставя на Дерби да съчинява патетически депеши; 3) споразумение съ Горчаковъ и Андраши за една временна окупация, като се създадатъ трибутарни области — този билъ най-безопасниятъ курсъ.³

Докато въ Цариградъ Сольсбъри бѣ заелъ едно становище, което не само оправдаваше свикването на конференцията и исканията на европейскитѣ държави, но същевременно бѣ единственото, което можеше да запази английскитѣ инте-

¹ Конституцията се е считала за една игра както отъ чужденци-тѣ, така и отъ самитѣ турци. Вж. Gallenga, — *The Eastern Question*, II, pp. 255—53; *Parl. Papers, Turkey* № 2 (1878), p. 114. Голѣмъ дѣлъ отъ отговорността за тая конституционна цинична игра се пада на султана, който никога не е ималъ намѣрението да прокара реформи. Едва нѣколко дни преди откриването на конференцията той назначава Мидхадъ паша великъ везиръ, като властта на последния се свършва веднага следъ постигането на желаната цель. Конституцията бѣ промулгирана и Мидхадъ, изглежда, не е схваналъ коварството на султана, защото, следъ като вижда, че не се взематъ никакви мѣрки за прилагането на конституцията, той пише на султана, че конституцията не е била промулгирана, за да се намѣри изходъ отъ трудното положение и да се залѣгва Европа. Абдулъ Хамидъ повиква Мидхадъ въ двореца, но последниятъ подозира нѣкакъвъ капанъ и, едва следъ като бива увѣряванъ, че заповѣдъ за реформитѣ ще се издаде, отива въ двореца. Веднага той бива задигнатъ и яхтата на султана го отнася въ Италия. Първоначално Абдулъ Хамидъ не е ималъ достатъчно куражъ да прати Мидхада на дъното на морето, но впоследствие той е билъ подмаменъ да се завърне въ Турция и убитъ. Вж. *Midhad Ali, — Life of Midhad Pasha*, chs. V—VII; За характера и похватитѣ на Абдулъ Хамидъ, вж. D. Kelekian въ *Contemporary Review*, декемврий 1896.

² *Midhad Ali — Life of Midhad Pasha*, p. 142. За критиката на Сольсбъри вж. *Turkey* № 2 (1878), p. 302; за отхвърлянето на предложени-ята отъ страта на Турция. *ib.* pp. 344.

³ *Salisbury — II*, p. 14. Сольсбъри е преговарялъ съ Игнатиевъ и по уреждането на известни азиатски въпроси въ свръзка съ Индия и е разчиталъ, че Русия щѣла да постигне едно съглашение съ Англия, ако ли конференцията успѣе. Това го е карало да съжالياва за пропадането ѝ.

реси, като предотврати единъ руско-турски конфликтъ, въ който Англия не можеше да участвува, Дерби и Дизраели съ своето колебание, несъстоятелна политика и насърдчение на турцитѣ правѣха този конфликтъ неизбеженъ¹. Тѣ не само даваха съвети на Турция, какъ да избѣгне външната намѣса, но, поставени подъ натискъ, когато се решава да се отзоватъ посланицитѣ, тѣ не представляватъ заминаването на Елиотъ като отзоваване, а като повикване за рапортъ.² По такъвъ начинъ само английското правителство подготвяше почвата на Русия за война.

Когато въ края на декемврий става ясно, че конференцията ще пропадне поради упорството на турцитѣ, рускиятъ посланикъ запитва Бисмарка, какво ще трѣбва да се прави следъ това. Канцлерътъ отговаря, че при съществуващитѣ обстоятелства не остава нищо друго освенъ Русия да избере времето и да върви напредъ, но да не предприема нищо, докато не се подготви за една бърза и блестяща победа. Необходимо е, щото Русия да не предупреждава Европа за намѣренията си, а да се подготви и да пристъпи къмъ действие. Възможно било щото по този начинъ Русия да е искала да влияе на Портата и европейскитѣ кабинети, но сега тя била ангажирана и оттегляне било невъзможно. Русия не трѣбвало да отстъпи предъ Турция. Извънъ това вътрешното положение на Русия не позволявало подобно нѣщо. Ако се вземѣли необходимитѣ мѣрки, успѣхътъ билъ обезпеченъ, а Русия трѣбвало да се покаже спокойна и умѣрена въ победата си. Политическото положение е благопрѣятно за Русия; задъ нея стои Германия, а отъ момента на конвенцията, и Австрия. Англия остава сама и тя ще се намѣси, вѣроятно, само въ случай, ако Русия злоупотреби съ победата. Съ една дума, заключилъ Бисмаркъ, Германия е благоразположена къмъ руския успѣхъ, тъй както Русия — къмъ германския.³

Благосклонното становище на Бисмарка е било посрещнато съ благодарности въ Петербургъ. По този поводъ Бисмаркъ съобщава на руския посланикъ, че той би желалъ да знае намѣрението на руското правителство, за да направи нуждната подготовка. Има ли намѣрението Русия да дойде до

¹ Argyll I, p. 310.

² Turkey II, 1877, № 238.

³ Убри до Горчаковъ, 23 декемврий 1876. Татищевъ, — II. p. 350 ff.

разривъ съ Турция, или пъкъ да печели време, докато войната стане възможна и въоръженията бждатъ готови, или най-после мисли ли да се задоволи съ резултатитѣ, постигнати отъ конференцията и да избѣгне войната. Ако рускитѣ намѣрения сж известни, би било възможно да се започне необходимата подготовка на общественото мнение: или да се нападатъ турцитѣ за тѣхната упоритостъ, или пъкъ да се възвеличаватъ удовлетворителнитѣ резултати отъ конференцията и даже да се възхваляватъ турцитѣ за тѣхното поведение. Бисмаркъ заключилъ, че той преди всичко желае да запази сърдечнитѣ отношения съ Русия; второ — да укаже услуга на императора и неговата политика; трето — да даде известно удовлетворение и на останалитѣ държави, приятелски разположени къмъ Германия, но — на Русия преди всичко. Изясненията на руския кабинетъ му дали поводъ да мисли, че Русия иска война, но ако ли такава не се желае, Германия ще действува въ смисълъ на рускитѣ миролюбиви намѣрения. Ето защо било необходимо Германия да знае истинскитѣ руски намѣрения.¹

Отъ името на Александъръ II Горчаковъ благодари на Бисмарка за ласкавитѣ отзиви, като съобщава, че императорътъ напълно се осланя на него. Горчаковъ същевременно бърза да отговори на въпроса на Бисмаркъ относно намѣренията на Русия и, макаръ уклончиво, дава да се разбере, че Русия ще продължава да печели време, като ще се старае да подвижи европейския концертъ къмъ принудителни мѣрки, докато войната стане възможна — презъ пролѣтътъ.¹

III.

Рускитѣ усилия за споразумение съ Австрия. — Влиянието на Бисмаркъ върху Андраши. — Босна и Херцеговина, база на австро-руския компромисъ. — Срещата въ Райхщадтъ. — Меморандумътъ на Андраши. — Различията между австрийския и руския меморандумъ. — Становището на Андраши. — Характерътъ на съглашението въ Райхщадтъ.

Тѣй като събитията на изтокъ се развиваха по начинъ, който благоприятствуваше на една руска активна политика, и тѣй като Горчаковъ считаше за необходимо да се постигне едно споразумение съ Австрия за да се избѣгне една про-

¹ Убри до Горчаковъ, 2 януарий 1877. Татищевъ — II, pp. 355.

¹ Горчаковъ до Убри, 4 и 5 януарий 1877. Татищевъ — II, pp. 353.

тивно-руската коалиция въ случай на единъ руско-турски конфликтъ, за какъвто Русия се готвѣше, усилия бѣха направени за едно споразумение. Андраши е предпочиталъ да осуети руската инициатива на Балканитѣ и вследствие на това се е колебалъ между двата възможни курса: този отъ кримската война или едно споразумение съ Русия. Причина, щото Андраши да избере последния курсъ, е било влиянието на Бисмаркъ. Главниятъ обектъ на политиката на Андраши е билъ да запази приятелството на Бисмарка, а канцлерътъ е настоявалъ, щото лигата на тримата императори да се запази посредствомъ едно австро-руско споразумение на изтокъ².

За база на единъ австро-руски компромисъ можеше да послужи Босна-Херцеговина. Както въ економическо, така и въ стратегическо отношение тѣзи територии бѣха необходими за закрѣпяването на Далмация. Още следъ кримската война Радецки е настоявалъ за анексията имъ, но австрийското правителство не е било разположено къмъ подобна стѣпка. Въ 1867 г., австрийскиятъ посланикъ въ Петербургъ е разисквалъ въпроса съ Горчаковъ: Австрия да получи Босна-Херцеговина, въ случай че Русия си възвърне Бесарабия. Горчаковъ не е показалъ наклонность да усвои подобна идея³. Не е известно, дали въпросътъ е билъ разискванъ наново презъ време на срещата на тримата императори въ Берлинъ (1872); Горчаковъ и Андраши сж постигнали съгласие, щото Русия и Австрия да не се намѣсватъ въ вътрешнитѣ работи на Турция, но и да не подпомагатъ последната за потушаване на въстанията⁴. Презъ време на посещението на царя въ Виена (1873) въпросътъ изглежда да е билъ отново разискванъ, но въ конвенцията въ Шенбрунъ нѣма нищо по този въпросъ⁴.

¹ Grosse Politik — II, chs. 10—11.

² Count, Friederich Revertea въ Deutsche Revue, май 1904, p.p. 139—40; Coolidge — p. 94; Tyler — p. 67.

³ Goriainow (p. 307) и Wertheimer Eduard, Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit (Stuttgart 1910—1913, II, p. 72), не даватъ нищо повече по този въпросъ, нито пъкъ въ Grosse Politik се даватъ повече освѣтления.

⁴ Revertea твърди, какво едно съглашение било подписано, споредъ което въ случай на една руско-турска война Австрия е щѣла да остане неутрална и въ случай на една руска победа щѣла да получи Босна и Херцеговина. Русия получавала свобода на действие на Балканитѣ, но нѣмало да си присвои Цариградъ и трѣбвало да уведоми Австрия предварително относно условията за миръ. Това твърдение не може да се съгласува съ меморандума на Андраши по този въпросъ (Wertheimer — III, p. 89). Revertea заявява че той получилъ тая ин-

На 8 юлий 1876, въ Райхщадтъ се състоя среща между Францъ Иосифъ и Александъръ II, на която сж присъствуваха сжщо Андраши и Горчаковъ, съ цель да се постигне едно споразумение между Австрия и Русия въ свръзка съ източната криза. Разговоритъ сж били водени устно, конвенция не е била подписана, а следъ срещата Андраши и Горчаковъ сж съставили меморандуми върху постигнатото споразумение. Тъй като двата меморандума не се съгласуватъ, по всичко изглежда, че или въпросътъ се касае за едно недоразумение или пъкъ до надхитряване¹.

Споредъ меморандума на Андраши, за случай на една война сж били разисквани две хипотези: 1) Ако турцитъ победятъ, не ще имъ се позволи да придобиятъ преимущества; Сърбия и Черна Гора ще запазятъ положението и границитъ си; независимостъ ще се признае само на Черна Гора; въ въстаналитъ области ще се прокаратъ реформи; никакви териториялни промѣни не ще бждатъ направени; 2) Ако турцитъ бждатъ победени, Сърбия не ще придобие територии въ Далмация, Хърватско и Славония, а въ района на Дрина Нови Пазаръ въ Стара Сърбия въ направление къмъ Лимъ. Черна Гора ще бжде закржглена съ територии на Херцеговина, съ пристанището Спица и съ увеличение въ района на

формация отъ единъ руски дипломатъ, който присъществувалъ на разискванията. Въроятно е, обаче, какво, пишейки по паметъ следъ като се е изминало толкова време, Revertera е объркалъ датитъ и формата на постигнатото споразумение. Възможно е че въпросътъ се касае за съглашенията въ Райхщадтъ и Будапеща. Споредъ Wertheimer (II, p. 118), когато Андраши е посетилъ Петербургъ въ 1874 г., Горчаковъ му е заявилъ категорично че една австрийска окупация на Босна и Херцеговина ще бжде счетена за *casus belli*. Въ досега известнитъ документи (германски, австрийски и руски) нищо не може да се намѣри въ свръзка съ подобно съглашение презъ 1873.

¹ За първъ пжтъ една версия относно споразумението отъ Райхщадтъ бѣ публикувана въ *Fortnightly Review* (November, vol. XC. pp. 831 ff.). Споредъ Wertheimer (Andrassy — II, p. 322), тя не е нищо друго освенъ една „дръзка измислица“, усвоена сжщо отъ Larmeroux (*La politique extérieure de l'Autriche-Hongrie* — I, p. 43). Презъ 1909 г. August Fournier (*Wie wir zu Bosnien kamen* pp. 20—38) се приближава къмъ истината. Споразумението по меморандума на Андраши бѣ за първъ пжтъ публикувано отъ професоръ Pribram Alfr. Francis, (*The secret treaties of Austria-Hungary 1879—1914. Englisch ed. 2 vols. Cambridge-Harward 1920—II, pp. 188—191*). Рускиятъ меморандумъ бѣ публикуванъ отъ съветското правителство въ Красный Архивъ (I, pp. 3—43). Споразумението е разгледано по австрийскитъ архиви отъ Wertheimer въ *Historische Blätter*, Hefte II, III, и въ книгата му Graf Julius Andrassy, vol. II, pp. 294—330. Известни подробности ще се намѣрятъ въ *American Historical Review* (април 1925, pp. 503 ff.) и *Slavonic Review* (декемврий 1925, pp. 441 ff.).

рѣката Лимъ по такъвъ начинъ, щото територията между Сърбия и Черна Гора ще бжде подѣлена между дветѣ по курса на рѣката. Останалитѣ територии на Босна и Херцеговина ще бждатъ анексирани отъ Австрия. Русия ще въстанови своитѣ естествени граници отъ преди 1856 (Бесарабия), ще закржгли териториитѣ си въ Черно Море и въ Мала Азия. България, Румелия и Албания могатъ да образуватъ автономни държави, Тесалия и Критъ могатъ да бждатъ анексирани отъ Гърция. Цариградъ съ известна територия ще стане свободенъ градъ.¹

Различието между австрийския и руския меморандуми се състои въ следното: 1) рускиятъ меморандумъ споменува безусловното затваряне на пристанищата Клекъ и Которъ; австрийскиятъ меморандумъ поставя това въ зависимостъ отъ една турска победа и независимостта на Черна Гора; 2) австрийскиятъ меморандумъ предвижда независимостта на Черна Горна въ случай на турска победа; въ руския меморандумъ нѣма нищо за подобна евентуалностъ; 3) австрийскиятъ меморандумъ казва, че Румелия, България и Албания ще образуватъ автономни княжества; въ руския меморандумъ Албания е пропусната; 4) рускиятъ меморандумъ споменува изрично придобиването на Батумъ отъ Русия; въ австрийския меморандумъ това само може да се подразбира; 5) рускиятъ меморандумъ предвижда отстъпването на Тесалия и Епиръ на Гърция; австрийскиятъ меморандумъ предвижда Критъ вмѣсто Епиръ².

Най-сериознитѣ различия между двата меморандума се отнасятъ до Босна и Херцеговина. Споредъ руския меморандумъ, Австрия анексира турска Хърватия и частъ отъ Босна; Херцеговина се отстъпва на Черна Гора, а на Сърбия — останалата частъ отъ Босна и Стара Сърбия³. Съгласно съ австрийския меморандумъ, цѣлитѣ области Босна и Херцеговина съ

¹ Текстъ у Pribram op. s. — II, pp. 188 ff. Споредъ саморжчна бележка (върху оригинала) на Andrassy, въ австрийския текстъ е билъ диктуванъ на Новиковъ веднага следъ срещата и е билъ съобщенъ въ Петербургъ.

² Рускиятъ меморандумъ, изглежда, е билъ диктувенъ лично отъ Горчаковъ. Името на чиновника, който е писалъ меморандума, не е могло да се установи по почерка, но въ рускиѣ архиви сж намѣрени документи съ сжщия почеркъ, носещи подписа на Горчаковъ. Вж. Красний Архивъ — I, pp. 21, 37.

³ Жг расный Архивъ — I, p. 38.

изключение на териториитѣ, предназначени за „закръгляването“ на Сърбия и Черна Гора¹.

Споредъ досега известнитѣ документи въ свръзка съ австрийската политика презъ време на източната криза Андраши едва ли е могълъ да се съгласи въ Райхщадтъ съ едно разрешение, както то е представено въ меморандума на Горчаковъ. Въпросътъ се касае или до нѣкакви ориенталски похвати на Горчаковъ, или пъкъ разговоритѣ сж били общи съ целъ да се остави възможностъ за претълкуване. На всѣки случай онова, което е ставало въ Райхщадтъ, не е било нищо друго освенъ размѣна на възгледи за едно бждеще споразумение; меморандумитѣ си Горчаковъ и Андраши сж съставили следъ срещата. Австрийскиятъ меморандумъ, обаче е билъ съобщенъ въ Петербургъ своевременно и Горчаковъ не е направилъ никакви възражения².

¹ Pribram op. c. — II, p. 190. Goriainow (op. c. 318), следва австрийския меморандумъ относно придобивкитѣ на Черна Гора и Сърбия, но относно австрийскитѣ придобивки следва руския. Въ заключението си обаче той смѣсва двата меморандума; очевидно Goriainow не се е основавалъ върху меморандума на Горчаковъ, а върху кореспонденцията, размѣнена съ Виена по този въпросъ. Татищевъ (II, pp. 315—16) споменува австрийски „териториални компенсации въ Босна и частъ отъ Херцеговина“, безъ да дава повече разяснения или пъкъ да споменува източника. Както Goriainow, така и Татищевъ сж се ползували отъ рускитѣ тайни архиви, но по този въпросъ не се съгласуватъ. Goriainow (p. 319) твърди, че оригиналното споразумение въ Райхщадтъ се е отнасяло само до Босна и че сетне австрийскитѣ военни убедили Францъ Иосифъ да анексира и Херцеговина. Бисмаркъ не е билъ напълно информиранъ по въпроса за споразумението, постигнато въ Райхщадтъ; на 14 септемврий 1876 г., когато Андраши е направилъ своята „изповѣдь“ предъ германския посланикъ, той е споменалъ само Босна (Grosse Politik — II, pp. 45 ff.) Въ писмото си до Францъ Иосифъ (11/23 септемврий 1876 г.), въ което Александъръ II прави предложението си за окупация, той споменува само Босна (Wertheimer Андраши, II, pp. 342 f.). Въ своя отговоръ обаче, Францъ Иосифъ споменува Босна и Херцеговина (Wertheimer — II, p. 344).

² Wertheimer въ Historische Blätter; Wertheimer-Andrassy, II, p. 384; Fournier, — Wie wir zu Bosnien kamen, p. 21 бел. p. 23, споменува, че Босна и Херцеговина сж били причина щото Францъ Иосифъ и Андраши да се завърнатъ отъ Райхщадтъ напълно доволни. Татищевъ — II, p. 316; Karatheodory Pacha — Le Rapport secret sur le Congrès de Berlin, p. 130.

IV.

Колебанията на руската и австрийска политика. — Мисията на генералъ Мантайфелъ въ Петербургъ. — Исканията на Александъръ II и Бисмаркъ. — Австро-руските отношения и запитванията на царъ Александъръ въ Берлинъ. — Отговорътъ на Бисмаркъ. — Разговорътъ на германския посланикъ съ Горчаковъ. — Подновяване на руско-австрийскитъ преговори. — Руското предложение и Андраши. — Спорътъ относно австрийската сфера. — Приключване на преговоритъ. — Нови колебания на Андраши и влиянието на Бисмаркъ. — Подписване на конвенцията. — Условия на австро-руското съглашение.

Макаръ Русия и да се готвѣше за война, нейната политика по отношение на Австрия е била крайно колеблива. Изглежда, че надмощието на групата Игнатиевъ противъ едно сътрудничество съ Австрия е било пълно презъ есента на 1876 година, още повече че и самъ Андраши е изпитвалъ голѣми съмнения относно курса, който Австрия би трѣбвало да усвои. Предъ видъ на това положение на нѣщата, презъ септемврий кайзеръ Вилхелмъ е изпратилъ съ специална мисия въ Петербургъ генералъ Мантайфелъ (Manteuffel) да увѣри Александра II въ германското приятелство.¹ Предъ генерала царътъ е настоявалъ, щото срещу неутралитета на Русия въ 1866 и 1870., Германия трѣбвало да позволи на Русия пълна свобода на действие.² Предъ видъ на франкофилскитъ тенденции на царъ Александъръ и на Горчаковъ и на крайната колебливостъ на руската външна политика, една алтернатива за австро-руски конфликтъ е била крайно нежелателна за Бисмаркъ. Канцлерътъ е билъ въ полза на едно австро-руско споразумение, за да се запази лигата на тримата императори и се избѣгне единъ общо-европейски конфликтъ.³

Презъ време на преговоритъ за конференцията колебанията на Австрия и Русия влошаватъ тѣхнитъ отношения до степенъ, щото руското правителство е имало предъ видъ алтернативата да действува въпрѣки Австрия². Въ Ливадия Александъръ II чрезъ германския воененъ пълномощникъ Фонъ Вердеръ телеграфически запитва Бисмарка, дали Германия ще остане неутрална въ случай на една война между Австрия

¹ Goriainow op. c. — p. 320; Grosse Politik — II, № 229.

² Ibidem — II, № 231. По тоя поводъ предъ германския посланикъ Горчаковъ се е изказалъ въ сѣщия духъ: Ibidem — II, № 252.

³ Ibidem — II, № 231, 252.

и Русия. Нито самиятъ въпросъ, нито начинътъ, по който е билъ зададенъ, сж се харесали на Бисмарка, и първоначално той не е далъ никакъвъ отговоръ. Когато повторно и настоятелно запитване е било направено, Бисмаркъ отговаря, че Германия може да се помири съ подобна евентуалностъ, щото нейнитѣ приятели да печелятъ и губятъ победи една противъ друга, но нито на една отъ тѣхъ не трѣбва да се нанесе ударъ, който би застрашилъ нейното положение като независима велика държава въ европейския концертъ.

Макаръ едва ли подлежи на съмнение, че ако Русия бѣ се ангажирала въ единъ конфликтъ на изтокъ въпрѣки Австрия, е щѣла да се повтори историята отъ кримската война, въ Петербургъ отговорътъ на Бисмаркъ се е счелъ за единъ отказъ на неутралитетъ въ случай на единъ австро-руски конфликтъ. Вследствие на това, считайки, че въпросътъ е билъ преднамѣрено зададенъ, Бисмаркъ посрѣдствено дава на руситѣ да разбератъ, че отъ него се искатъ концесии, които Русия не е готова да направи по отношение на Германия. Бисмаркъ натоварва германския посланикъ да се обясни съ Горчакова и да заяви, че канцлерътъ би билъ наклоненъ да се съгласи съ руското искане за пълна свобода на действие, но тъй като подобна политика би отчуждила Австрия и би поставила Германия предъ опасността на двоенъ реваншъ, Русия ще трѣбва да даде гаранции по отношение на Франция. Горчаковъ е отказалъ да поеме задължение по отношение на французкия реваншъ.²

¹ Bismarck, — Gedanken und Erinnerungen, Stuttgart, 1898, — I, p. 214.

² Grosse Politik — III, p. 455; Wertheimer — op. c. III, p. 249; Cooldidge — p. 99; Goriainow — op. c. pp. 320 ff.; Bismarck — Gedanken pp. 211 ff.; Chaudordy — La France en 1889, pp. 253 ff.; Татищевъ op. c. — II, pp. 351 ff. Преговоритѣ между Русия и Германия презъ есенъта на 1876 г. не сж напълно изяснени, тъй като съществуватъ противоречия и непълноти. Системата на Бисмаркъ, споредъ както тя се очертава отъ цѣлата дипломатическа дейностъ на великия канцлеръ следъ 1871 г., изключваше унищожението на Австрия. Бисмаркъ въ никой случай не можеше да допусне, щото сигурността на Германия да зависи изключително отъ една руско-германска комбинация, тъй като това означаваше да се подготви почвата за една противо-германска коалиция отъ Русия, Австрия и Франция. Довѣрие въ Русия Бисмаркъ нѣмаше, и то твърде справедливо и правилно. Въ своя меморандумъ отъ 31 августъ 1879 г. (Grosse Politik, III, pp. 26 ff.) Бисмаркъ представя въпроса, че предложението е било направено и било отхвърлено отъ Горчаковъ. Това не се съгласува съ Lucius von Ballhausen (Bismarck — Gedanken und Erinnerungen, p. 92). Отъ рапорта на герман-

При това положение на нѣщата въ Петербургъ отново се възвръщатъ къмъ споразумението съ Австрия. Преговори сж били открити между Андраши и Новиковъ въ Виена, като за тѣхна база е послужила размѣната на възгледи въ Райхщадтъ. По искането на Горчаковъ преговоритѣ сж били държани въ тайна отъ Бисмаркъ. На последния обаче фактътъ на преговоритѣ е билъ известенъ, а сжщо, че тѣ сж въ свръзка съ предстоящата руско-турска война, но сжщността имъ е била пазена въ тайна отъ него. Такова поведение отъ страна на Русия, следъ запитванията, направени отъ Александъръ, не можеше освенъ да предизвика подозрения у Бисмаркъ и още по-голѣмо недовѣрие къмъ колебливата руска политика и нейнитѣ противо-германски тенденции.¹

Първоначално руското правителство предлага съвмѣстна акция. Андраши не е билъ наклоненъ да усвои подобно пред-

ския посланикъ въ Петербургъ Schweinitz (на който се основава Wertheimer, III, p. 249, и счита работата за сериозна) е ясно, че работата не се касае до едно предложение (рапортъ въ *Grosse Politik*, II, pp. 80—81). Бисмаркъ не е ималъ сериозни намѣрения да сключва подобно съглашение съ Русия, — целта му е била да аргументира въ Петербургъ своето становище по отношение на единъ евентуаленъ австро-руски конфликтъ. Презъ октомврий 1876 г., когато Бисмаркъ имаше да отговори на въпроситѣ на Александъръ II въ свръзка съ евентуалното поведение на Германия въ случай на единъ австро-руски конфликтъ, канцлерътъ повиква Schweinitz въ Варзинъ да му даде инструкции и съ него е разисквалъ идеята относно аргументирането на становището му въ Петербургъ. Изглежда, че Бисмаркъ устно е натоварилъ Schweinitz да я изложи на Горчаковъ въ частенъ разговоръ и посланикътъ е сторилъ това. Горчаковъ е отговорилъ, че договоритѣ били отъ твърде малка стойностъ. Въ писменитѣ инструкции, дадени на посланика по този случай обаче Бисмаркъ изрично е забранилъ преговори и сключване на подобно съглашение (Schweinitz, въ *Zeitschrift für Politik*, XII, 3 (1922), pp. 230 ff.). Впоследствие Бисмаркъ нееднократно (предъ Шуваловъ, Сабуровъ и пр.) представлява работата, че предложение е било направено и е било отхвърлено отъ Горчаковъ (Красный Архивъ, I, pp. 72—74; Otto Becker, — *Bismarck's Bündnispolitik*, p. 17 ff.). Колкото се отнася до „отхвърлянето“, Бисмаркъ е билъ правъ, тъй като въ частния си разговоръ съ германския посланикъ Горчаковъ е показалъ, че ако ли подобно предложение бжде направено, ще бжде отхвърлено.

¹ Bismarck, — *Gedanken*, II, pp. 224, 233. Възможността за една австро-руска коалиция противъ Германия, къмъ която незабавно би се присъединила и Франция, не е давала на Бисмаркъ спокойствие. Татищевъ (II, pp. 357 ff.) твърди, че Бисмаркъ направилъ интриги въ Виена въ свръзка съ руското запитване въ Берлинъ, обаче отъ източниците, на които той се осланя, подобно заключение не може да се направи (Chaudordy — *La France en 1889*, pp. 253 ff., рапорта на St. Vallier отъ Царзин; Bismarck, — *Gedanken*, II, pp. 211 ff.). Въ сжщностъ руситѣ сж прибързали съ една интрига въ Виена относно преговоритѣ съ Германия противъ Австрия, опасявайки се, вѣроятно, да не би Бисмаркъ да ги съобщи на Андраши (Wertheimer — II, pp. 248 ff.).

ложение, той не е билъ въ състояние да следва подобна политика. Отъ друга страна не само облагитѣ за Русия биха били по-голѣми, но сжщевременно Австрия би могла да се намѣри предъ едно неблагоприятно и даже опасно положение. Въмѣсто това, ако Русия се остави да действува самостоятелно, Австрия, безъ да поема рискъ, ще бжде въ състояние по-добре да защити своитѣ интереси. Нѣщо повече, Андраши е предпочиталъ, щото даже да не се предприема никаква акция, като тя се осуети посрѣдствомъ едно австро-английско съглашение, но този курсъ не е билъ откритъ, тъй като това е означавало края на лигата на тримата императори и разривъ съ Бисмарка. Вследствие на това Андраши се старае да протака — отхвърля конкретнитѣ руски предложения, но продължава да преговаря.¹

На 2 ноемврий Горчаковъ дава инструкции на Новиковъ въ свръзка съ преговоритѣ: ако Австрия заеме Босна, окупацията не трѣбва да получи единъ неприятелски характеръ къмъ Русия. Андраши трѣбвало да обещае да не разширява сферата на австрийската окупация върху Ромъния, Сърбия, Херцеговина и Черна Гора. Споредъ Горчаковъ, въ Райхщадтъ Андраши се задоволилъ съ Хърватско и частъ отъ Босна и обещалъ да представи карта съ точно опредѣлени граници на австрийскитѣ аспирации, но това не било сторено; сега Андраши искалъ да анексира и Херцеговина. На 15 ноемврий Новиковъ излага становището на Горчакова предъ императора Францъ Йосифъ. Последниятъ е отговорилъ категорично, че въ Райхщадтъ Херцеговина е била включена въ австрийската сфера. Андраши потвърждава сжщото нѣщо и споменува, че пропушането на Херцеговина било грѣшка при написването („lapsus calami“).²

Горчаковъ натоварва Новикова да заяви, че доколкото самъ той и императорътъ си спомнятъ, въ Райхщадтъ за една австрийска анексия на Херцеговина дума не е ставало. Ан-

¹ Tyler, op. c. — pp. 72; Goriainow op. c. — pp. 325—6; Татищевъ op. c. — II, pp. 355—6. За тѣзи преговори вж.: Wertheimer — II, pp. 390 ff.; Goriainow — pp. 333 ff.; Fournier, — *Wie wir zu Bosnien kamen*, pp. 38 ff.; Nelidov, — *Souvenirs* въ *Revue des deux mondes*, 15 ноемврий 1915; Grosse Politik — II, ch. 10. За версията на френскитѣ тайни агенти вж. Elie de Cyon, — *Histoire de l'Entente franco-russe*, ch. I; Cyon въ *Nouvelle Revue*, 1 юний 1881. За унгарското становище: Debidour, — *Histoire diplomatique* (1814—1878), II, p. 502.

² Goriainow op. c. — pp. 323—29.

драши възразява, че въ меморандума, диктуванъ лично отъ него на Новиковъ веднага следъ срещата, Херцеговина е изрично спомената и че този меморандумъ веднага е билъ съобщенъ въ Петербургъ безъ Гочаковъ да е направилъ каквото и да е възражение по въпроса¹.

Австро-руските преговори сж били приключени и на 15 януарий 1877 проектътъ е билъ съобщенъ на Бисмарка, но Андраши отново бива обхванатъ отъ колебания по причина на вътрешни затруднения и малката му наклонност да сътрудничи на руските домогвания. По тази причина Андраши започва да прави нови искания, да протака, и се е съгласилъ на конвенцията благодарение на настояванията на Бисмарка².

Бисмаркъ е одобрилъ австро-руското съглашение и е заявилъ, че Австрия не ще може да се отдѣли отъ Русия по източния въпросъ и че той не ще ѝ позволи да води една безчестна политика и да не изпълни своя договоръ. Колкото се отнася до Ромъния, Бисмаркъ е заявилъ, че Германия не е свързана съ Каролъ и че неговото запазване на ромънския престолъ не представлява за Германия интересъ, ето защо Русия може да упражни натискъ, ако е необходимо³.

Най-после, на 18 мартъ 1877 преговоритъ между Австрия и Русия сж били окончателно приключени и конвенциитъ подписани, като сж били антидатираны — 15. януарий.⁵ Ако ли въпросътъ се приключи съ една конференция, за Босна и Херцеговина ще се настоява върху единъ автономенъ режимъ, който не ще надвишава предвидения въ нотата на Андраши отъ 30 декемврий 1875⁴, а гаранциитъ ще бждатъ като

¹ Wertheimer op. c. II, p. 384.

² Grosse Politik — II, N-г. 265, 266; Татищевъ, op. II, — p. 359. Презъ време на това протакане Андраши е настоявалъ, щото Балканскиятъ полуостровъ да се раздѣли на руска и австрийска сфера по течението на Тимокъ и Вардаръ. Това предложение е било разисквано и руското становище е било, че евентуалното ще се има предвидъ, но не е било включено въ конвенцията (Tyler, op. c., p. 84). Това обстоятелство е особено важно въ свръзка съ последующитъ руско-австрийски недоразумения.

³ Убри до Горчаковъ, 19 декемврий 1876, 10 януарий 1877. Вж. Татищевъ, op. c. II, pp. 359 ff.

⁴ Wertheimer op. c., II, pp. 390. ff.

⁵ Aktenstücke aus den Correspondenzen des Kais. und Königl. gemeins. Ministerium des Aüßern über orientalische Angelegenheiten (Vom 7 april 1877 bis 3 november 1878), Wien 1878, № 202, pp. 156 ff.; Staatsarchiv Sammlung der officiellen Aktenstücke zur Geschichte der Gegenwart. vol. XIX. Hamburg, 1870, XXX, pp. 22 ff.; Turkey II, 1877, № 55.

тѣзи, предвидени въ берлинския меморандумъ¹. За България ще се искатъ широка автономия и съществени гаранции. Въ случай, че отношенията между Русия и Турция стигнатъ до единъ конфликтъ, Австрия ще пази единъ благосклоненъ неутралитетъ къмъ Русия и ще употреби дипломатически усилия да парализира интервенцията на трети държави.

Ако ли австрийското правителство бжде поканено да сътрудничи за приложението на договора отъ 15 априлъ 1856², то ще откаже своето сътрудничество и ще прокламира своя неутралитетъ; то не ще поддържа и една акция, основана на чл. VIII отъ договора отъ 30. мартъ 1856³. Австрия си запазва правото да избере момента и начина на окупацията на Босна и Херцеговина. Австрия се задължава да не разширява своята военна акция въ Ромъния, Сърбия, България и Черна Гора; Русия — въ Босна, Херцеговина, Сърбия и Черна Гора (Сърбия и Черна Гора ще служатъ за неутрална зона). Последствията отъ войната и териториялнитѣ измѣнения ще се регулиратъ отъ специална конвенция⁴.

На сѣщия день се сключва една добавъчна конвенция, която урежда въпроса за евентуалнитѣ териториялни промѣни. Австрия анексира Босна и Херцеговина съ изключение на територията между Сърбия и Черна Гора; за тая територия ще се постигне допълнително споразумение⁵. Русия анексира Бесарабия въ границитѣ преди 1856⁶. Дветѣ държави си обещаваатъ дипломатическа подкрепа въ случай, че поради териториялнитѣ измѣнения една конференция на великитѣ дър-

¹ Actenstücke, Wien 1878, № 326, pp. 221 ff; Staatsarchiv, XXX, pp. 270 ff.; Turkey III, 1876, № 248. etc.

² Договорътъ между Англия, Франция и Австрия, гарантиращъ независимостта и цѣлостта на Отоманската империя. Вж. British and Foreign State Papers XLVI, pp. 25—26; Nouveau recueil général de traités, XV, pp. 190 ff.; Leopold Neumann,—Recueil des traités et conventions conclus par l'Autriche, VI, p. 292; Alexandre de Clercq,—Recueil des traités de la France, VII, p. 90 etc.

³ Чл. VIII отъ договора за миръ следъ кримската война предвижда, че въ случай на недоразумение между една отъ великитѣ държави и Турция, преди да се прибѣгне до оржие, ще се даде възможностъ на държавитѣ да упражнятъ своето посрѣдничество.

⁴ Pribram op. c., II, pp. 191 ff.

⁵ Трѣбва да се забележи, че докато въ споразумението отъ Райхщадтъ тѣзи територии имаше да се подѣлятъ между Сърбия и Черна Гора, сега въпросътъ остава откритъ.

⁶ Териториитѣ, които Русия имаше да анексира въ Азия и които бѣха споменати въ по-първото споразумение, сж пропуснати по искането на Горчаковъ, тъй като не сж въ Европа. Вж. Wertheimeer op. c., II, p. 393.

жави се наложи. Съгласно съ споразумението въ Райхщадтъ — въ случай на териториялни промѣни или на разпадането на отоманската империя, образуването на една голѣма славянска държава се изключва; като компенсация, България, Албания и остатъкътъ отъ Румелия могатъ да се установятъ като независими държави; Тесалия, частъ отъ Епиръ и Критъ могатъ да се анексиратъ отъ Гърция; Цариградъ съ известна територия — може да стане свободенъ градъ¹.

V.

Отлагането на руската акция. — Бисмаркъ и Шуваловъ. — Циркулярътъ на Горчаковъ. — Бисмаркъ и рускитѣ намѣрения. — Колебанията въ Петербургъ. — Мисията на Игнатиевъ. — Английското правителство и атакитѣ му въ парламента. — Падането на Мидхадъ паша и становището на Дерби. — Руското становище. — Дизраели и възгледътъ на Дюкъ офъ Аргилъ.

Между това рускитѣ правителствени кръгове решаватъ да отложатъ всѣка решителна акция за пролѣтътъ. Запитанъ въ свръзка съ това, Бисмаркъ отговаря, че Русия единствено може да сѣди по този въпросъ, достатъчни ли сѣ й войскитѣ за една война противъ Турция и дали може да се разчита на Австрия. На всѣки случай не трѣбва да се започва война преди да се обезпечи възможността за нанасяне решителенъ ударъ отъ самото начало. Да се бави пристѣпването къмъ работа представлява изгоди и неудобства, — всичко това трѣбва да се обмисли та да се избѣгнатъ непредвидени нѣща. Въ свръзка съ тайнитѣ преговори между Австрия и Русия Бисмаркъ нееднократно е заявявалъ, че ще престане да подържа Австрия, ако тя не изостави своитѣ предубежде-

¹ Pribram — op. c., II, pp. 198 ff. Goriainow (op. c., p. 344) твърди, че английското правителство е било уведомено за австро-руското споразумение, безъ да обяснява кога, какъ и до каква степенъ. Следъ срещата въ Райхщадтъ Горчаковъ е заявилъ на английския посланикъ: „Nous sommes parfaitement convenus pour toutes les eventualités, mais ne me demandez pas davantage“ (A. W. Spencer, The diplomatic reminiscences of Lord Aug Loftus, 1862—1879. 2 d. series. London 1894., 2 vols. — series 2, II, p. 114). Презъ юний 1877 г. английскиятъ посланикъ въ Берлинъ донася за сѣществуването на споразумение, но въ Лондонъ не сѣ повѣрвали и съобщението е било опровергано отъ Виена (Disraeli — IV, p. 143). Едва на 9 октомврий 1877 Шуваловъ потвърждава предъ Дизраели сѣществуването на споразумението безъ да споменува нѣщо отъ постановленията му (Disraeli — VI, p. 185).

този моментъ сж действували въ съгласие, какво тѣ иматъ предъ видъ да се предприеме за да се отговори на новосъздаденото отъ Портата положение.¹

Вржчвайки циркуляра на Бисмаркъ, рускиятъ посланикъ е билъ натоваренъ да изкаже пожелание, че канцлерътъ ще укаже приятелско съдействие на Русия. Бисмаркъ отговаря, че ще му бжде приятно да стори това, но при условие да не се иска участието на германски войски за една въоръжена интервенция. Колкото се отнася до съдействие, такова той е готовъ да укаже веднага следъ като му се съобщи, какво именно иска Русия. Той е запиталъ по-рано за рускитѣ намѣрения именно съ тая цель. Новитѣ постѣпки на Русия не ще доведатъ до едно разрешение на въпроса, и неговото положение се затруднява отъ нападкитѣ противъ него въ руския печатъ. Когато той се изказвалъ въ полза на Русия, обвинявали го въ подстрекателство къмъ война, а когато той мълчи, обвинявали го въ съчувствие къмъ Турция. Вследствие на това той билъ наклоненъ да направи всичко възможно за запазването на мира.²

Сключването на миръ съ Сърбия, преговоритѣ между Портата и Черна-Гора и отклончивиятъ отговоръ на Силитѣ на руския циркуляръ, полученъ отъ европейскитѣ кабинети, сж причинили въ Петербургъ нови колебнния. Както царь Александъръ така и Горчаковъ започватъ да наклоняватъ къмъ мира, ако само се намѣри благовиденъ предлогъ за изходъ отъ създаденото положение, благодарение на по-раншното становище на руската дипломация. Предъ рускитѣ посланици въ странство Горчаковъ се оплаква, че Русия имала да се ослани само на себе си и че съдействието на съюзнитѣ Сили било единъ призракъ.³

¹ Turkey XV, 1877, № 92, Шуваловъ е споменалъ, че единъ новъ турски везиръ би могълъ да приеме предложението на конференцията и по такъвъ начинъ турското правителство ще може да отстои формално своя възгледъ за липсата на външенъ натискъ. Следъ като циркулярътъ на Горчаковъ показа, че Русия не се нуждае отъ мостове за отстъпление, а се старае отново да подвижи европейския концертъ преди да действува самостоятелно, Дизраели се старае да даде тълкуване за участието на европейскитѣ държави въ конференцията. Тѣ действували като посрѣдници, по покана на турското правителство, ето защо отказътъ на Портата да усвои „препоръчанитѣ реформи“ не засѣгалъ достоинството на Европа (Disraeli — II, p. 127).

² Убри до Горчаковъ, 24 януарий 1877 (Татищевъ — II, pp. 364-5).

³ Татищевъ — II, p. 365. На 22 януарий Горчаковъ заявява на английския посланикъ, че руското правителство нѣма намѣрение да се

Тѣзи руски колебания сж станали причина за мисията на Игнатиевъ, — да се постигне едно съгласие между европейскитѣ държави за налагане реформитѣ и Русия да демобилизира войскитѣ си. Игнатиевъ трѣгва по столицитѣ да убеждава, че една война ще доведе до разгромяването на Турция, което не е въ интересъ нито на Русия нито на Европа.¹

Следъ като веднѣжъ Англия се бѣ присъединила къмъ другитѣ европейски държави, конференцията да иска административна автономия на християнскитѣ области, да се провъзгласява отново дектрината за независимостта и неприкосновеността на Турция бѣ равносилно на усвояването традиционната английска политика отъ кримската война. И действително, правителството бѣ атакувано и обвинено отъ опозицията въ промѣна на фронта по източния въпросъ.

Дюкъ офъ Аргилъ, единъ отъ лидеритѣ на опозицията, напълно симпатизиращъ на становището, заето отъ Гладстонъ, заявява, че всѣко въстание въ Турция е легитимно и че на едно правителство като турското човѣшки сжщества не дължатъ никакво вѣрноподанство. Той сжщо така обвинява правителството, че то единствено е спѣвало Европа въ разрешението на въпроса. Дизраели отговаря, че въ източния въпросъ единственото нѣщо, което имало да се вземе подъ внимание, не било само положението на християнитѣ; източниятъ въпросъ обхващалъ елементи отъ разпредѣлението на свѣтовната сила и сжществуването на империи, ето защо трѣбвало да се разглежда спокойно и държавнически, тѣй като голѣми интереси на Англия били изложени на опасностъ.²

Между това въ Цариградъ идва нова революция, — Мидхадъ паша бѣ сваленъ. На 14 февруарий Дерби бърза да заяви, че английското правителство ще чака развитието на събитията, — ново протакане. Но турцитѣ не закѣсняватъ да обезпокоятъ Дерби съ своитѣ намѣрения, — тѣ искатъ европейскитѣ държави да ги оставятъ на спокойствие, като се осланятъ на искреността на тѣхнитѣ намѣрения³. Дерби на-

дѣли отъ европейския концертъ. Турското правителство, по сведенията на Игнатиевъ, имало намѣрение да преговаря направо съ Русия, но Горчаковъ отговорилъ, че Русия действува съвмѣстно съ другитѣ европейски държави и не ще влѣзе въ никакви сепаративни преговори (Turkey, XV, 1877. № 30).

¹ Татищевъ — II, р. 336.

² Disraeli, — IV, pp. 118 f. (10 февр, 1877).

³ Turkey XV. 1877, № 127.

стоява, щото Портата по своя инициатива да приеме предложението на конференцията за да се избѣгне една война съ Русия,¹

На 19 февруарий Шуваловъ излага предъ Дерби руското становище: императорътъ продължава да следва сѣщия обектъ по отношение на християнитѣ и то въ съгласие съ европейскитѣ сили. Ако ли новото турско правителство предприеме реформи, тѣ ще се взематъ подъ внимание, но сѣж необходимии дѣла, а не само думи. Обстоятелствата щѣли да покажатъ, дали последующата акция на Русия ще бжде колективна или изолирана, — това зависѣло отъ европейскитѣ кабинети: ако тѣ решатъ да се въздържатъ, това щѣло да бжде счетено отъ руското правителство като признакъ, че Русия ще трѣбва да действува самостоятелно; ако ли европейскитѣ кабинети подържатъ становището, че желанията на единна Европа трѣбва да се зачитатъ отъ Турция, нищо не можло да предотврати Русия да следва този обектъ посрѣдствомъ на една колективна акция.²

На 21 февруарий Шуваловъ заявява на Дерби, че руското правителство се намира въ голѣмо затруднение. Разходитѣ и неудобството да се продължава въоръжението били голѣми, ето защо това положение не можело да продължава за неопредѣлено време. Отъ друга страна, преди да се постигнатъ окончателни резултати, общественото мнение не ще позволи една демобилизация и даже министърътъ на финанситѣ предпочиталъ една бърза война вмѣсто демобилизация за да се избѣгне една нова мобилизация впоследствие. Относно предложението на Портата, да се даде срокъ една година и ако дотогава достатъченъ прогресъ не бжде направенъ, турското правителство щѣло да се подчини и щѣло да приеме европейския контролъ, Шуваловъ е изразилъ надеждата, че подобно предложение ще може да послужи за база на едно споразумение. Относно английския отговоръ на циркулярната нота на Горчаковъ, Шуваловъ е заявилъ, че не е необходимо да се отбележатъ намѣрения за съвмѣстна акция противъ Турция; би било достатъчно, щото отговорътъ да не подразбира, че Русия ще бжде изоставена сама да наложи подобрене на положението на християнитѣ.³

¹ *ibidem* — № 142. ² *Argyll* — I, pp. 379 ff.

³ *Argyll* — I, pp. 381 ff.

Дизраели не схващаше въпроса правилно и се стараяше да се придържа о една традиция, която бѣ доказана погрѣшна. На 20 февруарий Дюкъ офъ Аргилъ отъ ново критикува становището на правителството. Той изтъкна, че именно правителствената колеблива политика е, която застрашава интересѣ на Англия, тъй като ще остави Русия сама да се разправя съ положението. Защо правителството да не продължава да следва политиката, която Сольсбъри е представлявалъ въ Цариградъ? Ако ли английското правителство застане на страната на християнитѣ, то ще бжде въ състояние да ги отърве както отъ турското варварство, така и отъ руския авторитаризъмъ.¹

VI.

Руската умѣреностъ и турската тактика. — Руското предложение за реформитѣ. — Преследването на българитѣ и Дерби. — Игнatieвъ и лордъ Лайонсъ. — Рускиятъ проектъ за единъ протоколъ. — Английскитѣ условия. — Преговоритѣ на Шуваловъ и Игнatieвъ съ Дерби. — Условията за руска демобилизация. — Предложението на Шуваловъ за една руска декларация и английското правителство. — Английската декларация. — Подписване на протокола. — Бисмаркъ и протоколътъ. — Увѣренията на Бисмаркъ предъ Игнatieвъ. — Постѣпкитѣ на Дерби въ Цариградъ — Становището на Портата. — Горчаковъ за ефекта на протокола. — Турското отхвърляне на протокола.

Умѣреността на руското правителство и готовността да се даде време на Портата да прокара реформитѣ бѣха срещнати отъ турското правителство съ обикновената турска тактика. Меморандумътъ на турското правителство бѣ да печели време.²

Русия продължаваше да се придържа о европейското съгласие, а Турция се стараяше да създава впечатлението, че ще прокара конституционни реформи. Въ сжщностъ това бѣ единъ периодъ на дипломатическа и военна подготовка за предстоящата война. Дизраели се стараяе съ всички сили да печели време като настоява щото турцитѣ да предложатъ

¹ Disraeli—VI, p. 119. Възгледътъ, изложенъ отъ Дюкъ офъ Аргилъ, не е новъ, тъй като бѣ усвоенъ отъ George Canning презъ време на гръцкото въстание. Времето доказва, че този възгледъ е билъ единствено правилниятъ за Англия да го усвои, но отъ Дизраели такова разбиране не можеше да се очаква.

² Turkey XV, 1877, № 177, 208.

нѣкои незначителни реформи, които да послужатъ като мостъ на Русия да се оттегли. Ако по такъвъ начинъ би можело да се спечели година и половина, дотогава Франция щѣла да бжде въоръжена.¹

На 26 февруарий Шуваловъ уведомява Дерби, че руското правителство разполага съ една половинъ милионна армия, но все пакъ предпочита едно мирно разрешение; за това обаче сж необходими сериозни основания, които биха могли да оправдаятъ демобилизацията. Мирното разрешение зависи отъ европейскитѣ държави да подържатъ подобрене на положението на християнитѣ и да заявятъ, че при изтичане на срока, даденъ на турското правителство да приложи реформитѣ, ако достатъчни резултати не бждатъ постигнати, тѣ ще наложатъ тѣзи реформи. По такъвъ начинъ подобренieto на християнитѣ ще бжде поставено подъ европейски гаранции и ще се изключи необходимостта отъ една сепаративна руска акция.²

Между това турцитѣ продължаватъ своята игра безъ даже да дадатъ амнистия. Тѣ настояватъ върху една обща амнистия, която да обхване турцитѣ, виновни за кланетата, когато въ сжщностъ тѣ продължаватъ преследването и езекутирането на българи съ стотици, следъ като въстанието отдавна е било потушено, а нѣматъ никакви намѣрения да наказватъ виновнитѣ турци, — напротивъ, тѣхъ тѣ сж наградили, като ония турци, които сж опитали да защищаватъ християнското население, сж били поставени въ немилостъ. Дерби знаеше всичко това отъ подробнитѣ рапорти на мистъръ Барингъ, за които той отправя на последния благодарностъ³, и нееднократно настоява да се накажатъ виновнитѣ турци и се спре преследването на българитѣ, но безрезултатно. Отлично осведомено относно истинскитѣ намѣрения на турското правителство, какъ можеше английското правителство да следва

¹ Disraeli VI, p. 126. Тази идея да се печели време е била продиктувана отъ вѣрата, че вниманието на Русия би могло да се отклони отъ източния въпросъ като несъгласията се пренесатъ въ западна Европа. Съ други думи Дизраели предпочита единъ континенталенъ конфликтъ за да се остави Турция на мира.

² Turkey XV, 1877, № 189.

³ Turkey XV, 1877, № 203.

единъ курсъ, насоченъ да осуети усилията на европейския концертъ, е просто непонятно.¹

Руското правителство показва наклонностъ да даде време на турското правителство за реформи и да се съгласи на демобилизация при условието, че европейскитѣ държави въ единъ формаленъ документъ поематъ задължението да наложатъ съ сила реформитѣ, изработени отъ конференцията на посланицитѣ въ Цариградъ. Въ началото на мартъ руското предложение взема по-опредѣлена форма на една среща между Шуваловъ и Игнатиевъ въ Парижъ. На 9 мартъ Игнатиевъ е заявилъ на лордъ Лайонсъ, че руското правителство не може да демобилизира безъ да бжде въ състояние да покаже на руското обществено мнение, че нѣщо е било постигнато въ полза на християнитѣ; конференцията въ Цариградъ била разпусната безъ окончателенъ протоколъ, а този недостатъкъ можелъ сега да се поправи като се подпише единъ протоколъ относно реформитѣ, предложени на Портата, като се иска отъ последната да ги приложи и се спомене, че въ случай, че тѣ бждатъ игнорирани, Силитѣ ще се съвещаватъ относно мѣрkitѣ за тѣхното приложение. Лордъ Лайонсъ е останалъ подъ впечатлението, че езикътъ на Игнатиевъ подразбиралъ демобилизацията на рускитѣ войски, но това той изрично не споменува.²

На 11 мартъ Шуваловъ връчва на Дерби руския проектъ на протокола, който е билъ разгледанъ въ английския кабинетъ, а два дни по-късно Дерби заявява, че английското правителство е готово да се съгласи по принципъ съ подписването на подобенъ протоколъ, но върху условията му трѣбвало да се постигне едно споразумение.³ Английското правителство постави следнитѣ условия: 1) Русия да даде формално обещание относно намѣрението си да демобилизира, ако протоколътъ бжде подписанъ; 2) Портата не ще бжде принуждана да подписва протоколи; 3) условията на протокола трѣбвало да получатъ одобрението и на останалитѣ европейски държави.⁴

¹ За подробности относно сведенията на английското правителство въ свързка съ поведението на турското правителство по въпроса за преследването на българитѣ и наградата на виновнитѣ турци за кланетата вж. Argyll, ch. VIII; Turkey I, 1877, Turkey II, 1877.

² Turkey XV, 1877. № 247.

³ Turkey XV, 1877, № 218. ⁴ Ibidem — № 280.

На 21 мартъ Шуваловъ и Игнатиевъ разискватъ въпроса съ Дерби. Последниятъ заявява, че единственото съображение на английското правителство да участвува въ протокола е увѣрение за руската демобилизация. Шуваловъ и Игнатиевъ възразяватъ, че тъй като Турция не ще участвува въ протокола, тя не ще бжде подъ задължение да демобилизира, вследствие на това Русия не може да поеме подобно задължение, ако такова не е поето и отъ Турция, още повече, когато войната между последната и Черна Гора продължава; даже само на базата на достойнство Русия не може да демобилизира преди подобно искане да е било отправено къмъ Портата. Дерби запитва за условията, при които Руси би се съгласила да демобилизира. Шуваловъ и Игнатиевъ излагатъ следнитѣ условия: 1) Портата да почне демобилизацията; 2) сключване на миръ съ Черна Гора; сериозни намѣрения относително реформитѣ.¹

На 23 мартъ Дерби заявява, че английскиятъ кабинетъ желае да продължава преговоритѣ, но не приема рускитѣ условия. Дерби настоява, щото Русия първа да почне демобилизацията, а Шуваловъ решително отхвърля подобно условие. Дерби запитва, дали едновременна демобилизация не би била възможна. Шуваловъ изказва готовностъ да препоръча въ Петербургъ подобна комбинация, при условието щото

¹ Turkey XV, 1877, № 338. Мисията на Игнатиевъ е произвела известенъ ефектъ върху ония отъ членоветѣ на кабинета, които сж били заинтересувани за участъта на християнитѣ. Вследствие на това положението на Дизраели въ кабинета става все по-трудно, и за това кралица Виктория предлага да пише писма на „сентименталнитѣ“ министри Карнарвонъ и Сольсбъри. За ради такива народности, които едва ли заслужавали името християни, не трѣбвало да се пренебрѣгватъ интереситѣ на „велика“ Англия (Disraeli VI, pp. 129). Сольсбъри продължава да подържа възгледа за подѣлбата на Турции. На 20 февруарий той даже си позволява да направи алузия въ камарата на лордоветѣ: поведението на Турция можело да докара Силитѣ до становището да се предприеме едно окончателно разрешение на въпроса. Къмъ края на мартъ Сольсбъри предлага изоставянето на традиционната английска политика и усвояването на единъ дързкъ курсъ — подѣлбата на Турция. Кабинетътъ обаче е отказалъ да се занимава съ подобно предложение (Salisbury — II, 134). Следъ като английското правителство приема предложението за протокола, Игнатиевъ гостува у Сольсбъри. Между поканенитѣ сж били и двама опозиционни лидери. Следъ като визитата се свършила, тѣ се явяватъ предъ Сольсбъри и му съобщаватъ, че Игнатиевъ имъ повѣрилъ дипломатически тайни съ целъ да ги употребятъ въ борбата си противъ правителството. Опозиционеритѣ обаче не счели за почтено да се интригува противъ домакина въ собствената му къща и съобщаватъ на Сольсбъри разговора си съ Игнатиевъ (Salisbury — II, p. 133).

протоколътъ да бжде предварително подписанъ и, ако Портата желае да слуша съветитѣ на Силитѣ, да изпрати пълномощникъ въ Петербургъ да преговаря направо съ Русия. Дерби запитва, какви ще бждатъ послѣдствията, ако Портата откаже. Шуваловъ отговаря, че въ такъвъ случай протоколътъ не ще има никакъвъ ефектъ.¹

На 24 мартъ Шуваловъ предлага, щото преди подписването на протокола той да направи отъ името на руското правителство една отдѣлна декларация въ смисълъ, че ако Портата усвои съвета на Силитѣ и изкаже готовностъ да постави своитѣ войски на мирновременна нога и да се заеме сериозно съ реформитѣ, споменати въ протокола, султанътъ може да изпрати специаленъ пълномощникъ въ Петербургъ да преговаря относно разоръжението, на което тогава императорътъ ще се съгласи.² Английскиятъ кабинетъ е посрещналъ благоприятно предложението и Шуваловъ е билъ наточенъ да направи и декларацията. Шуваловъ настоява, че протоколътъ би трѣбвало да се подпише безъ загуба на време, тъй като единодушието на Европа и готовността на Русия да демобилизира представляватъ голѣмо удобство за Турция да избѣгне една война³

На 28 мартъ Дерби отговаря, че английското правителство е готово да подпише протокола незабавно, но тъй като то по принципъ се съгласило на протокола единствено съ обекта демобилизация и миръ, ако този обектъ не бжде постигнатъ, протоколътъ ще се счита като несжществующъ⁴. На 31 мартъ протоколътъ бѣ подписанъ въ Лондонъ, придруженъ отъ руската и английска декларации. Поведението на английското правителство още веднажъ е една куриозна непоследователностъ. Мотивитѣ, изложени въ протокола, можеха да бждатъ правилни или неправилни, и ако ли въ това отношение протоколътъ имаше недостатъци, английското правителство не трѣбваше да подписва. Отъ друга страна, ако ли въ това

¹ Turkey XV, 1877, № 366. Въ кабинета Сольсбъри е настоявалъ щото Англия да не се оттегля, тъй като въ такъвъ случай Русия ще воюва и ще се компенсира въ Азия, като си открие пѣтя къмъ Персийския заливъ: Англия имала много да загуби съ единъ отказъ, когато съ протокола не ще поеме никакво ново задължение. Кабинетътъ е решилъ, щото Англия да участвува (Salisbury — II, pp. 131 f.)

² Turkey XV, 1877, № 369.

³ Ibidem — № 384, 405.

⁴ Turkey XV, 1877, № 409; Grosse Politik — II, № 282.

отношение протоколътъ не бѣ откритъ по възражения, бѣ безсмислица да се счита като несществуващъ, ако Турция не го приеме. Твърдението, че сждбата на християнитѣ е единъ европейски въпросъ, не може да се квалифицира съ турското приемане или неприемане на протокола. Английската декларация можеше да се приложи само относно последствията отъ едно недобросъвестно поведение на Турция, т. е. че въ такъвъ случай Англия не ще участвува въ една съвмѣстна акция. По отношение на тая клауза английската декларация не бѣ освенъ неискреностъ и непоследователностъ, тъй като Русия нѣмаше да се откаже отъ една сепаративна акция, ако протоколътъ не постигнѣше целта си.¹

Съгласно съ протокола, Русия поставя реформитѣ като условие *sine qua* поп за ненамѣса и, следователно, като едно необходимо условие за подържането на мира. Съ своята декларация Англия се постави въ положението, че за смѣтка на своя собственъ престижъ тя се стремѣше безусловно да спаси турцитѣ както отъ една съвмѣстна европейска акция, така и отъ една сепаративна руска, въпрѣки обстоятелството, че само английското правителство нееднократно характеризираше турскитѣ обещания като „хартиена циркулация“.²

Бисмаркъ не е одобрилъ руското колебание и е предсказалъ, че предлаганиятъ протоколъ ще пропадне. Русия сама, настоява Бисмаркъ, трѣбва да реши, дали ще воюва или ще запази мира посрѣдствомъ единъ компромисъ съ Англия. Ако

¹ Argyll — II, pp. 396 ff. Подписвайки протокола, Италия сжщо направи резерви. Френскитѣ публицисти, съ тѣхната органическа омраза къмъ Бисмаркъ, не пропускатъ и едно най-незначително обстоятелство да припишатъ нѣкакви тайни замисли на германския канцлеръ (Napoteux (IV p. 137), че обиколката на Crispi довела до едно споразумение между Лондонъ, Берлинъ, Виена и Римъ противъ Русия, като се добавя, че свѣтътъ ималъ да съжалява отсъствието на Франция въ него моментъ. Нищо по-невѣрно отъ тая интерпретация не може да се намѣри. Италианската политика въ него моментъ бѣ въ полза на Русия и противъ Австрия. Документитѣ, съдържащи се въ мемоаритѣ на Криспи (The Memoirs of Francesco Crispi, tr. by Mary Prichard Agneth, etc. London, 1912—14. 3 vols. — vol. II, pp. 26 ff.) установяватъ, че Бисмаркъ е билъ сондиранъ за единъ съюзъ противъ Австрия, което канцлерътъ е отказалъ; по източния въпросъ предъ Криспи се е изказалъ Бисмаркъ въ полза на Русия и на усилията да се предотврати единъ австро-руски конфликтъ. Колкото се отнася до „отсъствието“ на Франция, свѣтътъ не само нѣма защо да съжалява, но напротивъ — да благодари, че Франция не бѣ въ състояние да предизвика единъ европейски конфликтъ.

² Argyll — I. p. 402. Дизраели е считалъ протокола за единъ английски триумфъ, но събитията не закъсняватъ да отстранятъ тази негова иллюзия (Disraeli — VI, pp. 130 f.)

Русия реши да воюва, Бисмаркъ гарантира, че Австрия не ще извърши измѣната отъ последната източна война, докато той е германски канцлеръ подобно нѣщо на Австрия не ще позволи. Положението въ Цариградъ готвѣло нови изненади и Русия трѣбвало да ги има предъ видъ, преди да демобилизира. Но всичко това било работа на рускитѣ министри, — тѣ можели да иматъ съображения вътрешни и военни, неизвестни нему.¹

На Игнатиевъ Бисмаркъ е заявилъ, че той е готовъ да служи на Русия, ако тя иска да воюва, и готовъ да отстоява нейното гледище, ако тя иска едно мирно разрешение на въпроса. Бисмаркъ е добавилъ, че го обвинявали въ подстрекателство къмъ война, когато въ сжщностъ той би препоръчалъ умѣреностъ въ исканията, и ако ли едно мирно разрешение би могло да задоволи руското национално чувство, отъ друга страна, Русия никога не щѣла да намѣри по-благоприятни условия, както сега, когато тя е гарантирана отъ всѣко нападение. Една война щѣла да осжществи законнитѣ желанія на Русия, да удовлетвори нѣкои въждедения на Австрия, а може би да послужи за нѣкои придобивки на Англия и Франция. Такава една война можела да заздрави европейския миръ, когато единъ компромисъ щѣлъ само да отложи усложненията. Германия не дирѣла нищо и ще бжде доволна, ако Русия се укаже умѣрена, но ако ли даже се дойде до подѣлбата на Турция, тя не ще се противопостави.²

На 2. априлъ Дерби съобщава конфиденциално на турското правителство съдържанието на протокола и на декларациитѣ, като добавя, че Портата нѣма основания да възразява противъ протокола³. На 4. априлъ Шуваловъ предупреждава Дерби, че Портата вѣроятно ще протестира и иска щото английското правителство да упражни своето влияние въ Цариградъ. Дерби отговаря, че той вече е сторилъ това и натоварилъ управляющия посолството да съветва щото Портата да се възползува отъ случая, за да се постигне взаимно разоръжение⁴. На всѣки случай, на следния день Дерби повторно натоварва управляющия посолството да направи постъпки. Но

¹ Убри до Горчаковъ, 6 и 20 мартъ 1877. (Татищевъ II, р. 367).

² Игнатиевъ до Горчаковъ, 16 мартъ 1877 (Татищевъ — II, р. 368).

³ Turkey, XV, 1877, № 435,

⁴ Ibidem. — № 458.

въпросътъ се касае главно щото Турция „на всѣка цена“ да се възползува отъ случая за да се демобилизира руската армия¹.

На 9. априлъ Шуваловъ уведомява Дерби, че ако ли е въпросъ да се избѣгне войната, турцитѣ трѣбва да приематъ руската декларация и да изпратятъ специалния си пълномощникъ въ Петербургъ. Дерби обещава да съобщи това въ Цариградъ². Но сѣщия день турскиятъ посланикъ уведомява Дерби, че Портата счита протокола унижителенъ за своето остойнство и независимостъ и по-скоро ще приеме алтернативата на една война, даже несполучлива война, отколкото да приеме постановленията на протокола. Дерби, следвайки старата си практика, не защитава постановленията на протокола, а имъ придава малка важностъ; отъ Портата не се искало формално приемане на протокола³. Турцитѣ обаче не се подаватъ на такъво уклончиво становище и турскиятъ посланикъ отговаря, че протоколътъ признава интервенцията на Силитѣ, а Портата не била готова на никаква цена да признае този принципъ⁴.

На 6 априлъ, въ разговоръ съ английския посланикъ, Горчаковъ решително заявява, че ако Портата отговори вербално или съ незадоволителенъ или уклончивъ езикъ, руското правителство ще счита периода на преговоритѣ за свършенъ и времето на военна акция за дошло. Посланикътъ се позовава на последния параграфъ отъ протокола, гдето се е имала предъ видъ една съвмѣстна, а не сепаративна руска акция. Горчаковъ отговаря, че декларацията на английското правителство унищожава протокола въ случай, че неговиятъ

¹ Ibidem № 468. Въ този критически моментъ английското правителство назначава посланикъ въ Цариградъ и то отявления туркофилъ Layard. На 3 априлъ великиятъ везиръ телеграфира въ Лондонъ, че назначението е оценено високо и че Layard е *persona gratissima*, благодарение на неговитѣ качества и приятелски чувства къмъ Турция (Argyll — I, pp. 405—6). Сѣщевременно английското правителство се опитва да склони и другитѣ държави да пратятъ посланици. Въ Берлинъ се дава отговоръ, че германско правителство ще чака, докато Портата даде благоприятенъ отговоръ въ свръзка съ лондонския протоколъ (Turkey, XV, 1877, № 499).

² Turkey — XV, 1877, № 501.

³ Ibidem № 503.

⁴ Argyll — I, p. 408.

обектът не бжде постигнат¹. Случаят бѣ забележителенъ: английската декларация бѣ предназначена да освободи английското правителство отъ участие въ една съвмѣстна акция противъ Турция, но тя не по-малко освобождаваше и Русия отъ задълженията по протокола и въстановяваше нейната свобода на действие.

На 10. априлъ великиятъ везиръ заявява на управляющия английското посолство, че протоколътъ не е нищо друго освенъ формално предложение, щото Турция да се изостави на една сепаративна руска акция². Ефектътъ на протокола, взетъ заедно съ руската и английска декларация, бѣ действително такъвъ. Едва ли можеше щото Дерби да докара по-сполучливо единъ отказъ отъ страна на Портата. На 22. априлъ турското решение бѣ съобщение формално, — протоколътъ бѣ отхвърленъ. Турското правителство, тълкувайки по своему договора отъ 1856 година, настоява върху своята независимостъ и отхвърля принципа на европейка намѣса³. Дерби настоява, че единствениятъ обектъ на английското правителство билъ да избави Турция отъ войната, нищо повече не могло да се направи въ това направление.⁴

VII.

Усилията на Лаярдъ (Layard) въ Цариградъ. — Планътъ на Лаярдъ за европейско посрѣдничество. — Пропадането на плана за турския апелъ до Силитъ. — Английската отговорност за конфликта. — Писмото на Александъръ II до кайзера. — Несъгласията срѣдъ английския кабинетъ. — Турски надежди за английска подкрепа. — Поведението на Елиотъ. — Политиката на Дизраели. — Мнението на Стратфордъ (Stratford de Redcliffe).

Лаярдъ е пристигналъ въ Цариградъ на 20 априлъ и още сжщата вечеръ е ималъ разговоръ съ великия везиръ. Новиятъ английски посланикъ настоява, че Турция трѣбвало да предприеме нѣщо, за да неутрализира ефекта отъ своето отхвърляне на протокола, което я представило като виновна предъ общественото мнение. Той предлага да се използва чл. 6 отъ парижкия договоръ (1856), споредъ който всѣка

¹ Turkey — XV, № 518.

² Turkey — XXV, № 26.

³ Turkey — XV, 1877, № 519.

⁴ Ibidem — 520.

Сила, преди да предприеме война, трѣбва да иска посрѣдничеството на Силитѣ. Своитѣ съвети посланикѣтъ излага въ единъ меморандумъ, въ който споменува, че както стояли работитѣ английското обществено мнение не щѣло да поддържа едно правителство, готово да помага на Турция. Ето защо едно турско предложение за посрѣдничество щѣло да постави Русия предъ дилемата да приеме или да откаже. Въ първия случай Русия щѣла да се постави подъ контрола на европейскитѣ държави, въ втория — Русия щѣла да се изложи предъ общественото мнение.¹

Първоначално великиятъ везиръ не е билъ наклоненъ да усвои съветитѣ на английския посланикъ, но впоследствие ги е усвоилъ. Целта на Портата е билъ отново да протака. Споредъ както великиятъ везиръ се е изразилъ предъ посланика, ако Турция разполагала съ пари, тя можела да избѣгне войната посрѣдствомъ продължителни преговори, спечеленото време винаги било въ полза на мира. Планѣтъ на Лаярдъ обаче бѣ забавенъ отъ турцитѣ, които направиха своето предложение на следния день следъ обявяване на войната отъ страна на Русия.² Ако даже мотивитѣ на турския апелъ за посрѣдничество и да не бѣха очевидни, той дойде съ 24 часа закъснение.

На всѣки случай Дерби намира турския апелъ въ съгласие съ договора отъ 1856,³ когато пъкъ другитѣ европейски столици не се подаватъ на „плана“. Французкото правителство отговаря, че съ цель да постави Силитѣ въ положение да посрѣдничатъ Портата трѣбвало предварително да приеме протокола отъ Лондонъ.⁴ Английскиятъ посланикъ бѣ пропусналъ да предвиди тая подробностъ.

Каквито и да бѣха целитѣ на руската политика, както и да се коментиратъ териториялнитѣ придобивки на Русия отъ войната, едно е неоспоримо, че Александъръ II прояви една прекомѣрна търпеливостъ предъ лицето на продължителнитѣ турски провокации и възбуждението срѣдъ руския народъ за освободителната война. Самъ Бисмаркъ твърди, че Александъръ II не е желалъ войната и я е предприелъ по

¹ Turkey XXV, 1877, № 205, 211.

² Turkey XXV, 1877, № 140.

³ Ibidem — № 147.

⁴ Ibidem — № 144.

необходимост.¹ Едва ли има нѣкакво съмнение, че руски генерали и държавници искаха войната и очакваха едно осжествяване целитѣ на руската политика на изтокъ, но при наличността на неизмѣнни усилия отъ страна на царя да въстанови европейския концертъ английското правителство трѣбва да понесе голѣмъ дѣлъ отъ отговорността за конфликта поради осуetyването на съгласието. Нѣщо повече, английската непоследователностъ презъ време на кризата направи невъзможна намѣсата на Англия за отстояването и на една про-турска политика. Умѣреността на Александъръ II бѣ спечелила дипломатическата победа за Русия.²

Решението си да обяви война на Турция Александъръ II е съобщилъ на германския кайзеръ съ саморжчно писмо. Последниятъ е отговорилъ съ изразъ на непоколебимо приятелство къмъ царя и пожелания за успѣхъ на руското оржжие. Отъ своя страна Бисмаркъ е далъ увѣрения въ своето разположение къмъ Русия като е изказалъ надеждата, че следъ победата Русия ще се укаже умѣрена. Канцлерътъ е споменалъ, че когато Русия реши да сключи миръ, той ще упражни своето влияние въ нейна полза и заключилъ: „Осланяйте се напълно на нашата лоялностъ, безразлично отгде и какво ви се внушава.“³

Солсбъри и Карнарвонъ се застъпватъ противъ всѣка поддръжка на Турция, тъй като това би означавало Англия да поеме отговорностъ за деянията на турското правителство, Кабинетътъ решава въ такъва смисълъ, но Дизраели и кралицата сж били недоволни отъ това становище и сж искали да следватъ английската политика отъ кримската война.

Дизраели започва да маневрира съ целъ да се отърве отъ двамата си министри, които осуetyватъ неговата политика, но положението е било толкова деликатно, щото премиерътъ е трѣбвало да се помири съ положението. На 18 априлъ Диз-

¹ Bismarck, Gedanken, II, p. 259.

² Rose op. c. — I, p. 218; Argyll — II, pp. 7 f. Презъ всичкото време на кризата Портата е разчитвала на английската поддръжка. На 29 априлъ Layard донася, че той намѣрилъ турскитѣ министри съ убеждението, че накрай Англия не ще изостави Турция (Turkey XXV, 1877, № 215.)

³ Убри до Горчаковъ, 12 априлъ, 9 май 1877 (Татищевъ — II, pp. 379--380). Александъръ II обявява войната официално на 24 априлъ (Turkey XXV 1877, № 94, 95).

раели се старае да увещава Сольсбъри веднага да се пратят войски на Дарданелитъ, тъй като можело да стане късно и руситъ да стигнатъ въ Цариградъ преди английскитъ войски. Сольсбъри се противопоставя и заявява, че руситъ не ще атакуватъ Цариградъ, а ще завладѣятъ България и ще подпишатъ миръ. Въ такъвъ случай английското правителство може да се позове на договора отъ европейския конгресъ. Дизраели е билъ толкова недоволенъ, щото е билъ даже грубъ, но тъй като и Дерби е билъ съгласенъ, Дизраели е трѣбвало да се помири съ положението.¹

Причинитъ, който накараха Абдулъ Хамидъ да усвои едно поведение на упоритостъ, споредъ великия везиръ Мидхадъ Паша сж били главно отъ становището на английското правителство; на турското правителство е било известно за решението на английския кабинетъ противъ интервенцията. Турското правителство е считало, че общитъ интереси на Европа и особенитъ интереси на Англия сж били така тѣсно свързани съ руско-турскитъ отношения, щото било невъзможно за Англия въпрѣки заявления за противното да не се намѣси рано или късно. Това е билъ главниятъ факторъ въ турското решение да не се отстъпва предъ Русия.²

Турскитъ надежди за английска подкрепа бѣха резултатъ главно на личната политика на Дизраели, на компромиситъ на Дерби и неговото упорство да се следва една пасивна политика, и най-после на компромиситъ на Сольсбъри. Последниятъ е билъ придружаванъ на конференцията отъ Съръ Вилямъ Вайтъ, който го е осветлилъ върху източната криза и е обяснилъ невъзможността да се следва една русофобска или туркофилска политика. Сольсбъри е усвоилъ това гледище и Съръ Вилямъ е очаквалъ, че несъгласието въ кабинета ще се разреши като или Сольсбъри заеме мѣстото на Дизраели, или пъкъ излѣзе отъ кабинета.³ Въ критическия

¹ Salisbury — II, pp. 137 ff.

² Midhad Pasha въ Nineteenth Century, юний 1877. На 30 май 1887 г. туркофилътъ английски посланикъ въ Цариградъ, Лаярдъ, рапортува, че ще бжде невъзможно Англия да не се намѣси поне къмъ края на войната (Parl. Papers, Turkey № 26 (1877), p. 52.)

³ Sir William White — pp. 115 ff. Писмо до Sir Robert Morier отъ 16 януарий 1877 г. Въ отговора си Sir Robert пише, че той неизмѣнно настоява въ Лондонъ да се поеме защитата на християнитъ, като по

моментъ Сольсбъри направи единъ компромисъ, премина на страната на Дизраели и зае мѣстото на Дерби.

Поведението на английския посланикъ въ Цариградъ Елиотъ презъ време на конференцията и неговитѣ интриги, които трърде много допринесоха да се осуети успѣхътъ на Сольсбъри и конференцията, сж общественъ фактъ.¹ Куриозното е, че Елиотъ е познавалъ положението и е действувалъ противъ собственитѣ си убеждения. Той е считалъ за наивностъ да се очаква отъ турцитѣ да дадатъ доброволно религиозна свобода, граждански права и равенство на „гяуритѣ“; турцитѣ отстъпвали само предъ сила и се помирявали съ „късметя си“, но и най-малкиятъ знакъ на слабостъ отъ страна на европейския концертъ насърдчавалъ тѣхния фанатизъмъ, още повече когато самиятъ коранъ забранявалъ капитулация. Извънъ това Абдулъ Хамидъ се билъ убедилъ, че европейскиятъ концертъ не билъ освенъ едно „кресливо нищо“, вследствие на което самъ той не билъ наклоненъ да направи отстъпки. Турчинътъ всѣкога си оставалъ турчинъ предъ видъ на теократическото устройство на неговата държава и обстоятелството, че властта надъ християнитѣ не била едно държавно управление, а една военна окупация; подобрене на положението на християнитѣ било възможно само посрѣдствомъ натискъ.¹

Дизраели бѣ повече партизанинъ, отколкото държавникъ. Извънъ това, колкото се касае до източния въпросъ, Дизраели е билъ крайно неосведоменъ; цѣлото негово туркофилство е било резултатъ на желанието на кралицата да се следва традиционната политика отъ кримската война, въ която кралицата е виждала „величието“ на Англия. Невъзможността на Дизраели да следва тая политика донесе резултата, че Англия презъ време на цѣлата криза бѣ безъ политика, като по такъвъ начинъ направи възможна руско-турската война противно на интереситѣ на Турция. По такъвъ начинъ Дизраели, който виждаше интереситѣ на Англия въ запазването на Турция, самъ най-много допринесе за компрометирането на Турция, самъ най-много допринесе за компрометирането на Турция, самъ най-много допринесе за компрометирането на Турция.

такъвъ начинъ се отнеме на Русия всѣкакъвъ поводъ за конфликтъ и се постигне една нова ориентация на английската политика на изтокъ, която ще има голѣми преимущества предъ старата.

¹ Sir William White — pp. 116 t.; вж. тамъ и рапорта на Сольсбъри въ главата върху конференцията.

¹ Odysseus (Elliot) — Turkey in Europe. London, 1908. — p. 139.

нето на тѣзи въображаеми английски интереси, за които „Стариятъ еврейнъ“ е нѣмалъ никакво понятие¹.

Презъ време на източната криза, забелязвайки тенденции на Дизраели, най-авторитетниятъ английски дипломатъ по източния въпросъ, дългогодишенъ посланикъ въ Цариградъ, приятелъ на турцитѣ, виновникъ за кримската война и авторъ на традиционната английска политика на изтокъ и формулата за независимостта на Султана и интегритета на неговитѣ територии, Стратфордъ подчерта необходимостта за съвмѣстна акция на европейскитѣ държави. Обяснявайки, че договорътъ по никой начинъ не изключва интервенцията на Силитѣ въ Турция (касае се за договора отъ 1856 год.), Съръ Стратфордъ настоява, че една своевременна и разумна интервенция ще бжде въ полза на Турция и че една английска политика противъ европейския концертъ е крайно осждителна и погрѣшна². Въ частни разговори той отива още по-далеко и заявява, че източната криза не ще се усложни ако Англия действува съвмѣстно съ другитѣ европейски Сили.² Дизраели, обаче, въпрѣки голѣмия престижъ на този авторитетенъ дипломатъ, не е билъ въ състояние да усвои неговия възгледъ.

¹ При едно сравнение на документитѣ, публикувани въ биографията на Дизраели (vol. VI), и тѣзи отъ архивитѣ на английското външно министерство, Дизраели и неговото туркофилство се очертаватъ въ една най-компромитураща свѣтлина. Биографътъ на Дизраели, като бележи, че държавничеството на последния имало да се сжди по Берлинския конгресъ, позовава се на шегата на Бисмаркъ за „der alte Jude“ и заключава наивно, че Дизраели билъ първата фигура на конгреса и въ собствената столица на Бисмаркъ сполучилъ да постави послѣдния на „второстепенно мѣсто“. Английскитѣ биографи въобще страдатъ отъ слабостта да величаятъ своитѣ държавници, но въ случая съ Дизраели горното твърдение е отъ крайно комиченъ характеръ. Достатъчно е да се проучатъ даже само документитѣ, които този биографъ ни предлага въ свръзка съ източната криза, за да се установи фактътъ, че отъ източния въпросъ и въобще международна политика Дизраели е нѣмалъ и понятие.

² Times, 31 дек. 1876, 16 май 1876, 9 септ. 1876. Тѣзи и други статии сж събрани въ Lord Stratford de Redcliffe—The Eastern Question.

² John Morley, The Life of Wil. Ew. Gladstone. London, 1903. — Gladstone, II, p. 555. Необходимо е да се забележи, че Lord Stratford, формулирайки английската политика отъ кримската война, е считалъ реформитѣ за наложителни, ако ли е въпросъ да се запази Турция. Презъ време на кризата 1876—8, той бѣ съзналъ, че реформи ще се прокаратъ само съ сила.

* * *

По случай на обявяването на войната (24 априлъ) Горчаковъ изпрати циркулярна нота, въ която осжда упорството на Турция и обяснява, че е имало само една алтернатива — или да се остави старото положение да продължава или пъкъ съ сила да се наложи онова, което Силитѣ не сполучиха да прокаратъ чрезъ съвети. Поради това рускиятъ императоръ поелъ върху себе си товара да защити интереситѣ на Русия, като счита, че по такъвъ начинъ той действува и съобразно съ чувствата и интереситѣ на останалитѣ европейски държави.

На 1 май Дерби оспорва заключенията на руския циркуляръ, които не оправдавали руското решение, защото „протоколътъ“ не искалъ „отъ султана“ нови гаранции за реформирането на неговата администрация и пр. Общо взето английскиятъ отговоръ е изпълненъ съ противоречия, неизбежни при защитата на една невъзможна позиция.

Избухването на руско-турската война бѣ посрещнато съ недоволство отъ австрийското обществено мнение. На запитванията австрийскитѣ и унгарскитѣ министри отговарятъ, че тѣхнитѣ усилия сж били насочени да се локализира войната и че австрийското правителство си е запазило право да вземе участие въ окончателното разрешение на източния въпросъ съгласно съ географическото положение на Австрия и политически интереси.

На 20 май 1877 г. Дерби предлага на Австрия единъ съюзъ за съвмѣстна акция противъ Русия. Андраши, който бѣ вече свързанъ съ Русия, протака въпроса почти цѣлъ месецъ, докато най-сетне отхвърля предложението.

На 6 май Дерби връчва на Шуваловъ едно писмо, въ което потвърждава английския неутралитетъ до тогава, до когато само турски интереси сж засегнати отъ войната, като сжщевременно изброява английскитѣ интереси, които ще трѣбва да бждатъ съблюдавани: Египетъ, Цариградъ, Босфорътъ, Дарданелитѣ и Персийскиятъ заливъ.

ГРАДЪ ОХРИДЪ.

ИСТОРИЧЕСКИ ОЧЕРКЪ.*

Отъ Ив. Снѣгаровъ.

Българското обучение въ охридскитѣ училища.

Още отъ времето на св. Климента Охридъ е билъ просвѣтителенъ центъръ. Както по-рано казахме, отъ св. Климентово училище сж излѣзли много славянобългарски учители и книжовници². Както при градскитѣ църкви, тъй и въ келиитѣ на околнитѣ манастири млади хора се обучавали на родна книга и християнска вѣра. Когато на охридския престолъ взели да седатъ архиепископи-гърци, келийното обучение въ манастиритѣ е продължавало да се води на старобългарски езикъ. Само въ Охридъ елинската наука е наддѣлявала и имало охридчани сжщи елини по образование, какъвто е билъ споменатиятъ по-горе солунски митрополитъ Василий Добри (Καλὸς)³. Особено се подигнала старобългарската образованостъ въ XIII в.⁴. Поослабнала презъ второто византийско иго, тя взела постепенно да се засилва подъ владичество на сръбскитѣ царе Стефанъ Душанъ⁵ и Урошъ IV и македонскитѣ крале Вълкашинъ и Марко. Тя е стояла високо презъ XV и XVI в., когато повечето висши клирици сж били славяни, служели и поучавали народа на славянски езикъ. Славянската писменостъ не престанала и следъ XVI в., макаръ че гръцкото влияние започнало да се усилва. Въ 1756 г. охридскиятъ архиепископъ Днонисий е молилъ рус-

* Вж. Македонски прегледъ, год. IV, кн. 1 и 2, 1928 г.

¹ А. Томовъ и Г. Баждаровъ, цит. съч., стр. 150.

² Вж. повече въ моята работа „Българскиятъ първоучителъ св. Климентъ Охридски“, Годишникъ на богословския факултетъ при Соф. унив., т. IV, стр. 66—70.

³ Вж. Макед. прегледъ, год. IV, кн. 1, стр. 107. ⁴ Вж. *ibid.*, стр. 106.

⁵ Запазенитѣ гръцки надписи на църкви отъ втората половина на XIV в. не потвърждаватъ като че ли твърдението, че Стефанъ Душанъ е подигналъ „особено голѣмо гонение противъ гърцизма на Охридската архиепископия“ (А. Иширковъ, Охридско езеро и градъ Охридъ, стр. 23). Ст. Душанъ, наистина, се намиралъ въ конфликтъ съ цариградския патриархъ, понеже този не искалъ да го признае за царъ (императоръ), и вследствие на това е унищожилъ ведомството на царигр. патриархъ въ южна Македония; но не е известно да е преследвалъ той гръцкото духовенство и гръцкия езикъ отъ Македония. Напротивъ, той е считалъ участието на охридския архиепископъ Николай въ коронацията му за равносилно съ участието на царигр. патриархъ именно, защото е гледалъ на Охридската архиепископия като на представителка на византийската държава, поради заварения нейнъ гръцки висшъ клиръ и официаленъ езикъ.

ката императрица Екатерина да му изпрати църковнославянски книги, защото църквитѣ и манастиритѣ нѣмали такива, та да славѣли Бога на своя роденъ езикъ.¹

Презъ XVIII в. въ Охридъ се уреждало и елинското обучение по подражание на другитѣ голѣми градове въ Балканския полуостровъ, гдето се отваряли общи елински училища.² Следъ падането на Охридската архиепископия славянското писмо съвсемъ било изтикано отъ града и останало да се пази въ нѣкои манастири. За уреждане на елинско училище въ Охридъ ще да е положилъ голѣми грижи архиеп. Иоасафъ, както той се грижелъ за разцвѣтяването на елинското училище въ родния си градъ Мосхополъ.³ За напредъка на охридското гръцко училище се грижели и иноземци. На 7 февруарий 1754 г. цариградскиятъ бакалинъ х. Фотий Евстатию отъ с. Нтука (Новопатраска епархия, Гърция) е далъ на цариградския патриархъ Кирилъ V писмено обещание, че отъ прихода на едно негово бакалско здание въ Цариградъ (Чаушъ Меджиди, Кара Муса Джамиси) опредѣля 25 гроша ежегодно за гръцкото училище въ Охридъ.⁴ Отъ охридскитѣ учители презъ XVIII в. сж известни само трима: Тръпко попъ Маковъ, родомъ отъ Охридъ, Димитръ папа Иоану и Герасимъ отъ Охридъ. Първиятъ е получилъ образованието си въ Охридъ и Мосхополъ и дълги години е учителствувалъ въ Охридъ.⁵ Вториятъ билъ ученикъ на попъ Да-

¹ Каптеревъ, Охридскіе архиепископы, Богословскій вѣстникъ, 1883 г., Прибавленія къ твореніямъ . . . , стр. 129.

² Срв. Д-ръ П. М. Нойковъ, Погледъ върху развитието на бълг. образование отъ Паисия до края на XIX в., Годишникъ на Соф. университетъ, историкофилолог. факултетъ, XXII, стр. 11.

³ Значителенъ търговски градъ (около 12,000 влашки семейства), близо до гр. Корча. Тамъ е имало и гръцка печатница. Градътъ билъ разграбенъ въ 1769 и 1788 г. отъ Али паша Янински и населението му се разбѣгало въ разни мѣста въ Македония (К. Шапкаревъ, Нѣколко критически бележки . . . Българ. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 271; Йор. Ивановъ, Българитѣ въ Македония, 1915 г., стр. LXII).

⁴ *Δελτίον, Πατριαρχικόν ἐγγράφον*, III, 881.

⁵ К. Шапкаревъ, Български прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 271 и 272. Споредъ сжщия, въ 60-тѣ години на XIX в., охридчани сж приписвали на учителя Тръпко изящното стихотворение, издѣлбано въ архиепископския престолъ въ салона на архиепископската палата. Обаче това не ще да е вѣроятно по следнитѣ съображения: архиеп. палата е била построена презъ 1730—1735 г., когато Тръпко не е могълъ да бжде по-младъ отъ 18—20 години. Ако той билъ учитель и при митр. Калиника, както увѣрявали Шапкарева дѣдо му Гьоре Стрезовъ и д-ръ Конст. Робевъ, то тогава не е билъ по-младъ отъ 85—90 години (1802—1735=67+20), обаче въ такъва възраст едва ли той е могълъ да бжде така дееспособенъ учитель, че митр. Калиникъ да очаквалъ отъ него подигане на „упадналото“ елинско училище.

ниила Мосхополеца (издателя на четвероезичника) и започналъ да учителствува въ Охридъ, вѣроятно, презъ 1792 г., както може да се сжди отъ едно писмо на попъ Даниила отъ 30 апр. 1792 г. до охридския свещеникъ Стефанъ, когото моли да го има подъ свое покровителство.¹ Герасимъ (отъ охридската фамилия Герасимови) е училъ децата на гръцки октоихъ и псалтирь. Ученицитѣ много се бояли отъ него, понеже много ги биелъ, Когато Калиникъ дошелъ въ Охридъ, той още билъ учитель, но старъ².

Митрополитъ Калиникъ, макаръ и да не е билъ високообразованъ и високонравственъ, билъ е ученолюбивъ човѣкъ, както показва неговата голѣма библиотека. Той е полагалъ особени грижи за издигането на учебното дѣло въ Охридъ. При първоначалното училище въ Вароша той открилъ и класно, поради това градътъ го провъзгласилъ за пръвъ ктиторъ на охридскитѣ училища. Първиятъ учитель въ класното училище билъ споменатиятъ Тръпко попъ Маковъ, а следъ него Димитъръ Мокранинъ, албанецъ отъ с. Подкожани³ (до Поградецъ), баща на митрополитъ Генадия Велешки и дѣдо на пловдивския гражданиъ Иванъ Генадиевъ.⁴ Той билъ добъръ църковенъ пѣвецъ и дълго време е учителствувалъ въ Охридъ. Уволненъ отъ Калиника по неизвестна причина отъ главното училище, той е учителствувалъ въ месокастренското училище, а после въ гр. Кавая (Албания) и въ 1832 г., връщайки се въ Охридъ, е умрѣлъ отъ холерата (въ близкитѣ с. Койнско или Велесто). Обиденъ отъ Калиника за уволнението, той написалъ и напечатилъ една сатира (въ видъ на тропари), въ която осмивалъ владиката за любовнитѣ му връзки съ женитѣ на нѣкои охридски първенци.⁵

Следъ Димитрия Мокранина, въ Охридъ е учителствувалъ 5-6 месеци свършилиятъ янинското училище Гьорше Поповъ отъ Охридъ (Месокастро). Той ще да е преподавалъ, между друго, още физика и математика (аритметика и алгебра), ако

¹ Вж. притурката, Това свидетелство, както и лѣтописнитѣ бележки на попъ Стефана опровергаватъ твърдението на К. Шапкаревъ че, преди идването на Калиника въ Охридъ (1802 г.), училището въ тоя градъ толкова упаднало, че, когато той дошълъ, никой не е знаелъ „гръцки“, т. е. никой не билъ грамотенъ, освенъ Тръпко попъ Маковъ (Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 272).

² К. Шапкаревъ, *ibid.*, стр. 272.

³ *Ibid.* Не е ли единъ същъ този учитель съ горепоменатия ученикъ на попъ Даниила, Димитъръ папа Иоану? Споредъ К. Шапкаревъ, и Димитъръ Мокранинъ се училъ въ Мосхополъ.

⁴ *Pag cit.* ⁵ *Ibid.*, стр. 272—273.

е вѣрно, че К. Шапкаревъ е видѣлъ въ Месокостренското училище негови ръкописни учебници по тѣзи предмети.¹

Следъ смъртта на Гьорше Поповъ (отъ туберкулоза), по негова препоръка, охридчани повикали за учителъ въ главното училище неговия съученикъ въ янинското училище Хаджи Пульо, влахъ отъ Самарина (Тесалия), а до пристигането на последния е учителствувалъ охридчанинътъ Христо Сапунджиевъ, ученикъ на Димитъръ Мокранинъ.²

Въ 1830 г. въ Охридъ билъ учителъ Димитъръ Миладиновъ, свършилъ охридското училище, но въ 1832 г. той заминалъ въ Драчъ, гдето работилъ въ една търговска кантора, и следъ една година отишълъ въ Янина да продължи образованието си.³ Следъ като свършилъ курса на янинското училище, той пакъ учителствувалъ въ Охридъ отъ 1835—1836 до 1840 г. До неговото връщане (отъ 1832—1835 г.) сж учителствували неговиятъ ученикъ Христовъ п. Димитриевъ (нѣколко месеци), влахътъ Милонъ отъ гр. Самарина (Тесалия) (около 2 години) и Иоанъ Варнава, гркъ отъ Янинско (около две години). Заедно съ Дим. Миладиновъ отъ 1835 г. е учителствувалъ въ класното училище и попъ Стефанъ попъ Стефаниевъ, ученикъ на Хаджи Пульо⁴. Той билъ гласовитъ пѣвецъ.⁵

Споредъ известието на К. Шапкаревъ, до 1830 г., освенъ казанитѣ учители, сж свършили охридското класно училище следнитѣ граждани: Петъръ Танчевъ, Никола попъ Стефаниевъ, (съставителъ на цитиранитѣ отъ мене лѣтописни бележки по преводъ на Езерски), Конст. Бакаловъ, Георги Бодлевъ,

¹ Ibid., стр. 273. Възъ основа на това, Шапкаревъ иска да опровергае (pag. cit., заб. 3) твърдението на Григоръ Пърличевъ, че до учителствуването на Дим. Миладиновъ въ 1845 г. ученицитѣ не знаели почти нищо отъ аритметика (Автобиография, МСб, XI, стр. 358). Обаче мисълта на Пърличевъ не е, че никой отъ предишнитѣ учители не е преподавалъ аритметика, а че неговитѣ учители малко внимание обръщали на тоя предметъ. ² Pag. cit.

³ Въ автобиографията си К. Шапкаревъ казва, че Дим. Миладиновъ билъ изпратенъ отъ охридчани да следва въ Янина на тѣхни срѣдства (Макед. прегледъ, год. III, кн. 2, стр. 59), а въ „Нѣколко критич. бележки...“ (Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 274) бележи, че въ 1832 г. той е напусналъ охридското училище, понеже охридчани отказали да му даватъ помощъ, за да следва въ Янина, и следъ една година заминалъ въ Янина на свои срѣдства. Дим. Миладиновъ дошелъ въ Охридъ да учителствува веднага, следъ като свършилъ янинското уч-ще. Не е ли сторилъ той това поради нѣкакво задължение къмъ охридчани?

⁴ К. Шапкаревъ, Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 274.

⁵ Гр. Пърличевъ, Автобиография, МСб, XI, стр. 349.

попъ Василъ Касаповъ, Стефания попъ Димитриевъ (Владиковъ),¹ Ангелъ Групчевъ, Димитъръ Топенчаровъ, Христо Танчевъ, Христо Манчевъ, Евстатий попъ Стефановъ, тримата синове на К. Паунчевъ; а отъ 1830—1840 г. Андроникъ Иосифчевъ, братя Михаилъ и Стефанъ Котушови, Янаки Стрезовъ, Дим. Масиновъ, Наумъ Хаджовъ и др.² Нѣкои отъ синовѣтъ на състоятелнитѣ охридски фамилии сж продължавали образованието си въ Янина не толкова съ цель да станатъ учители, а отъ любовь къмъ елинската образованостъ.³

Отъ учителитѣ въ първоначалното училище сж известни Миле попъ Алексиевски и Никола Апотолевъ, (едноокъ), който учителствувалъ и следъ 1840 г.⁴

Относно метода на обучението и учебната програма до 1840 г. има твърде оскъдни сведения. Първоначалното училище е продължавало да бжде келийно, децата сж учили главно октоихъ, псалтирь и часословъ.⁵ Цельта на училището била да разпространява гръцката грамотностъ и да подготвя църковни служители (пѣвци и свещеници)⁶. Училището се намирало при гробищата на катедралната църква „Св. Климентъ,“ въ ветхо здание, нѣмало чинове, а ученицитѣ седѣли на пода и пишели на колѣното си. Учителътъ, ако билъ свѣтско лице, едновременно преподавалъ и се занимавалъ съ своя занаятъ (напр. Никола Апотолевъ е шиелъ). Ако се вѣрва на съобщението на Гр. Пърличевъ, работата на учителя се състояла да изпита ученицитѣ по зададения урокъ отъ богослужебнитѣ книги и

¹ Такъвъ прѣкоръ му давали, защото го смѣтали за незаконенъ синъ на митрополита Калиника (Вж. К. Шапкаревъ. Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 273 и Е. Спространовъ, Възраждането на гр. Охридъ, МСб, XIII, стр. 624, забел. 2).

² Бълг. прегледъ, год. II, IX—X, стр. 275.

³ К. Шапкаревъ, Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 275) споменава следнитѣ такива граждани: Георги и Никола К. Паунчеви, Констант. и Якимъ Робеви, Наумъ Никушевъ, Петъръ Апотолевъ, Якимъ Танчевъ, Гр. Пърличевъ (Автобиография, МСб, XI, стр. 349) казва, че синовѣтъ на търговцитѣ Н. П. Робеви, Паунчеви и др. сж преподавали даромъ гръцки езикъ.

⁴ Той билъ учителъ на Гр. Пърличевъ (Автобиография, МСб, XI, стр. 347) и Козма Шапкаревъ (Автобиография, Македонски прегледъ, год. III, кн. I, стр. 66; Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 274).

⁵ Гр. Пърличевъ, Автобиография, МСб, XI стр. 348; К. Шапкаревъ, Автобиография, Макед. прегледъ, г. III, кн. I, стр. 66. Сжщиятъ въ своитѣ „Нѣколко критически бележки“ (Бълг. прегледъ год. II, кн. IX—X, стр. 274) добавя къмъ предметитѣ въ първоначалното у-ще още практично изучаване на 4-тѣ аритметични действия.

⁶ Вж. Гр. Пърличевъ, Автобиография, МСб, стр. 349.

да имъ зададе другъ урокъ.¹ Обучението се водѣло цѣлъ день. Ученицитѣ си носѣли храна и обѣдвали въ училището. Следъ обѣдъ учителѣтъ имъ заповѣдвалъ да спятъ. Тѣ се простирали на пода съ глави, подпрѣни на две греди, и трѣбвало да стоятъ неподвижни, докато се събудѣлъ учителѣтъ. Заплата на учителя била малка (около 300 гр, годишно), но сегоизъ-тогизъ ученицитѣ му носѣли храна „кой отъ милость, кой отъ страхъ,“ даже понѣкога самъ си изпросвалъ². Дисциплината е била твърде строга, фаланга е била въ пълна употреба. Понеже Гр. Пърличевъ дълго време не представлялъ упражнение по писане, учителѣтъ му Никола Апотолевъ веднажъ му турилъ краката въ фалангата и му ударилъ 40 пръчки безъ една. Другъ пжтъ той му ударилъ повече отъ 40 пжти, понеже избѣгалъ отъ него и отишелъ при учителя попъ Стефанъ. Гражданитѣ считали тѣзи жестоки наказания за нѣщо естествено. „Даскалъ е той, ще бие я!“ — казвала на Пърличевъ майка му, когато той ѝ се оплакалъ отъ боя на учителя. Сжщо и дѣдо му оправдалъ учителя тутакси, безъ да пита за причинитѣ: „Никога даскалъ не бие безъ кабаятъ. Безбелли ты му си сгрѣшилъ въ нѣчто; но и ако не си сгрѣшилъ, нѣма ничто, сынокъ!“ Когато внукътъ забележилъ, че учителѣтъ го билъ два пжти и немилостиво, дѣдото спокойно отговорилъ: „Нѣма, ничто: който любитъ, мжчитъ — рече софосъ Соломонъ.“ На заявлението на ученика, че не ще отива вече у Апотолевъ, дѣдо му решително отсекалъ: „Ке идешъ, ке идешъ“.³

Въ класното училище отъ 1830—1840 г. при Дим. Миладиновъ били преподавани освенъ старогръцкитѣ класици, на които се обръщало главно внимание, още езици (гръцки, латински, френски и италянски), (география, вѣроятно, съ отдѣли по фи-

¹ Автобиография, МСБ, XI, стр. 343: „Когато ученицитѣ идѣха при него (разбира учителя Никола Апотолевъ) да си прочитатъ урока отъ октоиха или псалтира, или орелой, за да ги аллакса (да имъ даде другъ урокъ), учителя продължаваше шіеніето. Всекий ученикъ, като дочиташе урока си, чекаше рѣшеніето на учителя, който му казваше: „Земи другото“ или: „Не!“

² Ibid. pag. cit. Срв. Д-ръ П. М. Нойковъ, Погледъ върху развитието на бълг. образование, Годишникъ на Соф. у-тетъ, Историкофил. ф-тъ, XXII, стр. 12.

³ Ibid., стр. 348—350.

зика), аритметика.¹ Заплатата на класнитѣ учители не ни е известна.

Къмъ 1840 г. охридскитѣ училища сж почнали да западатъ, понеже интересътъ на гражданитѣ къмъ тѣхъ поослабналъ, както узнаваме това отъ посланието на митрополита Калиника отъ 24 августъ 1840 г. до клирицитѣ и мирянитѣ на гр. Охридъ.² Митрополитътъ, като имъ припомня, че тѣ преди съ заявление го почестили съ титула „киторъ на училището“.³ изказва своята голѣма скръбъ, че тѣ не отишли по-нататкъ, а оставили да запустява още презъ неговитѣ дни училището (*τὴν κατεργήσωσιν τοῦ σχολείου*), което той е издигналъ съ голѣмъ трудъ да бжде „достойно за съревнование отъ близкитѣ и посочвано съ прѣстъ отъ далечнитѣ“ (*ξηλωτὸν τοῖς πέριξ καὶ τοῖς πόρρω δακτυλοδεικτούμενον*). Считайки, че това е дѣло на лукавия демонъ, който е завидѣлъ на „гигантския напредкъ“ (*τὴν... γιγαντιαίαν πρόοδόν του*) на училището, Калиникъ се провиква: „За кое по-рано или по-после да скърбимъ: за безкрайнитѣ ли трудове, които положихме за възстановлението му (*πρὸς ἀνόρθωσιν του*), или за досегашната нравствена вреда за младежътъ? Но да даде Господъ всѣкому споредъ дѣлата му!“ Най-после, следъ такъва голѣма вреда, гражданитѣ „се събудили отъ дълбокия сънъ на безразличието“ (*τῆς ἀδιαφορίας*), и съ общо заявление поискали отъ владиката си неговото „църковно“ покровителство (*τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἡμῶν προστασίαν*), като „признали“, че безъ него училищнитѣ работи „не ще се поправятъ.“ Тѣ го молили да назначи настоятель (*ἐπίτροπον*) на училището. Вследствие на това тѣхно разкаяние (*μετάνοιαν*) и връщане отъ пѣтя на заблуждението (*ἀποπλανηθέντα τῆς ὁδοῦ καὶ αὐθις ἐλαβεῖν δόντα εἰς αὐτήν*), митрополитътъ е назначилъ за на-

¹ К. Шапкаревъ, Бѣлг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 274.

² Противно на това Шапкаревъ твърди, че отъ 1835/36 до 1840 г., (при второто учителствуване на Дим. Миладиновъ) охридското класно училище е достигнало „до цвѣтуще и завидно състояние“ (Бѣлг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 274), обаче не указва, отъ гдѣ е почерпилъ това сведение. Ако се вѣрва на Шапкаревъ, то неговото известие може да се съгласи съ посланието на Калиника въ смисълъ, че къмъ 1840 г. училищата сж западнали поради раздори, по които, може би, Дим. Миладиновъ и напусналъ Охридъ въ 1840 г.

³ По всѣка вѣроятность, на класното училище.

стоятель на училището Петра Ат. Димица (Димзовъ), когото опълномошилъ да вземе смѣткитѣ отъ „блуждаещитѣ настоятели“ (*ἀπὸ τῶν πλανοῦν ἐπιτρόπων*). Митрополитътъ се надѣва, че въ кжсо време „бедното училище“ ще напредне и ще събере скитащитѣ се деца. Той завършва посланието си съ молитва къмъ Бога да вдъхне на охридчани „благодатъта на съгласието“, „за да се грижатъ за божествената мъдростъ.“

Отъ този документъ се вижда, че е избухнало нѣкакво разногласие между митрополита и гражданитѣ, които поради това сж занемарили училищното дѣло. Не може да се отгатне причината за този конфликтъ. Едно е несъмнено, че предишнитѣ училищни настоятели сж имали известна вина, поради която именно гражданитѣ сж искали отъ Калиника да бжде назначенъ новъ настоятель.¹ При това, възъ основа на изреча *«ἐζητήσατε τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἡμῶν προεστίαν καὶ ἐννοήσατε ὅτι ἀνεὺ αὐτῆς οὐδὲν κατορθοῦται»* (потърсихте нашето църковно покровителство и признайте, че безъ него нищо не ще се поправи) може да се предполага, че охридската община е искала да управлява училищата си независимо отъ владиката, очевидно, за да нѣма възможностъ той да посѣга върху училищнитѣ приходи. А че митроп. Калиникъ е изпадалъ въ такъво изкушение, въ това ни увѣрява едно писмо на охридскитѣ епитропи отъ 1843 г.² до неговия приемникъ Иосифа, комуто между друго съобщаватъ, че Калиникъ билъ взелъ нѣколко хиляди гроша отъ срѣдствата на градското училище. Може би, оскърбенъ отъ това, Калиникъ е завещалъ богатата си библиотека не на любимото си охридско училище или на митрополията, на чиято катедра възседалъ 40 години, а на родния си градъ Галиполи.³

¹ За разстройство на училищната каса къмъ 1840 г. говори и К. Шапкаревъ (Автобиография, Македонски прегледъ, год. III, кн. I, стр. 67: „На 1841 сѣ съгради (взаимното училище) на времето, отъ кога сѣ искаса касата“.

² Извадка отъ него издадохъ въ Македонски прегледъ, год. I, кн. 4, стр. 55.

³ Вж. у К. Шапкаревъ, Бѣлг. прегледъ, год. II, кн. IX-X, стр. 272. Въ писмото си отъ 1843 г. до митр. Иосифа охридскитѣ епитропи съобщаватъ, че Калиникъ е подарилъ нѣкои свои книги на охридското класно училище, но следъ смъртта му се открило, че на всѣка страница била поставена анатема на дарителя и, възползувани отъ това, наследнитѣ му искали да ги отнематъ. Не е ли сторилъ това нѣкой учителъ или първенецъ и противникъ на Калиника по учил. въпросъ?

Посланието на Калиника, изглежда, е подействувало, та въ 1841 г. гражданитѣ сж построили взаимно училище въ двора на катедралната църква „Св. Климентъ“. Главни пожертвователи сж били братята Ангелъ и Тасе Робевѣ, сжщо и лѣкарътъ Константинъ Анг. Робевъ, който е съставилъ и плана на училището. А при митрополита Дионисия, между 1845-1850 г., и при училищнитѣ настоятели Хр. Д. Манчевъ и Хр. Д. Танчевъ, въ двора на сжщата църква, предъ църковнитѣ врата до митрополията, било построено ново здание за класното или, както въ това време се наричало, елинското училище, като била съборена една стара сграда, която представлявала редъ келии¹.

Изворитѣ, съ които разполагаме (автобиографиитѣ на К. Шапкаревъ и Гр. Пърличевъ), не ни даватъ пълненъ списъкъ на учителитѣ въ варошкитѣ училища отъ 1840—1850 г. Гр. Пърличевъ бележи, че когато той билъ ученикъ, учителитѣ му се мѣнявали твърде често („почти всѣкж годинж и всеко тримѣсечіе“)². До идването (трето) на Дим. Миладиновъ за учителъ въ Охридъ въ 1845 г.,³ елински или класни учители на Пърличевъ сж били: „Влахътъ“, който е преподавалъ на ученицитѣ „по два бѣдны урока на день“, безъ да ги разяснява на майчиния имъ езикъ; Константинъ Янинецъ „Куциятъ“, учителствувалъ три години съ голѣмо усърдие, но по метода на предшественика си⁴.

Димитъръ Миладиновъ, споредъ увѣрението на К. Шапкаревъ, този пжтъ е стоялъ учителъ въ Охридъ само една година и за четвърти пжтъ пакъ е учителствувалъ тукъ презъ 1848/1849 г.⁵ Нѣколкократното напускане на Охридъ ще да се е дължело на недоразуменията му съ охридскитѣ първенци и вла-

¹ К. Шапкаревъ, Автобиография, Макед. прегледъ, год. III, кн. 1, стр. 67.

² МСб, XI, стр. 354.

³ К. Шапкаревъ, Нѣколко критически бележки, Бѣлг. прегледъ, год. II, кн. IX-X, стр. 274.

⁴ Рад. cit. Пърличевъ отбелязва, че и другитѣ учители преди „Влаха“ сж преподавали по сжщия начинъ, обаче това едва ли е вѣрно за учителитѣ, родомъ отъ Охридъ, и за Дим. Миладинова (1830—1832 и 1835—1840 г.), па даже и за Дим. Мокранина, който е знаелъ бѣлгарски (срв. К. Шапкаревъ, Нѣколко критически бележки, Бѣлг. прегледъ, год. II, кн. IX-X, стр. 277).

⁵ Бѣлг. прегледъ, год. II, кн. IX-X, стр. 273, заб. 5.

дици, съ които, поради живия си и откритъ характеръ, лесно се сприятелявалъ, но и често е развалялъ отношенията си, понеже ги критикувалъ за порочния имъ животъ¹. Той е преподавалъ „елинската“ наука съ въодушевление, увлѣкателно и разбрано. За тази целъ си служилъ съ майчиния езикъ на ученицитѣ си². По тоя начинъ ученицитѣ бърже усвоявали старогръцкитѣ класици. Освенъ гръцки езикъ, той и сега, както преди, е преподавалъ италянски езикъ, аритметика и др.³. Въ противоположностъ на предшественицитѣ си той се отнасялъ къмъ ученицитѣ съ бащинска благодетелност, което силно ги привързвало къмъ него⁴. Съ това негово възпитателно влияние се обяснява, че много негови ученици после станали като него пламенни ревнители за своя родъ. При Дим. Миладиновъ много се прочуло охридското елинско училище, тукъ идвали ученици отъ разни мѣста на Македония и Албания⁵.

¹ Вж. К. Шапкаревъ, Материали за животоописанието на братя Х. Миладинови Димитрия и Константина, Пловдивъ, 1884 г., стр. 12. Не ще да е вѣрно, че въ 1843 г. Дим. Миладиновъ билъ изгоненъ отъ охридскитѣ църковно-училищни настоятели, понеже той билъ настоявалъ предъ тѣхъ да се замѣни гръцкиятъ езикъ съ българския (Е. Спространовъ, Възраждането на гр. Охридъ, МСб, XIII, стр. 621—622). Къмъ това време (до 1853 г.) той не е билъ още горещъ ревнителъ на българщината: той е билъ завладѣнъ отъ националната идея чакъ къмъ 1857 г. (Вж. К. Шапкаревъ, Материали за животоописанието на братя Х. Миладинови, стр. 15; сжщо и автобиографията му въ Македонски прегледъ, год. III, кн. 2, стр. 60).

² Гр. Пърличевъ, Автобиография, МСб, XI, стр. 357—358.—К. Шапкаревъ ни дава по-ясна представа за дидактичния методъ на Дим. Миладиновъ и другитѣ охридски учители-мѣстни българи (Андр. Иосифчевъ, Наумъ Хаджовъ, Янаки Стрезовъ и др.). Учителитѣ сж преподавали на гръцки, но винаги превеждали урокитѣ на български (охридско наречие), като ученицитѣ отговаряли и на български. За изучаване на старогръцкитѣ писатели ученицитѣ сж записвали въ тетрадитѣ си въ отдѣлни графи старогръцкия текстъ, превода на новогръцки и превода на български. Когато били изпитвани, тѣ сжщо предавали съдържанието на текста на новогръцки и български. По тоя начинъ тѣ сж учили и старогръцка граматика. Скланяли и спрягали на тритѣ езика. Не били превеждани на български само география и аритметика, (Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 279.)

³ Гр. Пърличевъ, МСб, XI, стр. 358.

⁴ К. Шапкаревъ, Материали за животоописанието на братя Х. Миладинови, стр. 13.

⁵ Гр. Пърличевъ, МСб, XI, стр. 358.

Следъ 1845 или 1848 г. (следъ Дим. Миладиновъ) елински учители сж били Дим. Миладиновиятъ ученикъ Андроникъ Иосифчевъ отъ Охридъ, Якимъ Робевъ (безплатно една година), Теохарисъ отъ Янинско³.

Презъ това време е имало гръцки училище и вѣнъ отъ градската крепостъ: въ Месокастро и дветѣ влашки махали (Горна и Долна). Тѣзи училища се състояли отъ два курса: келиенъ и елински. Малкитѣ деца се обучавали на осмогласникъ и псалтирь, а на по-напредналитѣ въ гръцката грамотностъ били преподавани предмети отъ елинското училище: Езопови басни, христоматия, граматика, законъ Божи (св. история и катихизисъ), география, аритметика⁴.

Месокастренското училище се помѣщавало въ частна кжща съ две стаи и чардакъ до къмъ 1850 г., когато било превърнато въ взаимно училище и било построено особено здание за него⁵. Въ Долна влашка махала училището, открито преди 1840 г. въ една подарена за тази цель частна кжща се закрило въ 1848 г., когато, по настояването на митр. Дионисия, зданието било приспособено за параклисъ, макаръ че училищнитѣ настоятели Пасхо Голганъ и Гишкови го били доста издигнали и се обучавали около 80 деца⁴. Въ Горна влашка махала училището ще да е било открито сжщо преди 1840 г., но специално здание било построено въ 1848 г. въ двора на църквата „Св. Георги“, по всѣка вѣроятностъ, по почина на училищнитѣ настоятели Георги Згале (влахъ) и Маргаритъ (грѣкъ)⁵.

Отъ учителитѣ въ тѣзи училища е известенъ Янаки Стрезовъ⁶ (въ Месокастро въ 1840/1841, въ Долна влашка махала отъ априлъ 1843 г. до априлъ 1848 г. и въ Горна

¹ К. Шапкаревъ, Нѣколко критически бележки..., Бѣлг. прегледъ год. II, IX-X, стр. 275. Шапкаревъ споменава още единъ учителъ отъ Янинско по име Икономидисъ Грачосъ, куцъ, но съмняваме се да не би този да е сжщиятъ Константинъ Янинецъ „Куциятъ“, когото Гр. Пърличевъ споменава преди Дим. Миладинова (въ 1845 г.) (вж. по-горе стр. 107).

² К. Шапкаревъ, Автобиография, Макед. прегледъ, год. III, кн. I, стр. 67 и 70. ³ Ibid., стр. 67.

⁴ Ibid., стр. 70.

⁵ Ibid., Макед. прегледъ, год. III, кн. 2, стр. 26.

⁶ Биограф. сведения за него вж. въ автобиографията на К. Шапкаревъ, Макед. прегледъ, год. III, кн. I, стр. 64.

влашка махала отъ априлъ 1848 г. до септемврий 1850 г.)¹. Следъ него въ Горна влашка махала е учителствувалъ Козма Шапкаревъ (16-17 годищенъ младежъ) съ заплата 250 гр. за шесть месеци (отъ Димитровденъ 1850 г. до Гюргьовденъ 1851 г.)².

Следъ напушането на Дим. Миладиновъ, варошкитѣ училища взели да упадатъ. Къмъ 1854 г. сж учителствували двама слабообразовани охридчани Дим. П. Масинъ (после свещеникъ) въ взаимното училище и Спиро А. Танчевъ въ елинското.³ Недоволни отъ тѣхъ, нѣкои първенци начело съ Григоръ Паунчевъ подбудили Янакия Стрезовъ, който е стоялъ безъ работа, да отвори частно училище, та чрезъ това да могатъ да отстранятъ общинскитѣ учители, подържани отъ Хр. Манчевъ (баджанакъ на Дим. Масинъ) и Стеф. Владиковъ (зетъ на Спиро А. Танчевъ). На 9 августъ 1854 г. Янакий Стрезовъ и Козма Шапкаревъ сж отворили частно взаимно-елинско училище, въ което всѣки ученикъ е плащалъ годишна такса (200 гр. въ елинското отдѣление и 50 гр. въ взаимното). На 6 май 1855 г. основателитѣ му го закрили и се условили за учители въ общинскитѣ училища — Стрезовъ въ елинското училище съ 4000 гр., а Шапкаревъ въ взаимното (смѣсено) училище съ 2000 гр. годишна заплата. За да се осигурятъ срѣдства за издръжка на училищата, основана била училищна каса, смѣнени били училищнитѣ настоятели (Евтимъ А. Зарчевъ, Якимъ Скопакъ и Филевъ) и на новитѣ училищни настоятели (Гр. Паунчевъ, Христо Капчевъ и Якимъ Групчевъ) всѣка махала била длѣжна годишно да внася опредѣлена сума за училищната каса. Поради голѣмия брой на ученицитѣ (въ елинското 60 д., въ взаимното 300 д.) били назначени трима подучители отъ Охридъ: въ елинското Никола А. Савиновъ, току що дошълъ отъ учение въ Атина, а въ взаимното Миле Скопакъ, до тогава учителъ въ Струга, и Константинъ Хр. Узунъ, бившъ шивачъ, който следъ построяването на взаимно училище за най-малкитѣ деца (*νηπαιχδον*) (сжщо въ двора на църквата „Св. Кли-

¹ К. Шапкаревъ, Автобиография, Македонски прегледъ год. III кн. 1, стр. 64, 69-70 и кн. 2, стр. 25.

² Ibid., Макед. прегледъ, год. III, кн. 2, стр. 29.

³ Ibid., стр. 41.

ментъ“) е миналъ тукъ. М. Скопакъ, като добъръ църковенъ пѣвецъ, ще да е училъ ученицитѣ и на църковно пѣние; а Конст. Узуновъ, който е знаелъ българското писмо и ималъ ясно българско съзнание, ще да е преподавалъ по Миладиновия методъ, сир. е превеждалъ уроцитѣ на български. Обаче поради нередовно получаване на заплатата, следъ 3—4 месеца учителствуване въ малкото взаимно училище, Узуновъ го напусналъ, и децата пакъ минали въ голѣмото взаимно училище при Шапкаревъ. Сжщо и Никола Савиновъ е учителствувалъ едвамъ шесть месеци.¹ Ян. Стрезовъ и К. Шапкаревъ сж учителствували до края на учебната година (6 май 1856 г.) и презъ новата учебна година² само отъ 6 май до 22 с. м., когато тѣ напуснали, понеже училищното настоятелство не имъ давало писменъ договоръ. Тѣ били замѣстени отъ дотогавашния учителъ въ Прилепъ Григоръ Пърличевъ въ елинското училище съ 3000 гр. заплата и попъ Стефанъ Гюрчевъ въ взаимното съ 1500 гр.³ Въ взаимното училище подучители били превъ 1856/1857 уч. г. Миле Скопакъ, а презъ 1857/1858 Якимъ Наумовъ попъ Ставровъ, племенникъ на попъ Гюрчевъ. Понеже п. Гюрчевъ жестоко биелъ ученицитѣ, следъ двегодишно учителствуване билъ уволненъ. Неговъ приемникъ билъ Кириякъ Георгияди (каракачанинъ отъ Гърция) съ 6000 гр. годишна заплата, но е стоялъ само шесть месеци. Известно време въ взаимното училище е обучавалъ самъ малограмотниятъ подучителъ Якимъ попъ Ставревъ. Новиятъ митрополитъ Иоаникий се загрижилъ за опустѣлото взаимно училище. По настояване на владиката и охридскитѣ първенци Манчеви и Паунчеви, отъ 1 септемврий 1859 година. Козма Шапкаревъ се премѣстилъ отъ Струга въ Охридъ съ 4500 гр. годишна заплата.⁴ Ако приемемъ увѣрението на Шапкаревъ, че, побуденъ отъ Дим.

¹ К. Шапкаревъ, Автобиография, Макед. прегледъ, год. III, кн. 2, стр. 41—45.

² Тогава лѣтна ваканция нѣмало. Въ Охридъ имало ваканция само на гроздоберъ (Гр. Пърличевъ, Автобиография, МСб, XI, 372).

³ *ibid.* стр. 46—47. Гр. Пърличевъ пѣкъ казва, че се условилъ за учителъ въ Охридъ за 3600 гр. год. заплата (Автобиография, МСб, XI, стр. 364).

⁴ К. Шапкаревъ, Автобиография, Макед. прегледъ, год. III, кн. 2, стр. 55—57.

Миладиновъ, той пръвъ е въвелъ да се изучава българскиятъ езикъ въ стружкото училище,¹ то може да се предполага, че той е правѣлъ опити въ тая насока и въ охридското училище, но не е упѣвалъ, тъй като елинофилската партия въ Охридъ била още силна.²

Въпросътъ за българско училище е вълнувалъ охридчани преди още да се премѣсти Шапкаревъ въ Охридъ. Въ началото на м. октомврий 1858 г., насърденъ отъ архим. Парения Зографския (после полянински епископъ и нишавски митрополитъ), самарджията Гьорше Мустревъ е отворилъ въ кжщата си въ Месокастро вечерно българско училище, следъ като докаралъ въ Охридъ отъ Св. Гора много църковнославянски и български книги³. Зографскиятъ манастиръ е условилъ за учителъ неговия по-голямъ синъ Никола (сжщо самарджия), който билъ научилъ славянобългарско четмо и писмо въ дебърския манастиръ „Св. Иванъ Бигоръ“. Отначало той е обучавалъ тайно, за да не узнаели владиката и първенцитъ-гъркомани, но скоро училището станало известно въ цѣлия градъ, понеже взели да се стичатъ много млади хора отъ различна възраст и звание (майстори,

¹ Ibid. стр. 57: „Въ тригодишното почти време, що учителствувахъ въ Струга, две достоабѣлежителни нѣща зедохъ мѣсто (сѣ сторихъ). Първо що за първъ пжтъ язъ въведохъ въ училището да сѣ учить и майчинийтъ ни языкъ Болгарскійтъ, кой отъ единъ вѣкъ почти напредъ (80 години) бѣше исчезналъ“.

² К. Шапкаревъ увѣрява, че за да се отбиели по-възрастнитъ ученици на гръцкитъ училища отъ Мустревата, което тѣ посещавали всѣки день следъ пладне, охридскитъ първенци на чело съ Манчеви и Стеф. Владиковъ му позволили да преподава на български на по-възрастнитъ ученици по 2—3 часа седмично следъ пладне. Шапкаревъ е преподавалъ на български (четене, писане, св. история) всѣки день въ особено помѣщение, като малкитъ ученици е обучавалъ неговиятъ помощникъ Никола Ангинъ. Вследствие на това, Мустревата училище се затворило само по себе. Обаче Шапкаревъ не можалъ да продължи обучението на роденъ езикъ нито една година, понеже Никола Ангинъ, по подстрекателство на Стеф. Владиковъ е напусналъ училището, и Шапкаревъ билъ принуденъ да преподава само гръцки, докле напусналъ Охридъ поради неприязньта на Ст. Владиковъ (Бѣлг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 285—286). За Мустревата училище вж. тукъ, стр. 113.

³ Е. Спространовъ, Възраждането на гр. Охридъ, МСб, XIII, 622. К. Шапкаревъ твърди, че това училище се отворило въ 1859 г. (Бѣлг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 283).

калфи, свещеници), даже ученици отъ гръцкитѣ училища. Вследствие доноса на гъркоманитѣ Тасе Зарчевъ и Стефания Владиковъ, че въ Мустревия домъ ставатъ бунтовнишки събрания, на 17 октомврий 1859 г. турската власть е затворила училището, като държала въ затвора нѣколко месеци учителя Никола Мустревъ и задигнала всичкитѣ намѣрени български книги.¹

Почти едновременно съ Мустревата училище, нѣколко души отъ Кошища (свещеницитѣ Апостолъ Соколевъ и Наумъ Илинчевъ—игуменъ на манастира „Св. Спасъ“, Наумъ и Никола Нелчинови—дюлгери, Хр. Дебранъ, бр. Нерѣзанови, Хр. Кувенджиевъ—после свещеникъ, Ил. Недановъ и мн. др.), побудени отъ Дим. Миладиновъ, сж решили на 6 декемврий 1858 г. да построятъ въ своя кварталъ българско училище и въ 1860 г. сградата била построена на подареното отъ братя Карамфилови мѣсто и съ волни пожертвувания на кошищани. Въ 1860 г. училището, тайно посветено на св. св. Кирила и Методия, било открито и осветено отъ митрополитъ Мелетия, който съ това е цѣлѣлъ да посмекчи надигащата се българска стихия въ епархията му. Първиятъ учител билъ Коста Наумовъ Нелчиновъ (после свещеникъ), който се училъ на български въ Галацъ (Ромъния) у едно духовно лице отъ Търновско и 2 години (1859-1860) въ Цариградъ у Илариона Макариополски². Той е учителствувалъ до 1865 г. безъ редовна заплата, а само съ случайни подаяния отъ кошицки гурбетчии въ Влашко. За усиление на срѣдствата за училището, училищниятъ настоятелъ Анастасъ Папуджия отишелъ въ Влашко да събира помощи, но

¹ Е. Спространовъ, Възраждането на гр. Охридъ, МСб, XIII, стр. 622—623. Вж. и К. Шапкаревъ (Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 283).

Съобщението на К. Шапкаревъ, (Български прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 286), че Мустревата училище се затворило само по себе, понеже той е въвелъ българския езикъ въ централното взаимно училище, не ще да е напълно вѣрно. Не може да се отрече фактътъ, че въ Мустревата училище, като вечерно, сж отивали и любознателни занаятчии. Самъ Коста Размовъ е разправялъ на Е. Спространовъ, че вечерно време той е водилъ всичкитѣ си калфи у Мустреви. (МСб, XIII, стр. 623, заб. 2). Съ тѣхъ то могло да съществува и следъ въвеждането на бълг. езикъ въ центр. взаимно училище отъ Шапкаревъ.

² МСб, XIII, стр. 633; К. Шапкаревъ, Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 286—287.

той изхарчилъ събранитѣ пари и оцетилъ училището съ 2500 гр. дългъ¹, като донесълъ само разни подарени книги. Въ 1865 г. битолскиятъ руски консулъ Хитрово, който тогава е посетилъ Охридъ, е издействувалъ отъ Русия пособие по 300 рубли годишно и съ това кошицкото училище е станало единъ отъ силнитѣ вдъхновители на църковната борба въ Охридъ. Изпитътъ на ученицитѣ въ края на годината билъ цѣло народно тържество. Подъ открито небе ги изпитвалъ разпалениятъ ратникъ за обучение на роденъ езикъ Ангелъ Групчевъ², когото Гр. Пърличевъ нарича „най-ученій тогава мжжъ“³ (братъ на известния въ ново време агентъ на сръбската пропаганда Коче Групчевъ). Въ кошицкото училище е учителствувалъ 4 години (1864—1868 г.) Василъ Диамандиевъ отъ Охридъ, получилъ образование въ Охридъ и въ Русия⁴. По какви причини той е напусналъ Охридъ, положително не се знае, но по всѣка вѣроятностъ поради това, че владиката Мелетий, а може би и турцитѣ не гледали на него съ добро око⁵.

¹ Е. Спространовъ, МСб., XIII, стр. 635. Споредъ К. Шапкаревъ, дългътъ билъ 2000 гр. (Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 288.

² Ibid, стр. 634—635.

³ Автобиография, XI, стр. 360.

⁴ К. Шапкаревъ, Нѣколко критически бележки..., Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 296 и Автобиография, Макед. прегледъ, год. III, кн. 2, стр. 44; Е. Спространовъ, МСб., XIII, 635. И двамата твърдятъ, че В. Диамандиевъ е учителствувалъ въ Охридъ 1½ година, обаче въ удостовѣрението, което му е издало църковното настоятелство на църквата „Св. Богородица“ въ Каменско, се казва, че е учителствувалъ „цѣлы четыры годинъ“ и че удостовѣрението (отъ 15 мартъ 1863 г.) му било дадено, понеже напускалъ града: „за това вечеꙗкато иска да остави градътъ ни, намѣрихмы за добро да му дадемъ настоящето като доказателство за происхожденіето му и за доброто му поведеніе въ названіето му. (В. „Македония“, София, год. II, 1926 г., бр. 383, стр. 1). Вж. биогр. бележки за него въ в. „Македония“, София, год. II, 1928 г., бр. 383, стр. 4.

⁵ Споредъ Е. Спространовъ, В. Диамандиевъ билъ уволненъ, понеже билъ наклеветенъ предъ владиката за безбожникъ (МСб., XIII, 635). К. Шапкаревъ отхвърля такъво твърдение, първенеъ изказано отъ прилепчанина Иор. Ивановъ (въ статията „Къмъ историята на възрждането на гр. Охридъ“ въ сп. „Свѣтлина“, год. II, кн. X и XI), и предполага, че Диамандиевъ е билъ само подплашенъ и му се е сторило, че е наклеветенъ като бунтовникъ (Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр.

И кошицкото училище, както Мустревото, се е посещавало отъ много ученици¹, между които имало и деца на видни семейства въ Варошъ, като Климентъ Симончевъ (дългогодишенъ пѣвецъ въ църквата „Св. Климентъ“), Георги Снѣгаровъ (сега дяконъ при сжщата църква), Хр. Топенчаровъ.

Въ 1861 година билъ направенъ опитъ за отваряне българско училище и въ Вароша, махала Болница, вѣроятно, по настояването на горещия родолюбецъ махаленецъ Ангелъ Групчевъ; обаче Мелетий не е позволилъ да се преподава въ него на български и то останало махаленско взаимно гръцко училище².

При всички противодействия на Мелетия, българското обучение се разширявало както въ града, тъй и въ околността. Младежитѣ, които не посещавали училище, сами или съ помощта на другари се учили да четатъ и пишатъ на български по учебници и други книги, каквито тогава прониквали по частнитѣ домове. Разпространителъ на българската грамотностъ билъ и дюкянътъ на Ангелъ Групчевъ, който тогава е игралъ ролята на българско читалище. Тукъ Гр. Пърличевъ съ помощта на Ан. Групчевъ, неговъ роднина, се научилъ българска грамотностъ и е прочелъ българската история³. По-старитѣ пѣкъ, нѣмайки време и търпение да навикнатъ на българската азбука, сж водѣли частнитѣ си смѣтки и преписка на български съ гръцки букви⁴, а нѣкои отъ тѣхъ (напр. Ионче П. Снѣгаровъ) се опитвали и да превеждатъ духовни гръцки книги съ гръцко писмо на охридско наречие⁵. Къмъ такива опити ги насърдчавалъ фактътъ, че въ охридскитѣ църкви се пѣли нѣкои псалми на македонско наречие и тѣ, както

233—239). Че Мелетий е нѣмалъ довѣрие въ охридскитѣ учители показва фактътъ, че по негово искане Джорджаки Челеби, който въ 1861 г. билъ дошълъ въ Охридъ да предприеме риболова, е ревизиралъ охридскитѣ училища и подъ предлогъ, че тамъ Мухамедъ билъ наричанъ лъжепророкъ, затворилъ нѣколко видни граждани (Никола и Стефо Мустреви, Хр. Лимончевъ и др.) (Е. Спространовъ, МСб., XIII, стр. 636).

¹ Споредъ Е. Спространовъ, 200 д. (МСб., XIII, стр. 633).

² К. Шапкаревъ, Бълг. прегледъ, год. II, кн. IX—X, стр. 282.

³ Автобиография, МСб., XI, стр. 371.

⁴ Вж. в. „Македония“, год. II, бр. 383, стр. 1.

⁵ Вж. Моята „Книжовни опити . . .“, Макед. прегледъ, год. I, кн. 4., стр. 83—84.

се изразява Гр. Пърличевъ, „вдъхвахъ священъ ужасъ на християнитѣ“¹. Въ църквитѣ въ Дебърца се служело по славянски. Затова канцеларията на Охридската митрополия била принудена да води на български преписката си съ тамошнитѣ свещеници². По сжщата причина гъркоманитѣ наричали църковнославянското пѣние „дебърско“ и „селско“³.

Всичко това е насърдявало Гр. Пърличевъ, който въ 1861 г. е станалъ елински учителъ въ Охридъ за 6000 гр. год. заплата,⁴ да се опитва да въведе постепенно българския езикъ въ централнитѣ градски училища. Първенъ той предпазливо е разказвалъ на ученицитѣ си за събития изъ българската история и за мъченишката смъртъ на братя Миладинови, говорилъ на тѣхъ и на по-събуденитѣ граждани, колко е мъченъ елинскиятъ езикъ и колко по-сладко и по-лесно е да се учатъ „на майчинъ си языкъ“.⁵ Макарь и да преподавалъ

¹ МСб., XI, стр. 371.

² Притежавамъ едно такъво писмо отъ м. февруарий 1864 г. Момата Менка Грую Йовева отъ с. Лактинѣ (Горна Дебърца) е подала заявление (писано на гръцки ез.) до митрополита да ѝ бжде разрешено да се сгоди за друго, понеже годеникътъ ѝ Грозданъ Гулия отъ сжщото село заминалъ въ Варна преди петъ годни, е писалъ на баща си, че е свободна. Митрополията е изпратила заявлението до енорийския свещеникъ въ селото попъ Матей при следния надписъ на български съ църковнослав. букви: „ѣфимевѣ всѣло наѣ пѣ: мате, и вѣ мѣктар и старци моантѣѣ имѣ. спрѣти ѣка ѣанѣфора сто дѣла нѣм ѣка сто дѣло се пѣдпискат, ѣпитки ми вѣм со кѣтѣка и со ѣфѣоризмо ѣа да кѣжити нѣм со писмо вѣм ѣко ѣе ѣстина спрѣти како кѣжит и нѣне разѣрѣспѣн[?] (вѣроятно, разѣрѣспѣн) ѣетинѣта и ѣ вѣс послѣ да мѣ дѣн ми ѣтѣгор спрѣти нѣмот, вѣка да цѣнитѣ и со моантѣка нѣса.

на 22 февруарна 1864 ѣ митрополѣна нѣса

кржгълъ печатъ съ надписъ

Прѣспѣу митрополѣтѣ

1860.

Попъ Матей е отговорилъ съ надписъ върху заявлението на български съ църк.-славянски букви: 1864 месѣца маишѣ кѣ ѣ папа матеѣ пѣра при свети старѣ на митрополѣна за ова работѣ да не рѣчинѣ имѣме какаетъ селото какаетъ и попѣтъ ѣкѣ пари и сакаетъ вѣне знѣнта [вм. знѣнтѣ] тамо цѣо прѣнтѣ прѣнтѣ и са какаетъ грѣша 540 сѣто село лактинѣ мѣртѣри за ова работѣ.

Възъ основа на това, митр. Мелетий въ Ресенъ е сложилъ върху заявлението на гръцки езикъ резолюция.

³ Вж. Църковенъ Вестникъ, 1902 г., бр. 33 и 39, стр. 3.

⁴ Автобиография, МСб, XI, стр. 369—370.

⁵ Ibid., стр. 371.

самъ въ 4 класа и поради буйния си темпераментъ си служелъ и съ тѣлесни наказания, той скоро се прочулъ като добъръ учителъ и постепенно се усилвало влиянието му между гражданитѣ.

На изпита въ края на 1861—1862 уч. година той и сподвижникътъ му Якимъ Сапунджиевъ сж държали на български пламенни речи противъ фенерското иго. По оплакване на митр. Мелетия, Як. Сапунджиевъ билъ повиканъ на разпитъ въ правителството, но следъ като представилъ речта си, билъ освободенъ, като даже билъ похваленъ за ораторската му способностъ.¹ Въ 1866 г. настоятелството на кюркчийската каса решило да се изхвърли гръцкиятъ езикъ отъ училищата, обаче не било възможно това решение да се приложи веднага, понеже нѣмало още пълно единодушие между гражданитѣ по тоя въпросъ.² За да подготвятъ града къмъ такъвъ реформа, кожухаритѣ въ Охридъ и Цариградъ решили да се назначи български учителъ въ нѣкое отъ охридскитѣ училища. Понеже настоятелитѣ на кюркчийската каса Гр. Паунчевъ и П. Огненовъ не давали пари отъ нея, тѣ били свалени и новитѣ настоятели К. Размовъ и Ил. Чобановъ къмъ края на м. августъ 1867 г. назначили баба Недѣля Петкова за учителка въ девическото училище, за което одескиятъ търговецъ Тошковичъ е отпускаръ нѣколко години по 3000 гр.³ Девическото училище подъ название „Искра“ било открито въ кжщата на Ангелъ Бѣлевъ и имало около 200 ученички. Въ празднични дни по-възрастнитѣ ученички се събирали въ училището и учителката ги изпитвала въ присъствието на майкитѣ имъ, следъ което пѣли училищни пѣсни. На 10 мартъ 1867 г. баба Недѣля е дала полугодишенъ изпитъ, но скоро следъ това митроп. Мелетий е успѣлъ да накара Анг. Бѣлевъ да изпжди ученичкитѣ отъ кжщата си. Училището се премѣстило въ Кецкаровата кжща. Баба Недѣля е учителствувала тукъ до края на 1869 г.⁴ или до есеньта на 1870 г., като е прекжснала за малко, когато била затворена по кле-

¹ Гр. Пърличевъ, Автобиография, МСб, XI, стр. 373.

² Е. Спространовъ, Възраждането на гр. Охридъ, МСб, XIII, стр. 645.

³ *ibid.* стр. 648, заб. 1; К. Шапкаревъ, Нѣколко критически бележки... Бълг. прегледъ, год. II, кн. VIII, стр. 137.

⁴ К. Шапкаревъ, Нѣколко критически бележки..., Бълг. прегледъ, год. II, кн. VIII, стр. 137.

ветитѣ на Мелетия и се лекувала въ Битоля. Отъ това училище излѣзла учителката Ан. Терзянова.¹

Съ материалната подкрепа на охридскитѣ кожухари Гр. Пърличевъ и Дим. Узуновъ сж учили шесть месеци книжовния български езикъ въ Цариградъ при Ив. Найденовъ, за да го въведатъ въ охридскитѣ училища.² Въ м. ноемврий 1868 г. Гр. Пърличевъ е въвелъ българския езикъ въ централното взаимно училище, обаче съ арестуването му Мелетий е осуетилъ тоя опитъ.³ Едвамъ презъ септемврий 1869 г. окончателно билъ изхвърленъ грѣцкиятъ езикъ отъ центр. училища, като сами ученицитѣ възстанали противъ грѣцкитѣ преподаватели-охридчани, но противници на българското обучение Ник. Савиновъ и Темко п. Стефаниевъ. Безшумно били побългарени и училищата въ махалата „Болница“ и Месокастро.⁴ Обучението на български въ централнитѣ училища било прекжснато само въ 1874 г. въ промеждутѣка (отъ Лазарева сжбота до Духовденъ), когато митр. Мелетий е държалъ катедралата заедно съ училищата въ нейния дворъ. Тогава ученицитѣ отъ основното училище сж продължили образованието си въ месокастранското и кошишкото училища. Гъркоманитѣ отворили грѣцко училище, което къмъ 1878 г. е нѣмало повече отъ 20 ученици и ученички.⁵ Въ централнитѣ градски училища първитѣ бѣлг. учители сж били Гр. Пърличевъ, Дим. Узуновъ и Хр. Балевъ, а въ месокастранското Якимъ Маленовъ (после свещеникъ).⁶ Гр. Пърличевъ е учителствувалъ въ класното училище до есенъта 1875 г., когато поради конфликтъ съ митрополита Натанаила, се премѣстилъ въ месокастранското основно училище, гдето учителствувалъ две години.⁷

Презъ 1873/1874 г., когато Българската екзархия сериозно се заела за подобрене на българското училищно дѣло,⁸ въ охридскитѣ училища билъ въвежданъ Пестало-

¹ Х. П. К-въ, Баба Неделя Петкова въ сп. „Свѣтлина“, год. III, кн. II, стр. 33; вж. и Ю. Ивановъ, Къмъ историята на възраждането на гр. Охридъ, Свѣтлина. год. II, кн. X и XI, стр. 242—243.

² Е. Спространовъ, Възраждането на гр. Охридъ, МСб, XIII, стр. 648.

³ Гр. Пърличевъ, Автобиография, МСб, XI, стр. 373.

⁴ Е. Спространовъ, МСб, XIII, стр. 649—650.

⁵ *** Битолско, Прѣспа и Охридско, МСб, XV, стр. 63.

⁶ Статистически сведения за охридското училище „Св. Климентъ“ презъ 1903/1909 г. (въ екзарх. архива).

⁷ Автобиография, МСб, XI, стр. 401—402.

⁸ Вж. Д-ръ П. М. Нойковъ, Погледъ върху развитието на българско образование..., Годишникъ на Софийския университетъ, Историко-филол. ф-тъ, год. XXII, стр. 41.

циевиятъ методъ, ревностно разпространяванъ тогава изъ България отъ Иосифа Ковачевъ. До освобождението на България Охридското класно училище е имало 3, 4, и даже 5 класа. Сжщо и въ месокастранското училище три години на редъ (1875/76, 1876/77 и 1877/78), освенъ 4 отдѣления, е имало и 3 класа, а следъ това само 4 отдѣления. Презъ 1873—1874 г. девическото училище било помѣстено въ общинско здание (въ махалата Геракомия).¹

Изобщо въ промежутъка отъ учредяването на Екзархията до освобождението на България Охридъ е ималъ добре уредени училища, благодарение на неговото сравнително още добро икономическо положение и на голѣмата пожертвователност на гражданитѣ. Не ще да преувеличава единъ бѣлг. пжтешественикъ, когаго, подчертавайки, че тогава бѣлг. училища въ Охридъ сж били образцови за околнитѣ училища, казва: „Ако би нѣкой пжтникъ въ това време да бѣше въ Охридъ, непременно щѣше да дойде до заключение, че втори пжтъ центрътъ на тежината на българското движение се пренася на брѣга на Охридското езеро“.²

Следъ освобождението на България, охридскитѣ училища сж западнали, понеже вследствие на икономическия упадѣкъ, Охридската община не е била въ състояние напълно да ги издържа. Затова екзархията е започнала да издържа класното училище, а охридската община се грижела само за основнитѣ училища. Презъ 1881/1882 уч. година е избухналъ конфликтъ между охридчани и Дим. Узуновъ, назначенъ отъ екзархията за учителъ въ охридското класно училище и инспекторъ на народнитѣ училища въ Охридъ и Струга, понеже той е станалъ причина на следната учебна година (1882/83), Екзархията да премѣсти въ Одринъ назначения презъ 1881/82 г. главенъ учителъ на охр. класно училище Дим. Иосифовъ. Между двамата учители се създали неприязнени отношения поради това, че Дим. Узуновъ не е искалъ да заеме достатъчно число часове въ класното училище, както нареждалъ гл. учителъ, докато най-после екзархията му предписала да преподава не по-малко

¹ Статистически сведения за охридскитѣ училища презъ 1908/1909 уч. г. (въ екзарх. архива).

² * * * Битолско, Прѣспа и Охридско, МСБ, IV, стр. 65.

отъ 20 часа седмично.¹ Гражданитѣ се раздѣлили на партии — едни за Дим. Узуновъ, другитѣ противъ него, докато последнитѣ успѣли да го отстранятъ и назначили Андроника Иосифчевъ, а Узуновъ, следъ като стоялъ въ Охридъ половина година безъ работа, билъ премѣстенъ въ Кукушъ.² По всѣка вѣроятностъ този раздоръ е повлиялъ да не бжде въ добри отношения съ гражданитѣ и Гр. Пърличевъ, та следъ една година учителствуване (1882/83 уч. г.) е напусналъ Охридъ.³

Класното училище постепенно се развивало. Започнало презъ 1881/82 г. само съ I кл. предъ следнитѣ 4 уч. години (1882/83, 1884/85⁴, 1885/86 и 1886/87) то било II класно, презъ 1883/84 и 1887/88 — III класно, а презъ 1888/89 уч. година е станало IV⁵ класно, каквото е било до 1893/94 уч. г. включително, а отъ 1894/95 до 1912/1913 уч. г. включително е било III класно.⁶

На 20 августъ 1886 г. било открито още едно основно училище и забавачница — въ махалата „Емлякъ“ въ кжщата на Ив. Пляковъ. Тукъ пръвъ учителъ билъ Андроникъ Иосифчевъ.⁷

Презъ 1886/1887 г. въ охридскитѣ бълг. училища е имало всичко 16 учителски сили (11 учители и 5 учителки) и 478 учащи се (380 ученици въ 4 отдѣления и 2 класа и 98 ученички въ 4 отдѣления)⁸, а въ цѣлата Охридска околия — 21 училища съ 1267 ученици.⁹ Презъ 1888/1889 г. ученицитѣ

¹ Екз. писма № 301 отъ 7 августъ 1831 г., № 345 отъ 3 (?) августъ 1831, № 391 отъ 21 септемврий 1831 г., № 460 отъ 31 октомврий 1831 г., № 536 отъ 5 декемврий 1831 г., № 167 отъ 25 февр. 1833 г.

² Екз. писмо № 167 отъ 25 февр. 1833 г.; екз. входящъ дневникъ за 1832 г., № 1146 отъ 5 ноемврий 1832 г. (писмо на гражданитѣ) и № 1147 отъ 11 ноемврий 1832 г. (писмо на председателя на Охридската църковноучил. община, попъ Хр. Маленковъ). Сжщо вж. вх. № 833 отъ 21 септ. 1832 г. и № 897 т/ма отъ 16 с/врий 1832 г.

³ Автобиография, МСб, стр. 403. Председателътъ на Охр. община попъ Христо Маленковъ съ телеграма отъ 21 августъ 1832 г. моли Екзархията да не назначава Гр. Пърличевъ за учителъ въ Охридъ (Екз. вх. дневникъ за 1832 г. № 911).

⁴ Споредъ „Църковенъ Вѣстникъ“ (1902 г., бр. 33 и 39, стр. 3), презъ тази година въ Охридъ е имало III кл. училище. Трѣбва да се отбележи, че до 1833 г. не сж били събирани статистически сведения за българскитѣ училища въ Турция, а и следъ това презъ сжщото десетилѣтие сведенията на екзархията не винаги сж точни. (Срв. Д. Матовъ, Македония споредъ най-новитѣ книжовни вѣсти, Бѣлг. прегледъ, год. II, кн. XII, стр. 68).

⁵ * * Битолско, Прѣспа и Охридско, МСб, IV, стр. 66 и 67.

⁶ Статистич. сведения за охр. у-ща презъ 1908/1909 уч. г.

⁷ Ibid.

⁸ * * Битолско, Прѣспа и Охридско, МСб, IV, стр. 67.

⁹ Д. Матовъ, Македония споредъ най-новитѣ книжовни вѣсти, Бѣлг. прегледъ, год. II, кн. XII, стр. 69.

били по-малко — 457 д., отъ които 333 ученици (въ 4 отдѣления и 4 класа) и 124 ученички (въ 4 отдѣления и 3 класа). Въ това число влизатъ и ученицитѣ (около 45 д.) на кошищкото училище, което половина година стояло затворено. Презъ 1889/90 уч. г. е имало 24 учителски сили (18 учители и 6 учителки), а ученици по-малко, отколкото въ предишната учебна година: 437 д., отъ които 330 ученици (въ 4 отдѣления и 4 класа) и 107 ученички (въ 4 отд. и 1 класъ).¹ По училища е имало въ

1) IV класното „Св. Климентъ“	4 учители	56 ученици
2) основното „Св. Климентъ“	8 „	118 „
3) „ „ „Преображение Господне“ въ Месокастро	3 „	77 „
4) „ „ „Св. Кирилъ и Методий“ въ Кошища	2 „	43 „
5) „ „ въ мах. „Емлякъ“	1 „	36 „
6) девическото „Искрица“ въ (Варошъ, Геракомия)	5 учителки	77 ученички
7) девическото въ Месокастро	1 „	30 „ ²

Основнитѣ учители сж получавали различни и нѣкои твърде низки заплати. Така, въ основното училище „Св. Климентъ“ е имало заплати отъ 30, 18, 15, 12, 10 и 8 л. т. годишно, въ девическото училище „Искрица“ — отъ 7, 6 и 4 л. т.; учителитѣ въ Кошища и Емлякъ сж получавали по 30 л. т.. Подобре били възнаграждани екзархийскитѣ учители: директорътъ на класното училище е получавалъ 60 л. т., а другитѣ учители въ сжщото училище — по 50 л. т., гл. учителъ на основното училище „Св. Климентъ“ — 50 л. т. и гл. учителка на девическото у-ще „Искрица“ — 60 л. т. годишно.³

Освенъ български, въ Охридъ е имало и инородни училища:⁴ 2 основни гръцки (мжжко и девическо), 2 влашки основни (мжжко и девическо) и 8 турски (6 основни при джамии, 1 руждие или III. класно училище и 1 медресе). Презъ 1889/1890 г. въ гръцкитѣ училища, помѣщавани въ частни кжщи, е имало двама учители и една учителка, плащани от-

¹ * * * Битолско, Прѣспа и Охридско, МСб, IV, 67.

² Ibid., стр. 66.

³ Ibid., стр. 67.

⁴ Ibid., стр. 68.

вѣнъ, съ 80 ученици и 56 ученички, въ влашкитѣ единъ учителъ и една учителка съ 33 ученици и 25 ученички, въ турскитѣ 15 учители съ 260 ученици¹.

Следъ 1890 г. учебното дѣло се подобрява и въ Охридъ, както изобщо въ цѣлата екзархийска областъ. По инициатива на иметрополитъ Григория, въ 1897 г. бѣ построено модерно двое-тажно училищно здание въ двора на катедралната църква „Св. Климентъ“ и презъ 1897/98 уч. г. въ него се премѣсти класното училище, а въ старото здание въ сѣщия дворъ, гдето до тогава бѣше класното, остана основното училище и се премѣсти девическото училище „Искрица“, което отъ 1901/1902 г., по решение на училищното настоятелство, бѣ преименувано „Благовещение“. Въ предишното здание на девическото училище на 10 октомврий 1905 г. се откри основно училище подъ сѣщото название „Искрица“. Презъ нощъта срещу 7 юлий 1904 г. изгорѣ зданието на месокастренското училище, което отъ тогава насетне се помѣщаваше въ неудобно здание.

Презъ 1893/94 уч. година въ Охридската околия е имало 24 училища съ 1745 ученици или въ сравнение съ учебната 1886/87 г.² 4 училища съ 478 ученици повече, а презъ 1899 г. — 25 училища (23 основни и 2 класни) съ 40 учители и 1659 ученици, а само въ Охридъ — 2 класни училища (III кл. мжшко и I кл. девическо) и 4 основни съ 21 учители и 1047 ученици, както и недѣлно училище. Поради подема на българското образование, намалявали ученицитѣ на инороднитѣ християнски охридски училища. Презъ 1899 г. въ охридската околия е имало: 1 гръцко основно училище (въ Охридъ) съ 3 учители и 35 ученици (българи, власи и албанци), 1 влашко основно училище съ 3 учители и 35 ученици и 1 сръбско основно училище съ 3 учители и 16 ученици.³

Презъ 1907/1908 г. въ охридскитѣ училища (1 класно и 6 основни) е имало 1023⁴ ученици (565 м. и 458 ж.); презъ 1908/1909 г. 826 уч. (465 м. и 361 ж.) съ 19 учителски сили (11 учители и 8 учителки); презъ 1909/1910 г. 814 уч. (476 м. и 336 ж.) съ 23 учителски сили (13 учители и 10 учителки); презъ 1910/1911 г. 599 уч. (365 м. и 234 ж.); презъ 1911/

¹ Ibid., стр. 68.

² Д. Матовъ, Бѣлг. прегледъ, год. II, кн. XII, стр. 69.

³ Църковенъ Вестникъ, 1902 г., бр. 38 и 39, стр. 4 и 5.

⁴ Взира се броятъ на ученицитѣ въ края на учебната година.

1912 г. 576 уч. (349 м. и 227 ж.) съ 21 уч. с. (11 учители и 10 учителки)¹. Прогресивното намаление на ученицитѣ презъ хуриетскитѣ години ще да се дължи на обстоятелството, че презъ бурнитѣ революционни години (1902—1904 г.) е имало по-малко бракове. Презъ време на обезоржжителната акция нѣкои граждани сж емигрирали, а частно за 1911/1912 г. холерата ще да е спирала нѣкои родители да пращатъ децата си на училище.

Класнитѣ и основнитѣ учители сж получавали заплата отъ екзархията и пособия отъ охридската църковно училищна община. Презъ 1911/1912 г. екзарх. заплата на гл. учителъ била 54, а на другитѣ класни учители $40\frac{1}{2}$, 36, $31\frac{1}{2}$ и 27 л. т. годишно. Общината е давала добавка на гл. учителъ 18 л. т., а на кл. учители $13\frac{1}{2}$, 12, $10\frac{1}{2}$ и 9 л. т. Още по-различни заплати сж получавали основнитѣ учители: отъ Екзархията $31\frac{1}{2}$, $28\frac{1}{2}$, 27, 24 и $19\frac{1}{2}$ л. т.; а отъ общината пособие $10\frac{1}{2}$, $9\frac{1}{2}$, 9 и $6\frac{1}{2}$ л. т. Това голѣмо различие въ заплатитѣ на първоначалнитѣ учители е произлизло главно отъ това, че не всички сж имали

¹ За по-голѣма прегледностъ давамъ таблица за движението на ученицитѣ, съставена по годишния рапортъ на гл. учителъ Ив. Нелчиновъ за 1908/1909 уч. г. и статистич. сведения на бълг. екзархия:

Училища	1907/1908			1908/1909			1909/1910			1910/1911			1911/1912		
	уче- ници	уче- нички	всичко	уче- ници	уче- нички	всичко	уче- ници	уче- нички	всичко	уче- ници	уче- нички	всичко	уче- ници	уче- нички	всичко
1. III класно училище „Св. Климентъ“ . . .	82	43	125	76	51	127	82	48	130	85	39	125	82	49	139
2. Централно основно училище „Св. Климентъ“ (II, III и IV отд.)	147	—	147	137	—	137	139	—	139	88	57	145	96	55	151
3. Централно девическо основно училище „Благовещение“ (забавачница и 4 отд.) . .	95	222	317	70	189	259	75	193	268	90	94	184	84	73	151
4. Махален. основно училище „Искрица“ (заб. и I отд.) . . .	53	48	101	27	17	44	25	17	42	14	8	22	15	13	27
5. Месокастранско основно училище „Преображение“ (заб. и I отд.) или „Митропол. Наганаилъ“ отъ 1909 г.	106	91	197	63	53	116	52	37	89	21	14	35	22	17	38
6. Кошицко основно училище „Св. Кирилъ и Методий“ (заб. и 3 отд.) . . .	51	24	75	67	28	95	67	25	92	49	13	62	32	10	42
7. Основно училище „Св. Георги“ (мах. Емлякъ) (IV отд.) . .	31	30	61	25	23	48	38	16	54	17	9	26	18	10	28
Всичко. . .	565	458	1023	465	361	826	476	336	814	365	234	599	349	227	576

завършено сръбно образование. При все това сега учителското възнаграждение било по-добро, отколкото напр. преди 20 години. Общо заплатитѣ въ кл. училище сж били: 72 (за гл. у-ль), 54, 48, 42 и 36 л. т.; въ основнитѣ училища: 42, 38, 36, 28, 26, 24 л. т. годишно.

Повечето отъ преподавателитѣ въ охридскитѣ училища сж били родомъ отъ Охридъ. Отъ тѣхъ заслужаватъ да бждатъ споменати като образцови учители и народни дейци животѣ: Левъ Огненовъ, Ив. Групчевъ, Лука Групчевъ, Ант. Кецкаровъ. Н. Цвѣтиновъ (сега свещеникъ), Ив. Нелчиновъ и починалитѣ: Ник. Филипчевъ, Хр. Узуновъ, Ив. Лимончевъ, Ив. Дѣлевъ, Дим. Ивановъ (Таке).

Днесъ въ стародавния бѣлгарски градъ е съборено цѣлото това величествено народно дѣло. Въ двора на катедралната църква „Св. Климентъ“, гдето охридчани се клеи за борба до край противъ гърцизма и отъ 1869 г. до 1913 г. непрекъснато охридскитѣ деца сж били обучавани на майчиния си езикъ, сега се издигатъ сръбски училища. Заличенъ е надписътъ на новото училищно здание „Бѣлгарско III-класно училище „Св. Климентъ“ и на него виси табела съ надписъ „Српска гимназија“, за обща скръбъ на млади и стари охридчани! Забранена е бѣлгарската речъ въ храма и училището на бѣлгарския първоучител Св. Климентъ, анатемосано е бѣлгарското име на ония граждани, поради които и чрезъ които охридскитѣ архиепископи сж подчертавали, че сж бѣлгарски свещеноначалници. Колко силно мразятъ бѣлгарския езикъ сръбскитѣ властници, показва фактътъ, че миналата година на Великденъ (Второ възкресение), въ църквата „Св. София“ евангелието, четено по общия православенъ обичай на разни езици (славянски, сръбски, гръцки, френски и турски), не се прочете на бѣлгарски за голѣмо прискрбие на всички богомолци, нѣкои отъ които не се сдържаха и извикаха въ църква: „ами на бугарски!“ Този плахо нададенъ викъ въ катедралата на нѣкога сияйната „архиепископия на Бѣлгария“, предъ великолепия архиепископски тронъ съ монограма „*Архиепискоπος Βουλγαρίας*“ бѣше тъй покъртенъ, че можеше да внесе разочарование и у най-пламенния бѣлгарски славянофилъ. Сжщиятъ тоя викъ ме увѣрява, че сръбскитѣ шовинизъмъ не ще успѣе да унищожи хилядогодишния бѣлгарски духъ на Охридъ, както и на земята, на която той е светиня, — Македония.

ПРИТУРКА

Постановления на охридската църковна община противъ
лукса¹.

(вписани въ кодекса на св. Климентъ, стр. 87 и 98)

I. 1759 г., февруарий 28.

Неизмѣнно копие отъ запретителното писмо.

Съ настоящето съгласително писмо удостоверяваме всички ние, долеподписанитѣ отъ Охридската община, че съ общо размишление и по самоволенъ изборъ (*αὐτοπροαίρετον ἐκλογὴν*). Целейки изобщо ползата на нашата община и, предвиждайки всичко, що е въ вреда и щета, опредѣлихме въ съгласие и решихме твърдо (*βεβαίως*), отъ сега никоя отъ женитѣ на общината ни да не прави дреха отъ червенъ атласъ, нито да носи такива готови, нито кожухъ, нито джубе, нито капче (*σκούφιαν*), нито алена дреха, нито да поставятъ везани цвѣтя на капчетата си и сърма, още нито жълтици да не окачватъ на капчетата или на друго мѣсто на главата горе или на гърдитѣ доле, съ маргаритари, що държатъ. Съвсемъ да не се намѣри у тѣхъ нито цѣла жълтица, нито половина, нито клубуданъ везанъ на шалваритѣ (*ὁλότερας ἢ μὴ εὐρεθῇ εἰς αὐταῖς μῆτε ἀκαίριον φλοῖ, μῆτε μισό, μῆτε κλαμπουδάρι εἰς τὰ βραχιά ὅπου κεντοῦν*). Още общо постановяваме, бащитѣ и майкитѣ прикъ да не даватъ повече отъ петъ чифта чорапи и 15 кърпи, задето тѣзи обичаи ни вредятъ. И прочее, която отъ женитѣ поиска да се възпротиви на общата ни заповѣдь и се осмѣли да носи или атласъ, или везани цвѣтя на капчетата и сърма или жълтици, или за прикъ даде повече отъ това, що опредѣлихме, то, ако тя има мжжъ, да плати глоба 20 гр. (*ἀσάλα*) самиятъ ѝ мжжъ, задето не я възпрѣлъ; ако пъкъ мжжътъ ѝ отсъствува, тя сама да плати глобата (*τὸ ἐξερμῆν*). Заради това, прочее, се състави и настоящето запретително писмо на общината и се постави въ свещения кодексъ на църквата, за да има сила (*ἔχον τὸ κῶρος*) въ всѣко мѣсто и време“ (*ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρόνῳ*).

II. 1758 г., априлъ 1.

Неизмѣнно копие отъ запретителното писмо.

Съ настоящето съгласително писмо удостоверяваме предъ архиерея (*ἐμπροσθεν τοῦ ἀρχιερέως*) всички ние долеподписанитѣ отъ охридската община, че съ общо размишление и по самоволенъ изборъ, имайки предъ видъ ползата на нашата община и предвиждайки това, що е въ вреда и щета, опре-

¹ Издадени отъ Hahn въ книгата „Reise durch die Gebiete der Drin und Wardar, Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften philosophisch-historische Classe, Bd. XVI, Wien, 1839 S. 169-170. Тукъ ние ги даваме въ български преводъ.

дѣлихме единогласно и решихме твърдо: отъ сега отсекохме ония казани петъ чифта чорапи и 15 кърпи, които се даваха, да не се даватъ. Отъ страна на зетя, ако има баща и майка и кумъ, само на тѣхъ да се дава обичайното, както преди (*τὸ κατὰ τὸ πρόην συνήθειον*); ако пъкъ нѣма баща, а само майка (да се дава) само на майката; ако нѣма и майка, — никому. И относно страната на булката (да бжде) по сжщия начинъ, както пишемъ по-горе. И ако има молитва при годеежа, да не отиватъ нито мъже, нито жени, (а) само на свещеника да се дава кърпа, и молитвата да я прочете въ църква (*καὶ εὐχὴ εἰς τὴν ἐκκλησίαν νὰ διαβασθῇ*), братимитѣ (*τοὺς μρατίμους*) и магера, и килерджията и гайдаджията (*καὶ μάγειραν καὶ κилερφὶν καὶ γαῖδαφὶν*) и добитъка, що носи прикята, — на всичкитѣ да се даватъ (кърпи). И затова, прочее, се състави настоящето запретително и разграничително (*ἀφορεστικόν*) писмо на общината предъ архиерея (*ἐμπροσθεν τοῦ ἀρχιερέως*), клирици и свещеници и всички християни (*κληρικῶν τε ἱερέων καὶ πάντων τῶν χριστιανῶν*) и се постави въ свещения кодексъ на църквата, за да има сила въ всѣко мѣсто и време“.

Писма на сакелария Даниила москополець до охридския сакеларий Стефанъ

I. Отъ м. май 1790 г.

Τὴν ὑμετέραν εὐλαβεστάτην καὶ ἐλλόγιμον αἰδεσιμότητα μετὰ γνησίας ἀγάπης κατασπάζομαι.

Ἀφ' οὗ εἰς Στρούγγαν εἰς τὴν πανήγυριν, φίλτατε, συνομιλήσαμεν καὶ ἐτρούγησα ἀπὸ τὸ χουσοῦν της στόμα τὸ ἀπὸ τῶν μουσῶν καὶ ἀπὸ τὰς ἀβραμί(αῖας) της χειρας τὴν πλουσίαν βοήθειαν, ἔκτοτε δὲν ἡξιώθηκα νὰ δεχθῶ οὔτε ἐπιστολήν, οὔτε ἄλλην тина παραμυθίαν ἂν καλὰ ἐγὼ καὶ ἄλλαις δύο φοραῖς ἀπὸ ἐδῶ сὰς ἔγραφα, εὐχαριστῶν τῷ εὐεργέτῃ μου καὶ φανερόνων διότι δὲν εἶμαι ἐπιλήσιμων тῆς καλοσύνης της. Ὅθεν ἄς μας χαροποιῇ καὶ ἡ ἱερολογιότης της τὴν παρακαλῶ ἀπὸ αὐτοῦ μὲ κανένα γράμμα...

Ὁ σὸς ταπεινὸς ἀδελφὸς
Σακελλάριος καὶ ἱεροκέρυξ Δανιὴλ μοσχοπολίτης.

II. Отъ 30 апр. 1792 г. досежно учителя Димитъръ папа Йоану.

Ἀδελφε σακελλάριε, ἂν ἀγαπᾷς ἐμέ, τώρα ὅπου ἔφθασεν ὁ μαθητὴς μου λογιώτατος κὺρ Δημήτριος τοῦ παπᾶ Ἰωάννου νὰ γένῃ διδάσκαλος τῶν παιδίων тῆς Ἀχρίδος, νὰ ἔχῃς, νὰ τὸν στηρίξῃς εἰς τὰ πάντα καὶ νὰ τὸν ἔχῃς ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν πτερυγῶν σου, ὅτι ὁ νεа-

νίας εἶναι ἄξιος καὶ σεμνὸς καὶ ἐλπίζω νὰ εὐδοκιμησῃ, ἐπειδὴ συνέζησεν ἡμῖν καὶ ἐμιμηθῇ τὰ ἥθη μας.

III. Отъ 13 априль 1793 г.

Ἴδον στέλνω μὲ τὸν παρόντα Δημήτριον ἐν σύντομον λεξικὸν διὰ νὰ τὸ μεταγλωτίσῃς βουλγαρικὰ καὶ σὲ παρακαλῶ νὰ βάλῃς τὰ δυνατεῖα διὰ νὰ τελειωθῇ μὲ μίαν ἐβδομάδα ὅτι μετὰ τὸ Πάσχα θέλω νὰ τὸ στέλλω εἰς Βενέτιαν διὰ νὰ τυποθῇ· πλὴν πρόσεχε καλὰ διὰ τὴν φωνὴν τῶν γονέων σου ὅπου νὰ μὴ γένη κανένα λάθος. Ταύτην τὴν χάριν τὴν ζητῶ ἀπὸ τῆς λογιότητος καὶ ἐγὼ μένω ὑπόχρεος.

Изъ попъ Стефановия бележникъ.

1829 ἰαννουαρίου 10. Ἐγενήθη ἡ κόρη τοῦ Τζελιαντίν μπεη ἀπὸ τὴν Τασία τὴν γραῖαν ὅπου τὴν εἶχεν εἰς τὸ Ἰένισα-ράη καὶ ἠκολούθησε μεγάλη χαρὰ εἰς αὐτὸν, εἰς δὲ τὴν ὁρφανίαν τοῦ ἐναντίου, ἐπειδὴ ὁ καθεὶς ἔπρεπε νὰ φέρῃ πεσκέση καὶ ὄχι ὀντιδανόν, ἐπειδὴ τὸν ἐγύριζαν ὀπίσω. Ὅθεν ἕκαστος κατὰ τὴν δύναμιν του ποῖος ἀδιλ: 40, ποῖος 100, ποῖος τόπια δαμχαχανέδες. Μετὰ παρέλευσιν 20 ἡμερῶν ἀπελύθησαν ὅλοι ὅσοι ἦταν φυλασσόμενοι.

1830 σημαδεύω ἐδόθεν τὰ ὅσα ἠκολούθησαν μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Τζελιαντίν μπεη εἰς Σκόδρα.

1830 νοεμβρίου 16. Ἐσυνκώθη ἡ κυρὰ¹ ἀπὸ ἐδῶ ἀπὸ τὴν Ὀχριδα καὶ ἔπειρε κοντὰ τῆς 60 φορτώματα καὶ δέσματα καὶ τὰ πάει στὴν Σκόδρα μαζὺ τῆς.

1830 δεκεμβρίου 29. Ἐδοθη προσταγὴ ἀπὸ τοῦ Αἰουμάνη χαζνατάρη ὅτι νὰ μαζυχθοῦν ὅλοι οἱ μπουλιονκ-πασίδες ἥτε ἀπὸ Ῥέσνα ὁ Μεχμέτ Αἰλῆς καὶ ἀπ' ἐδῶ ὁ Γιόρες υἱὸς τοῦ Κοσμάνι καὶ οἱ σύντροφοί του καὶ ἦλθαν τῇ κυριακῇ καὶ ἔκαμαν κονάκια εἰς τὰ σπίτια τοῦ εἶναι κοντὰ στὴν λίμνην καὶ ἄλλοι εἰς ταῖς πόρτες. Τὴν ἴδιαν βραδιὰν ἐμαζύχθησαν ὅλοι ταμπαμπὶ τοῦ μπέη ὅτι εἴ τι νὰ ἔρθῃ ἐναντίον νὰ ἀντισταθοῦν ὅλοι. Τὸ (πρωινὸ;) ὁ χαζνατάρης ἔφυγεν μετὰ ἀδελφιά του καὶ υἱούς του. Καὶ ὕστερον ἔγινεν ἕνας ἀλαλαγμὸς, ὅλοι οἱ τοσκίδες ἔφυγαν, μόνον ὁ κεχαϊός καὶ ὁ σαιάτης(?) ἔμειναν ἀπὸ τοὺς τοσκίδες. Τῇ δεκεμβρίου 30 ἦλθαν οἱ κονακτζίδες τοῦ νέου ζαμπίτι καὶ αὐτὸς τῇ παρασκευῇ ἦλθεν ἐδῶ μαζὺ

¹ Разбира се — на Джелидинъ бей.

μὲ τὸν Κούρτ πασὰ δεμπρελῇ. Τὸν ἔλεγαν Ἀχμέτ ἀγὰ καὶ ἔρριξαν τὸσα τόπια, τὴν αὐρινὴν ἡμέραν ἐδιαβάσθη τὸ φερμάνι, τοῦ πάλιν ἄλλα τόπια ἔρριξαν καὶ ἐπρόσταξε, ὅτι κονάκι εἰς τὸ Βαρόσι νὰ μὴν εἶναι κανένα οὔτε ἐδικόν του, οὔτε παλαιὸ τοῦ μπέη καὶ αὐτὸς ἐκόντισεν εἰς τὸ Οὔτζκαλε μὲ ὅλον τὸ τεβαμπι του. Ἐκαμαν μεγάλην σύγχησιν οἱ τοῦρκοι διὰ τὸ στρώσιμον τῶν ὁτάδων ἐπάνω στὸ σαράη. Τέλος πάντων μὲ τὸ νὸ στρώνη τὸ Βαρόσι τοὺς κονλέδες τὸ ἡῦσαν εὖλογον, ὅτι οἱ βλάχοι νὰ στρώ-ν(ωσι) τοὺς ὁτάδες, ὅμως εἰς τὸ τέλος πάλιν τὸ Βαρόσι τοὺς ἔστρωσεν.

1831 ἰαννουαρίου 5. Ἐπρόσταξεν ὁ μουσελίμης ὅτι νὰ ἀδειάσουνται τὰ χαρέμια μέσα, νὰ βγάλουν τὸ εἴ τι ἔχει μέσα, νὰ τὰ κατεβάσουν εἰς τὸ σαδαοφάνι. καὶ τὸ ἐσύ-κωναν τρεῖς ἡμέρες μὲ τὰ βίας καὶ τὴν τετάρτην τὸ ἀδείασαν, ἡῦσαν μέσα 2000 ὁκάδες βούτυρον, 40 φορτώ-ματα ῥίζι, 30 φορτώματα καφές καὶ ἄλλα ἀναρίθμητα καὶ τοὺς ἐκατέβασε τὰ χαρέμια κάτω μαζὺ μὲ ὅλον τὸ τεβαμπι τοῦ Τζελιατίν μπη ὅλους κάτω πλέον στὸ Οὔτζ-καλε δὲν ἄφησαν οὔτε γάτα τοῦ Τζελιατίν μπη. Πάλιν ἰαννουαρίου 11 ἐπρόσταξεν, ἀδείασαν καὶ τὸ Ἰενισαράη, εὔγαλαν ἀπ'ἐκεῖ τὰ χαρέμια, τὰ ἐκατέβασαν καὶ αὐτὰ στὸ σαδαοφάνι μαζὺ μετὰ ἄλλα τὰ εἰδήσματα καὶ αὐτὰ τὰ κλει-διά τὰ πεῖρεν ὁ μουσελίμης. Τῇ 12 ἰαννουαρίου ἦλθεν εἰδησις ὁ τοῦ Καλκάνδελε ἐπιασαν τὸν Διουμάνι χαζνατάρι.

1831 αὐγούστου 18 ἀπέθανεν ὁ Τζελιατίν μπέης εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

1831 νοεμβρίου πότε ἐπέρασεν ἀπ'ἐδὼ ὁ Μουσταφὰ πασιὰς Σκοδράνος πότε τὸν εὔγαλεν ὁ Σαδριαζάμης ἀπὸ τὸ κάστρον καὶ τὸν ἔστειλεν εἰς τὴν μπόλιν μὲ 800 κα-βαλλαρίους καὶ μὲ τὰ δύω του παιδιὰ καὶ τὰ χαρέμια του μὲ ὅλο τὸ βιὸ(?)εἰς τὰ καράβια ἐπῆγαν εἰς τὴ Κωνσταν-τινούπολιν. (Правописътъ запазенъ).

Изъ посланието на охридския митрополитъ Калиника за охридското главно училище отъ 24 августъ 1840.

Καὶ ἡμεῖς ἐδοκιμάσαμεν βλέποντες τὴν κατερῆμωσιν τοῦ σχολείου τὸν ὁποῖον μὲ θρόμβους αἵματος καὶ τοῦ μὴ ὄντος προηγάγομεν ἀποκαταστήσαντες ζηλωτὸν τοῖς πέριξ καὶ τοῖς πόρῳ δακτυλοδεικτούμενον ἄλλὰ πονηρός τις δαίμων φθονήσας τὴν ἐπὶ τὰ βελτιῶ γιγαντιαῖαν πρό-οδόν του, κατέστρεψεν αὐτό, ἔτι ἡμῶν ζώντων. Τὶ προῶ-

τον ἢ τι ὕστατον νὰ λυπηθῶμεν: τοὺς ἀπείρους μόχθους, οὓς πρὸς ἀνόρθωσίν του κατεβάλλωμεν, ἢ τὴν μέχρι τοῦδε ἡθικὴν ζημίαν τῆς νεολαίας; Ἀλλὰ δῶσι Κύριος ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὑμεῖς μετὰ τὴν τοσαύτην ζημίαν ἐσχάτως ἀνενήψατε ἐκ τοῦ βαρέως ὕπνου τῆς ἀδιαφορίας σας καὶ διὰ κοινῆς ὑμῶν ἀναφορᾶς ἐζητήσατε τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἡμῶν προστασίαν καὶ ἐγνώρισατε ὅτι ἄνευ αὐτῆς οὐδὲν κατορθοῦται καὶ ἐζητήσατε νὰ διορίσωμεν ἐπίτροπον τῆς σχολῆς, ὅθεν καὶ ἡμεῖς συγκατανεύοντες εἰς ταύτην τὴν μετάνοιαν καὶ ὥς εἰς πνευματικὰ ἡμῶν τέκνα ἀποπλανηθέντα τῆς ὁδοῦ καὶ αὐθις ἐπανελθόντα εἰς αὐτὴν καὶ ἐλεοῦντες τὴν ἀθῶαν νεολαίαν, ἐγνώμεν ὅπως τοῦ λοιποῦ ἐνθουσιωδῶς φανοῦμεν συντελεστικοί, εἰς πᾶν ὃ τι συντελεῖ πρὸς κατ' εὐχὴν ἐπὶ τὴν κρείττω πρόοδον τῆς σχολῆς. Διὸ δὲ κατὰ τὴν κοινὴν ὑμῶν αἴτησιν διορίζομεν ἐπίτροπον τῆς σχολῆς τὸν κύριον Πέτρον Ἀθανασίου Δίμιζα, ὅστις ἔχει τὸ πληρεξούσιον μετὰ πάντων ὑμῶν νὰ παραλάβῃ τὸν λογαριασμὸν ἀπὸ τοὺς πλανοὺς ἐπιτρόπους. Καὶ ἡμεῖς σὺν Θεῷ ἁγίῳ ἐκπεραινόσαντες τὰς ἐνταῖθα ὑποθέσεις μας ἐντὸς ὀλίγου ἀπτόμεθα διὰ τῆς αὐτόθι ὁδοῦ. Τότε δὲ, διαρρύνθησονται αἱ τῆς σχολῆς ὑποθέσεις καλλίτερον. Ἐν τούτοις δὲ ἐλπίζομεν εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν ἐντὸς ὀλίγου νὰ προβλέψωμεν τὸ πτωχὸν σχολεῖον μὲ πηδεῖας Μιδου (?), ὅστις συνάξει τὰ τῇδε κάκεισε περιπλανώμενα τέκνα σας, οἷον τρόπον συνάξει ἡ κλῶσσα τὰ νεοσιὰ της καὶ περιθάλλει αὐτὰ ὑπὸ τῶν πτερόγων της.

Σὺ, ὁ Θεὸς τῇ εἰρήνης, ἀγάπης καὶ συμφωνίας, σὺ ἔμπνευσον τὴν χάριν τῆς ὁμοφωνίας ἵνα τιμῶσι καὶ ἐπιμέλωνται τὴν θείαν σοφίαν, διὰ τῆς ὁποίας τὰ πάντα ἐδημιούργισας.

Послание на охридския митрополитъ Дионисий за изповѣдване на християнитѣ.

Εὐλαβέστατοι ἱερεῖς, τιμιώτατοι τζορπατζήδες, προεστώτες καὶ γέροντες καὶ λοιποὶ ἀπαξάπαντες εὐλογημένοι χριστιανοὶ τῆς καθ' ἡμᾶς Μητροπόλεως Ἀχριδῶν καὶ πέριξ χορίων, τέκνα ἐν Κυρίῳ ἡμέτερα ἀγαπητὰ καὶ περιπόθητα, χάρις εἴη ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ, παρ' ἡμῶν δὲ εὐχὴ, εὐλογία καὶ συγχώρησις. Χρέος ἱερὸν καὶ ἀναπόφευκτον ἔχουσιν ἅπαντες οἱ γονεῖς νὰ ἐπισκέπτονται τῶν γνησίων τέκνων αὐτῶν, τὴν ἡθικὴν βελτίωσιν, καὶ

να ὁδηγοῦσιν αὐτὰ εἰς τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν των, καὶ σωματικὴν ὠφέλειαν, ὁμοίως καὶ οἱ ποιμένες χοῆος ἔχουσιν εἰς τὴν καλὴν διατήρησιν τῶν ποιμνίων των, προνοοῦντες τόσον διὰ τὴν τροφὴν ἐκείνων, ὅσον καὶ ἀπὸ πᾶσαν ἐχθρικὴν προσβολὴν, ἵνα μὴδὲ ἐν τῶν προβάτων χαθῇ. Ἀλλὰ καθὼς οἱ γονεῖς προνοοῦσι περὶ τῶν τέκνων αὐτῶν, καὶ οἱ ποιμένες περὶ τῶν ποιμνίων των, οὕτω καὶ ἡμεῖς ὡς γνήσιος ἀρχιερεὺς καὶ Κυριαρχοῦ τῆς ἐπαρχίας ταύτης, καὶ πνευματικὸς πατήρ των ὁρθοδόξων χριστιανῶν, ἔχομεν χοῆος ἀπαραίτητον να προνοοῦμεν αἰετοτε περὶ τῆς ψυχικῆς ἀπάντων σωτηρίας, καὶ περὶ τῆς κοινῆς εἰρήνης καὶ ἡσυχίας. Καὶ ἐπειδὴ κατὰ τὸ ἀρχιερατικὸν μας χοῆος ὀφείλομεν ἵνα μὴ κανὲν τῶν λογικῶν προβάτων χαθῇ ἀπὸ τοῦ ῥητοῦ λύκου δαίμονα, ἐφροντίσαμεν πρῶτον καθῆκον, τοῦ να διορίσωμεν πνευματικοὺς πατέρας ἐπὶ τῶν ἀγαπητῶν μας χριστιανῶν, ἵνα ἐξομολογοῦσιν τοὺς προσερχομένους πρὸς αὐτοὺς, κατὰ τὴν διαταγὴν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐξομολογεῖσθαι ἀλλήλοις τὰ παραπτώματα ὑμῶν, καὶ διορίζομεν πνευματικούς τοὺς εὐλαβεστάτους ἱερεῖς πᾶ Δαμασκηνόν, πᾶ Ἀναστάσι, καὶ πᾶ Ἀποστόλην, οὓς διετάξαμεν δι' ἰδιαιτέρων ἀρχιερατικῶν μας ἐνταλτηρίων, ἵν' ὁδηγῶσιν ἅπαντες εἰς τὴν διατήρησιν τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς καὶ εὐσεβείας, καὶ εἰς τὴν ἄκραν ὑποταγὴν καὶ εὐπειθήναιαν εἰς τὸ βασίλειον κράτος καὶ αὐθέντας ἡμῶν. Προτρέπομεθα οὖν πάντας ὑμᾶς μικροὺς καὶ μεγάλους, να τιμᾶτε καὶ σέβησθε τοὺς ἱερεῖς σας, ὡς λειτουργοὺς τοῦ Θεοῦ, να ἀγαπᾶτε καὶ σέβησθε τοὺς μεγαλητέρους, να ὑποτάσσησθε ὡς ῥαγιάδες εἰς τοὺς ἀγάδες, καὶ ὅλοι ὁμοῦ να προσέρχησθε εἰς τοὺς πνευματικούς σας πατέρας να ἐξομολογήσθε, ἵνα καθαροὶ γινόμενοι ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν ὑμῶν, ἄξιοι να μεθέξητε τῶν ἀχράντων μυστηρίων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, οὗ ἡ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος, σὺν τῇ παρ' ἡμῶν εὐχῇ καὶ εὐλογίᾳ εἴη πᾶσιν ὑμῖν.

αωμθ' νοεμβρίου

ὁ Ἀρχιεπὶς Διονύσιος ἐν Χριστῷ εὐχέτης ὑμῶν.

ПЪРВАТА ПОЯВА НА ПРАБЪЛГАРИТЕ ВЪ МАКЕДОНИЯ.

Отъ проф. Геза Фехеръ.

Обяснение на името *Коѿзег*.

Възъ основа на най-новите лингвистични и археологични резултати, които се потвърждаватъ и отъ критично изследвани исторически извори знаемъ, че прабългарите не сж били нѣкаква си номадска орда, както ги представяха до сега възъ основа на повърхностно познаване на византийските извори. Писателите на една империя, която се е борила съ прабългарите нѣколко пѣти за животъ или смъртъ, — писатели, които сж познавали прабългарите само отъ тѣхните войни, писатели, живуци въ келий и вѣрващи, че нѣма друга култура освенъ византийската и че нѣма друга религия освенъ тѣхната, действително не сж могли да кажатъ нищо добро за прабългарите. Малко далечъ сж стояли тѣ отъ това, да разбератъ източната култура на своите неприатели, пѣкъ и самата модерна европейска наука едва напоследѣкъ почва да заявява все по-сериозно, че е имало и други култури освенъ европейската. Колко далечъ сж били за да разбератъ, още повече да изкажатъ това гърците, които сж забелязвали у другите народи само онова, което е можало да бжде опасно за тѣхъ.

Ние обаче сега, като вадимъ заключение отъ вътрешни извори — лингвистични и археологични данни, и като използваме и чуждостранните бележки, ясно виждаме, че основаването на българската държава никѣкъ не е нѣкакъвъ воененъ успѣхъ на една номадска орда, а обратно, че и прабългарите, сжщо като цивилизованите подъ тѣхното влияние маджари, сж могли да образуватъ въ тѣзи територии, — сцена на вѣчни борби, — една държава, която живѣе и до днесъ затова, защото сж имали висока духовна и материална култура.

Голѣма услуга е сторена съ това на европейската цивилизация, понеже докато по-рано България и Унгария сж били етапъ на северни и източни варварски народи, гдето не сж били възможни спокойствие и работа, отъ гдето постоянна опасностъ е заплашвала културния свѣтъ, съ образуването на тѣхнитѣ държави тукъ се сломила силата на варваритѣ, идещи отъ северъ и изтокъ, започнала се една спокойна работа. Дветѣ държави сж станали бентъ на културния свѣтъ, който запази границитѣ му.

Прабългаритѣ сж първиятъ народъ, който е организиралъ славяни въ държава. Въ българската държава славянитѣ за първъ пжтъ сж живѣли държавенъ животъ. И не трѣбва да мислимъ, че тукъ прабългаритѣ сж били победители, а победени — славянитѣ. Не! Прабългаритѣ сж били организаторитѣ, а славянитѣ — организираниитѣ. Нѣма никакви данни, възъ основа на които бихме имали право да възприемемъ друго мнение по този въпросъ, напр. че тукъ е сжществувала нѣколковѣковна борба между двата елемента. Такава борба не е сжществувала. Въ онова време държавата не е била народна, а национална, което значи, че етническитѣ различия не сж пораждали контроверзии. Последното нѣщо именно е съвсемъ модерно и не бива да се внася въ историята на прабългарската държава. Преселениятъ тукъ български народъ веднага усвоилъ по-ценнитѣ качества на тукъ заваренитѣ славяни, както то става въобще въ разнородни държави, което е и най-голѣмата имъ способностъ. Езиковото различие не е пречило въ тая епоха всички да се чувствуватъ едноправни синове на една държава. Славянинътъ въ прабългарската държава е наричалъ себе си българинъ, считалъ се е членъ на своя — българската държава.

На тѣзи голѣми организатори, на прабългаритѣ, трѣбва много да благодарятъ не само тѣзи славяни, които сж влизали въ предѣлитѣ на държавата имъ — жителитѣ на Добруджа, Мизия, Тракия и Македония, но и другитѣ балкански славянски народи, сърбитѣ и хърватитѣ. Защото основаването на българската държава рано или късно е принудило и тѣхъ да се организиратъ, тя имъ е дала образеца; дори, както ще изложа на друго мѣсто, сърбитѣ и хърватитѣ сж заели отъ прабългаритѣ и названията на своитѣ най-важни държавни чиновници.

Безспорно е, че Македония въ IX в. е влизала вече въ предѣлитѣ на прабългарската държава, а въ края на поменатия в. вече е станала най-ценно културно огнище на българитѣ и като такъва въ края на X. в. естествено е станала центъръ и на националната резистенция, отъ гдето сж чакали политическа и културна свобода и севернитѣ български територии.

Прабългаритѣ обаче сж стигнали въ Македония още въ VII вѣкъ. Както е известно, втората книга отъ чудесата на Св. Димитрия Солунски е писана въ края на VII вѣкъ.¹ Тукъ има едно известие: *περὶ τοῦ μελετηθέντος κορυπτοῦ ἐμφυλίου πολέμου κατὰ τῆς πόλεως παρὰ τοῦ Μαύρου καὶ Κοῦβεο τῶν Βουλγάρων*: „за тайно замислената междоусобна война противъ града отъ българитѣ Маύρος и Коῦβεο“.

Тукъ се разправя, че аваритѣ откарали населението отъ балканскитѣ провинции при Дунава въ областъта, която едно време имала като главенъ градъ Сирмиумъ. Тамъ тѣзи пленници се смѣсили съ българитѣ и аваритѣ и други народи. Следъ шестдесетъ години тѣ станали вече единъ особенъ народъ и аварскиятъ хаганъ имъ поставилъ архонъ по име Коῦβεο. Последниятъ, като узналъ, че народътъ иска да се върне въ бащинитѣ си градове, въстаналъ противъ хагана и се отцепилъ. Хаганътъ се спусналъ подире имъ, обаче Коῦβεο го победилъ въ петъ-шестъ сражения, преминалъ Дунава и завзелъ Керамисийското поле, близу до градъ Солунъ, гдето по заповѣдъ на императора билъ добре приетъ отъ „друговитскитѣ славяни“.

Преселението на Коῦβεο е станало споредъ Гелцеръ въ 640—50 год.², а споредъ Н. Милевъ, което е по-приемливо, въ 670—75 год.³

За личността на Коῦβεο Успенскій смѣта, че той не е другъ освенъ българскиятъ ханъ Кубратъ. За невъзможността на това покойниятъ Милевъ дава въ много хубавата си студия съвсемъ сигурни доказателства. Къмъ тѣхъ ние трѣбва да добавимъ само толкова, че и самитѣ форми на дветѣ имена нѣматъ нищо общо. Защото името на освободителя на прабългаритѣ не е Кубратъ, а Куртъ, както го дава Имен-

¹ Н. Милевъ, Кубратъ отъ историята и Куберъ въ „Чудесата на Св. Димитрия Солунски.“ ПСп. LXXI (1910) 564.

² Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung 42.

³ Милевъ п. т. 558.

никътъ. *Κοβραῖτος*, *Κροβᾶτος* и *Κοῦβρατος* сж само лоши гръцки преписи отъ една форма Кур'тъ = **Κουραῖτος*. Тази грѣшка е станала така, че преписвачитѣ на ръкописитѣ, като не познавали името, чели буквитѣ *ο* и *υ* въ името *Κουραῖτος* като две букви, и така станало *Κοβραῖτος*. А думата Кур'тъ и по форма нѣма нищо общо съ *Κοῦβερ*.

Но не е приемливо и другото мнение, споредъ което *Κοῦβερ* не е другъ освенъ „четвъртия синъ Кубратовъ“, значи синътъ на Курта, което подържа Златарски. Това именно се дължи на прямо следване византийскитѣ извори: Никифоръ и Теофанъ възъ основа на общия имъ изворъ пишатъ, че първиятъ Куртовъ синъ, Батбаянъ, (съ оногундуритѣ) е останалъ въ старата родина между Донъ и Кубанъ, а вториятъ синъ, Котрагъ, (съ котрагитѣ) се преселилъ на западъ отъ р. Донъ. Следъ това ние чакаме, естествено, да чуемъ за третия синъ на Курта, обаче за него не става дума, а за нѣкакви си четвърти и пети братя, които и имена нѣматъ (за тѣхъ четемъ, че преминаватъ Истера и се заселватъ въ Аварско, респективно въ Италия) — и само следъ тѣхъ следва, като трети синъ *Ἀσλαρούχ* чети — Ешберюхъ. Прочее, прибавката е доста груба и несполучлива. Византийскиятъ авторъ на общия изворъ въ VII вѣкъ чулъ отъ единъ прабългаринъ, живеещъ въ Бесарабия, по-скоро отъ единъ живеещъ между бесарабски българи славянинъ, че българитѣ сж раздѣлени на три групи: въ старата родина живѣе най-стариятъ Куртовъ синъ — Батбаянъ, между Донъ и Днепъръ вториятъ Куртовъ синъ съ кутригуритѣ, а третиятъ, Ешберюхъ, живѣе съ народа си въ Бесарабия. Но византийскиятъ авторъ е направилъ добавката отъ собственитѣ си знания: той знаелъ, че живѣятъ и въ Панония и въ Италия българи, и така той изнамира още два Куртови синове, които обаче естествено нѣматъ имена и които той туря между втория и третия Куртови синове.

Много вѣроятно е даже, че византийскиятъ авторъ е чулъ само, че тритѣ групи живѣятъ следъ Куртовата смъртъ подъ владичеството на по единъ Куртовъ синъ и той, като не е знаелъ, че западната група много отдавна, още въ V вѣкъ се е изселила отъ прародината и че само за малко, въ Куртово време, сж се съединили, така окръглилъ разказа си като че всички българи сж живѣели заедно въ Куртово време въ ста-

рата родина та синоветѣ на Курта се раздѣлили и разселили съ народитѣ си. Това обаче е по-баснословно, по-интересно, но не е вѣрно. Като е далъ така за рамка на тази история разселението на Куртовитѣ синове, турилъ въ тази рамка и тѣзи българи, за които знаемъ, че сж живѣели въ Панония и Италия, а за обяснение е поставилъ двама безименни синове.

Истината е съвсемъ друга. Панонскитѣ българи не съ нѣкой Куртовъ синъ сж дошли въ Аварско, а тѣ сж живѣли тамъ още отъ срѣдата на VI вѣкъ. Знаемъ именно, че аваритѣ сж водили съ себе си голѣми български-кутригурски маси въ Аварско, които се заселили тамъ и които сж взимали участие въ аварскитѣ войни. Самиятъ Баянъ изпраща 10,000 кутригури въ Далмация. Знаемъ, че българскиятъ елементъ е билъ толкова силенъ, че около времето на Куртовото въстание българитѣ и въ Панония повдигнали въпросъ, отъ кои да избератъ владѣтель на Аварско, отъ българи или отъ авари.

Следователно панонскитѣ прабългари не сж дошли тамъ съ нѣкой си Куртовъ синъ, а тамъ сж живѣли още отъ срѣдата на VI вѣкъ. Презъ времето на тѣхното въстание около 630 г. аваритѣ изгонили 9000 тѣхни семейства, които сж отишли на западъ. Много е вѣроятно, че аваритѣ сж изселили народа на *Коѹβερ* въ сжщото време въ пограничнитѣ области около Сирмиумъ, но възможно е и това, че българи сж живѣели отдавна тамъ, още отъ края на VI в., защото тѣ се явяватъ тъкмо въ тѣзи мѣста въ аваровизантийската война въ края на VI в.

Прочее, ние нѣмаме право да смѣтаме *Коѹβερ* за нѣкакъвъ Куртовъ синъ, понеже той е единъ началникъ на българитѣ, чийто дѣдовци още сж живѣли въ Панония.

Въ долнитѣ редове искамъ да докажа, че този *Коѹβερ* е билъ действително прабългаринъ, именно съ това, че не само солунската легенда го нарича българинъ, но и самото му име е едно много ясно прозирно прабългарско име.

Да видимъ, каква прабългарска дума е можелъ да предаде авторътъ съ тѣзи букви? *Коѹβερ* може да предава едно чуждо име Куберъ и Куверъ, но сжщо и Кюберъ и Кюверъ, понеже гръцкото *ου* отбелѣзва освенъ у и чуждо ю. Напр. *Тоѹρх-ои* чети тюрк-, или печенежкото име *Коѹελ* чети Кюелъ¹, или печенежкото племенно име *Κοϋλλένη* чети Кюл-

¹ J. Németh, Zur Kenntnis der Petschenegen, Körösi Csoma Archivum I (1922) 221.

бей¹. Следователно *Koŭβερ* може да се чете Кюверъ, то пъкъ е съвсемъ приемливо прабългарско име и по форма и по значение.

1. Да видимъ, дали Кюверъ е приемливо по форма като прабългарско име?

Въ тюркскитѣ диалекти се намира една дума: каз. *kügörçen*, гължбъ, кум. *kug'čün*, кирг. *kügöršük*, кирг. *kögürčkün*, *kögüčkün*, алт. *köγörčün*, осм. *güvāržin*, *güyäržin* и пр., а унгарски *kökörč*, *kökörčin*—, *Anemone pulsatilla*, *Colchicum autumnale* и *Primula veris*. Оригинално то значение на маджарската дума било „гължбовъ цвѣтъ“, „синкавъ цвѣтъ“. Подобно развитие на значението, както отъ гължбъ — гължбовъ цвѣтъ, имаме напр. въ руски: отъ голубъ — голубой — синь².

Самото *kügärçen* „гължбъ“ произхожда отъ едно название на цвѣтъ, именно отъ думата *kök* „синь“. За това Маргитъ Палло дава въ една много хубава статийка следнитѣ доказателства: много тюркски названия на животни и цвѣта произхождатъ отъ думи, означаващи цвѣтъ. Напр. отъ *kyzyl* „червенъ“—осм. *kyzylžuk* „cornus mascula“ REDH. 1452, кирг. *kyzylša* „едно растение“ RADL. II. 289; отъ *kyzyul* „червенина“ кирг. *kyzyulda* „едно растение“ RADL. II. 382; отъ *kağa*, осм. *kağaža* „единъ видъ диви кози“ RADL. II. 162 *kağamuk* „ivraie, herbe folle“ BARB.DEMEYN. 505, чар. *kağamuk*, черна ягода („eine schwarze Beere“) и пр.

Сжщо знаемъ, че суфиксътъ *çün* се употребява за образуване на названия на птици. Напр. отъ *ala* „пъстъръ“ башк. *alasen* черенъ, малкъ ловджийски соколъ KSz 256, срв. и отъ *sigir*, *syuyr* „крава, волъ“, чар. *sigirčün* „малка черна птица“.

Отъ това следва, че *kögürčün* „гължбъ“ е умалително отъ *kögär*. А тази дума пъкъ не е друго освенъ умаление на *kök*, сжщо като и *kügöl* е умаление на сжщата дума.³

На една форма *kügär* отговаря въ прабългарски *küyär* или *küvär*. Именно *k*, *g* въ срѣдата на думитѣ въ

¹ п. т. 222.

² Zoltán Gombocz, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache, Helsinki, 1912 MSFOu XXX (1912) 102.

³ M. Palló, Kökörčin. Nyelvtudományi Közlemények XLVI (1923) 154—158.

прабългарскитѣ заемки на маджарски езикъ още е запазено, сжщо и въ езика на дунавскитѣ прабългари срв. *БАГАТОУР* = *bayatur* (сжщо и старомаджарски *bayatur*), а въ известни случаи намираме вече *v*, напр. общотюркското *tokuz* 'детѣ' се срѣща въ именника *tvir*-, или срѣщу *kolavuz* въ надписитѣ на прабълг. ханове *КОЛОВРОС* чети *kolavur* > *kolovr*. Сжщо и отъ *kük-är*, *kügär* е станало *küväg*. (Срв. въ печенежки името на едно племе *Κοναγρξιτξοῦρ* чети *küägrčur* — *küägrč* произхожда отъ *kükägrč* > *kügärč*)¹.

2. Сега трѣбва да се постави вториятъ въпросъ, дали *küvä* 'синкъвъ' по значение отговаря на тюркското именодателство?

Цвѣтътъ като име често пжти се срѣща у тюркскитѣ народи. Напр. *kongur* 'червеникавъ' се намира като име,² сжщо и *кагажа*, *кагача* 'черникавъ', 'черенъ'³ и пр. Дори и у самитѣ прабългари сжщо намираме подобни имена, напр. името на полководеца на царь Симеонъ се казва *Ἀλοβόγοτος* = *Alabayatur* 'пѣстьръ-багатуръ' или името на водителя на прабългаритѣ, изгонени отъ аваритѣ, *Alčik* отъ думата *al-čy* 'червеникавъ' съ деминутивно *k*.⁴ Срв. лични имена кирг. *Alšayur*, тоб. *Alčuyur*, унгарски мѣстни имена *possessio Alchy*, *praed. Alchy*, *villa Alchi*.⁵

Нѣщо повече, — самата дума *kök*, а сжщо и нейнитѣ суфиксирани форми често се намиратъ у тюркскитѣ народи като имена. Напр. у аваритѣ *Köx* чети *kök*⁶ или кирг. име *Kökšäyär* срв. мѣстно име *Kökčä* и пр. Сжщо така намираме и произходеща сжщо отъ *kök* и еднаквозначеща съ *küväg* форма **Kükäl* като име. Князътъ на печенежко племе *Küägrč-čur* се казва *Κοῦελ* чети *küäl* срв. кирг. *kögäl* 'яснозеленъ'.⁷ Дори въ печенежкото племенно име *Küägrč-čur* първата частъ точно отговаря на нашия *Küväg*.

¹ J. Németh, п. т. 211.

² R. Nagy László, Nyelvtud. Közl. XLVI (1923) 131.

³ п. т. 130—131.

⁴ Срв. моята студия: Остатъци отъ езика на дунавскитѣ прабългари, подъ печатъ въ Изв. Арх. Инст. (1928).

⁵ Ladislaus Rásonyi-Nagy, Valacho-Turcica. Forschungsarbeiten der Mitglieder des ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin 1927.

⁶ Gombocz, Magyar Nyelv XII, 102.

⁷ Németh, п. т. 221.

Сладователно *Κοῦβερ* и по форма и по значение отговаря на прабългарското именодателство, то е едно име *Kǔvǣg*, Кюверъ съ значение „синкавъ“.

Този Кюверъ споредъ известieto на „Чудесата“ е ималъ единъ близъкъ нему човѣкъ по име *Μαῦρος*. За него четемъ, че Кюверъ, като искалъ съ хитростъ да превземе Солунъ, натоварилъ *Μαῦρος* ужъ да вѣстане противъ него, да избѣга въ Солунъ и да вмъкне тамъ много народъ та, когато тамъ се закрепилъ, да превземе града. Този *Μαῦρος* билъ велможъ на Кюверъ, „превъзходенъ и хитъръ въ всичко и знаещъ нашия езикъ, т. е. ромейския, славянския и българския и, на просто казано, вещь въ всичко и пѣленъ съ всѣка демонска хитростъ“. Въ Солунъ приели ужъ вѣстаналия *Μαῦρος* добре, императорътъ му праща въ знакъ на почестъ консулска мантия и едно знаме за подарѣкъ като заповѣдалъ щото всички керамисийци, избѣгали (ужъ) отъ Кюверъ, да бждатъ подъ началството на *Μαῦρος* и пр. Н. Милевъ е нарисувалъ съ много тънки черти портрета на този българинъ: „безспорно е, казва той, че Мавъръ е обладалъ въ висша степенъ качества, необходими за успѣха на мисията, съ която е билъ натоваренъ въ Солунъ: похватностъ, лукавство, решителностъ и жестокостъ. При това той е ималъ едно голѣмо преимущество, говорѣлъ нѣколко езика: грѣцки, славянски, български“.¹

Този вече по външностъ грѣкъ-българинъ се споменува въ Чудесата подъ грѣцко име *Μαῦρος*. Но ние трѣбва да смѣтаме, че това име му е дадено отъ солунскитѣ грѣци. Както грѣцката си култура той не е получилъ отъ баща си, а я усвоилъ като дипломатъ самъ, така и името му е дадено отъ чужденци, именно отъ гостоприемнитѣ грѣци. Това име трѣбва да считаме просто като преводъ на едно прабългарско име съ значение „черенъ“. Подобни имена сж много разпространени у тюркскитѣ народи, напр. кара „черенъ“ кагаѣа, кагаѣа „черникъвъ“, черенъ много често се намира като име у разни тюркски народи² срв. и кагауу.³ Дори у самитѣ българи намираме подобно име: *Κρακράς* чети Кракра, което е пославянчена форма отъ прабългарската кага-кага. Думата кара

¹ Н. Милевъ, п. т. 580—81.

² L. Rásonyi Nagy, Valacho-Turcica 86—87.

³ п. т. 72.

става кра и въ маджарското име на рѣката Крашо, старо-маджарско карашо, карашу, което споредъ Й. Мелихъ по произходъ е прабългарска дума: кара, черенъ и шу, вода.¹

Ние следователно трѣбва да смѣтаме името *Μαῦρος*, *Μαυρός* като преводъ отъ едно прабългарско име, по всѣка вѣроятностъ Кара, или нѣкоя суфигсирана негова форма.

* * *

По такъвъ начинъ главатарѣтъ на македонскитѣ българи, собствено прабългарски главатаръ на смѣсенъ отъ прабългари и славяни народъ на Керамисийското поле се е наричалъ Кюверъ, „синкавъ, сивъ“, а велможѣтъ му Мавросъ, — Кара „черенъ“. Интересно е, че подобни паралелни имена се срѣщатъ едно до друго като имена на две сестри: дъщеритѣ на маджарски главатаръ Дюла се казватъ Каролду и Шаролду, споредъ Мелихъ отъ прабългарски *kara+aldu* „черна златка“ и *šara+aldu* „бѣла златка“.²

ДАРЪ

ОТЪ

МАКЕДОНСКИТЪ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

¹ Melich, A honfoglaláskori Magyarország, Budapest, 1925, 27.

² П. т. 45 и сл.

СУЛТАНЪ МЕХМЕДЪ V. ВЪ СКОПЬЕ И БЪЛГАРСКИТЪ УЧИЛИЩА

Отъ Н. Тенчевъ.

Не бѣ отдавна това та всѣки отъ насъ помни обиколката на Султанъ Мехмедъ V низъ Румелийскитѣ виляети. Когато султанътъ посети градъ Скопье, пишещиятъ тия редове заемаше отговорна длъжностъ, управителъ на скопската българска девическа гимназия. Цѣлъ месецъ преди идването на султана се правѣха трескави приготовления отъ всѣка страна за по-блѣскавото му посрещане въ Скопье. Младотурскиятъ комитетъ, подъ чийто натискъ султанътъ правѣше тая обиколка, бѣше турилъ въ движение всички свои пипала за да и се даде най-голѣма тържественостъ та по такъвъ начинъ да се почувствува силата на държавата предъ бунтарски настроеното българско население. Многобройни турски делегации пристигаха отъ най-отдалеченитѣ краища на империята за да поздравятъ султана въ Скопье. Тукъ бѣха повикани и всички албански шефове съ своитѣ хора та день преди пристигането на султана градътъ представляваше гъмжило отъ гости. Най-сетне въ деня на пристигането — 11 юний 1911 г., сжбота — цѣлиятъ градъ бѣ окиченъ съ знамена. Войсковитѣ части, новоекипирани, ученицитѣ отъ всички училища, гоститѣ, учрежденията, градскитѣ корпорации съ своитѣ знамена заеха опредѣленитѣ имъ мѣста по улицата отъ гарата до Исляхането, гдето щѣше да слѣзе султанътъ въ приспособеното за дворецъ училище „Султание“.

Ученичкитѣ отъ нашата гимназия, на брой 150, облѣчени въ униформа, заедно съ учителския персоналъ тръгнаха за опредѣленото ни мѣсто срещу двореца на султана. На чело вървѣше една ученичка съ червена плакарда, на която бѣ написано по турски „Българско девическо училище“, а посрѣдъ редоветѣ на ученичкитѣ се развѣваше турско знаме,

направено отъ червенъ коприненъ платъ, бродирано съ сърма. По пжтя ученичкитѣ взеха да пѣятъ нарочно приготвенитѣ за случая турски пѣсни. Мотивитѣ на тия пѣсни, комбинирани отъ самитѣ ученички, тѣй много допаднаха на турцитѣ, че при минаване покрай помѣщението на младотурския комитетъ всички членове, военни и цивилни, вкупомъ излѣзоха и ни поздравиха съ продължителни ржкоплескания. Този жестъ отъ страна на комитета тѣй силно се отрази върху многобройнитѣ гости, че ние станаме предметъ на особено внимание до пристигане на опредѣленото ни мѣсто.

Топовни гърмежи възвестиха пристигането на султанския влакъ. Двадесетъ минути следъ това се устрои тържествено шествие. Султанътъ, въ парадна униформа, въ дворцова каляска, посрѣдъ шумни акламации потегли най-напредъ, придруженъ отъ своята конна гвардия. Тази гвардия, въоръжена съ дълги пики, правѣше силно впечатление и съ своята особена форма. Следъ султанската каляска вървѣха по редъ, сжщо на каляски, султанскитѣ принцове, великиятъ везиръ, министритѣ, корпуснитѣ началници и висшитѣ дворцови савновници. Вѣтровитото време отъ една страна и непрекъснатитѣ акламации на публиката отъ друга недопуснаха да достигнатъ до ушитѣ на султана хубавитѣ турски пѣсни на нашитѣ ученички.

На другия день, недѣля, градътъ доби особено тържественъ видъ. Посещението на Скопје отъ султана представляваше за населението събитие отъ извънредно голѣмо значение. За това всичко живо бѣ излѣзло на улицата. Нашата хазайка, тетка Зоица, стара скопска жителка, ни увѣряваше, че не е на добро, че султанътъ шета, и че това показва, какво той скоро ще изгуби царщината си.

Сжщиятъ день следъ обѣдъ по желанието на ученичкитѣ решихме да се направи една обща разходка низъ града и около двореца, защото надали другъ пжтъ презъ живота на ученичкитѣ щѣше да се укаже случай да видятъ такъво голѣмо тържество и толкова много пѣстъръ свѣтъ. Ученички, възпитателки и учители тръгнахме низъ града и поехме шосето къмъ Исляхането. Колкото повече се приближаваме до двореца, толкова и минаването ставаша по-мжчно, а площадътъ около самия дворецъ представляваше море отъ народъ. Ученичкитѣ, пѣйки, се приближаваха да възвиятъ на дѣсно,

за да обиколятъ двореца, когато откъмъ вратата на дворцовия паркъ се зададоха двама полицейски агенти, които нареждаха да се отвори пжтъ, приближиха се до мене и ни поканиха да влѣземъ въ дворцовата градина. Тази неочаквана покана ни изненада. На вратата на парка двамата султански принцове, които се готвѣха да излѣзатъ, любезно приеха нашитѣ поздравии. Ние влѣзнахме въ градината, ученичитѣ се наредиха на полукръгъ предъ балкона на султанскитѣ салони. Настъпи тишина както между множеството вънъ отъ парка, тъй и между дворцовитѣ сановници, насѣдали на пейки въ самата градина. Ние схванахме положението, и ученичитѣ на мелодиченъ турски мотивъ отправиха молитва за здравето и дългоденствието на султана. И стана нѣщо необикновено: всички дворцови сановници, министри и военни станаха прави, спрѣха се и представителитѣ на великитѣ Сили, които току що напускаха двореца, и самъ султанътъ излѣзе на балкона. Шумна и продължителна овация отъ многохилядния народъ, който отъ сутринята очакваше да види султана, процепи въздуха. Ученичитѣ свършиха молитвата и започнаха да пѣятъ другитѣ, заучени пѣсни на турски мотивъ, и когато свършваха, султанътъ, който до тогава стоеше неподвиженъ, подмѣсти се къмъ края на балкона, направи единъ сигналъ и предъ мене се явиха косовскиятъ валия и скопскиятъ каймакаминъ, стиснаха ми ръката и ми предадоха възхищението на Н. Величество отъ бълг. девическа гимназия въ Скопье.

Името на нашето училище се носѣше отъ уста въ уста между чужденцитѣ, то порастна, както порастна и името на българското население въ Скопье, като население, което превъзхождаше въ всѣко отношение останалитѣ националности.

Младотурскиятъ комитетъ, недоволенъ отъ това изпъкване на българитѣ на първо мѣсто, още сжщиятъ день вечерята изпрати при мене единъ свой членъ, по чинъ майоръ, за да ми съобщи, че по-подходеще би било, ако турскитѣ и българскитѣ училища наедно посетѣха султана. Следъ обясненията, които му дадохъ, съгласихъ се да вземемъ участие въ една обща училищна манифестация. Майорътъ добави, че ще бждатъ поканени и училищата на другитѣ народности.

Младотурскиятъ комитетъ не можа да се помири и употреби всички срѣдства за да намали ефекта, произведенъ отъ българската девическа гимназия предъ сул-

тана, чуждитѣ мисии и разнороднитѣ делегации. Въ поне-
дѣлника следъ пладне една дълга върволица отъ малки, за-
булени турски ученички, се носѣше къмъ двореца. Ученичкитѣ
туркини бидоха поздравени отъ адютанта на султана, комуто
поднесоха като подаръци разни турски ржкодѣлия. Ние сле-
дѣхме съ внимание действията на комитета и решихме още
сѣщия день вечеръта да поднесемъ подарѣкъ на султана
най-хубавото ржкодѣлие, изработено отъ ученичкитѣ въ гим-
назията. А това бѣ една хубава покривка за маса, върху
праздното поле на която ученичкитѣ набродираха съ сѣрма
на турски: „Споменъ отъ българската девическа гимназия въ
Скопье“. Когато влѣзохме въ двореца, нашата ученичка Цена
Накова, отъ Скопье, прочете на турски езикъ единъ кра-
тъкъ адресъ и поднесе на адютанта подарѣка за султана.
Султанътъ, следъ като изслуша адреса, оттегли се въ салона,
а не мина много време и адютантътъ му се завърна и спусна
въ ржката на г-ца Накова една копринена кесийка съ 10
златни турски лири въ нея. Ние тържествувахме, особено на-
шитѣ ученички сияеха отъ доволство. Завърнахме се съ пѣсни.

На другия день се присѣдинихме къмъ общата учи-
лищна манифестация, уредена отъ комитета. Въ нея взеха
участие всички турски училища, еврейското училище, влаш-
кото, гръцкото и българскитѣ училища. Освенъ тритѣ бъл-
гарски сръдни учебни заведения въ манифестацията дойдоха
учителитѣ и учащитѣ се отъ всички основни български учи-
лища въ Скопье. Тоя пжтъ числото на нашитѣ учащи се
представяваше подавялюще мнозинство предъ всички други
народности.

Следъ пѣснитѣ, които се пѣха въ градината на двореца
общо отъ всички ученици, великиятъ везиръ, Хакж-паша,
събра всички учители и имъ държа едночасова речъ, въ ко-
ято се съдържаха горе-долу следнитѣ мисли: „Тѣй е наре-
дило провидението, че нашата държава да се състои отъ
много народности. Вие, пионеритѣ на просвѣтата между тия
народности, стоите най-близу до тѣхъ. Днесъ всички се рад-
ватъ на свобода и еднакво третиране отъ законитѣ. Вие виж-
дате това и безъ съмнение ще изпълните своя дългъ на ин-
телигентна класа, като увещавате всѣки своята народностъ,
щото да престанатъ гоненията и враждитѣ между тѣхъ, да
заживѣятъ братски помежду си за да използватъ благата

отъ свободитѣ, съ които сж надарени. Султанътъ и двамата му синове изслушаха отъ балкона на двореца цѣлата речъ на великия везиръ. Следъ това по желанието на султана се поканиха въ салона на двореца по четири ученички отъ турскитѣ и българскитѣ училища и по една ученичка отъ училищата на другитѣ народности. Ученичкитѣ бидоха накарани да си стиснатъ ржцетѣ си въ знакъ на помирение между народноститѣ, които представяваха, и да обещають, че ще работятъ за да престанатъ яжбитѣ между тия народности. Следъ ученичкитѣ, които получиха по единъ златенъ подаръкъ за споменъ, бидоха поканени и ученици въ сжщото числено отношение. И тѣ получиха златни и парични подаръци, следъ като дадоха сжщитѣ обещания, че ще работятъ за помирение и мирно живуване между народноститѣ.

Султанътъ и министритѣ напуснаха Скопье, убедени и лично, че българското население въ Скопье не само числено, но и културно превъзхожда останалитѣ народности. Това стана явно не само при училищнитѣ манифестации, но и при манифестациитѣ на другитѣ културни сдружения и еснафски корпорации.

Султанътъ, много довеленъ отъ посрещането отъ страна на българскитѣ училища въ Скопье, веднага следъ заминаването си е наредилъ да ми се изпрати, като на директоръ на българската девическа гимназия, отъ негово име следното благодарствено писмо, което тукъ предавамъ въ факсимиле и въ български преводъ.

مناسٹر

خاطرة زیارت حضرت پادشاهی

مدالت ، اخوت ، مساوات

اسکول بھارہ انات ملکی مدبر بنہ

مناسبت
خاطره زیارت حضرت بادشاهی

عدالت ، احوت ، مساوات

ایمانی

برخیس

مقدمه شاه پناه کلمه دلی بر طبع
سلطان پناه سرچورد
پادشاه میوه پناه اسلوب ویران صفا
پاسود عربت پناه عدالت
پاسود نور و صفت

مقدمه

پناه اسلوب و فرخنده بیاض و صفا پناه سنجید بالعموم اسلوب کتاب
تأر و دنا طرز ادق و نافع پناه باطن و مکتب طایفای خانم قیصر
طفرین و دقایق پناه تنفس بالوده کفتری بحر منظور در یک پناه و کفایت
پناه پناه پناه و دات عابد پناه و غیره مظهر نفی عالم و پناه پناه
پناه در بر نوط در یک کلمه و کفتری مکتب پناه و پناه پناه
پناه پناه و پناه پناه و پناه پناه و پناه پناه و پناه پناه

مکتب پناه و پناه پناه و پناه پناه

مکتب

خاطره
عدالت

Битоля,
Спомени отъ обиколката
на Н. В. Султана.

До управлението на Скопското Българско дѣвическо училище.

Уважаеми учителю,

Н. И. Величество султанътъ, който напоследъкъ направи обиколка низъ Румелийскитѣ вилаети, най-доволенъ остана отъ пѣснитѣ-молитви, които госпожици ученичкитѣ отъ Вашето училище пѣха въ негова частъ. Тѣзи пѣсни съ своитѣ мелодии до толкова дълбоко трогнаха Господаря, че Вашиятъ трудъ достатъчно се оцени на височайше мѣсто. По заповѣдь на Н. Величество, предлагаме Ви въпроснитѣ пѣсни да се наредатъ на ноти и да се изпратятъ въ императорската канцелария въ Цариградъ.

Главенъ мюезинъ на императорския дворъ
(подп.) Хакж.

* * *

Пѣснитѣ, подредени на ноти, се изпратиха въ императорската канцелария въ Цариградъ. Тѣ бѣха написани върху специални нотни листове, свързани въ хубавъ албумъ. Петнадесетъ дни следъ това св. екзархия въ Цариградъ, по заповѣдь на императорския дворъ, поиска отъ мене да представя името на оная ученичка или група ученички, които най-напредъ сж съчинили мотивитѣ на пѣснитѣ, за да се изпратятъ на специализация по музика на държавни разноски въ нѣкоя консерватория въ странство. Обаче по нѣкои причини това благоволение на султана не можа да се използва.

ИЗЯВЛЕНИЕ НА МАКЕДОНСКАТА ЕМИГРАЦИЯ ДО СЛА- ВЯНСКИЯ СЪБОРЪ ВЪ СОФИЯ, 1910 год.

Съобщава Л. Милетичъ.

Презъ лѣтото, месецъ юний 1910 год., се бѣ събралъ въ София вториятъ славянски или „неославянски съборъ“, на който присѣдствуваха представители на славянскитѣ народи съ изключение на поляцитѣ, които и тоя пжтъ отказаха да пратятъ своя делегация. Главна роля въ тоя съборъ играеше чешкиятъ общественикъ Крамаржъ, известенъ съ своето прекалено русофилско настроение. Бидейки австрийски държавникъ, членъ и въ австр. „Делегации“, Крамаржъ си даваше видъ на въодушевенъ славянофилъ съ „неославянска боя“, сир. на борецъ за самостоятелностъ на всички славянски народи, за спазване на националната имъ индивидуалностъ. Тогава Крамаржъ си спечели симпатии и срѣдъ българското общество съ речта си, въ която изтъкна като свещенъ дългъ на всички славяни да тачатъ свободата на славянскитѣ народи, като изрече и прословутата фраза, че „не е славянинъ онзи, който угнетява свои, славянски братя.“

Въ този съборъ присѣдствуваха и срѣбски и хърватски делегати. Разискваше се повече за разногласията между севернитѣ славяни — руси, малоруси, поляци, а за южнославянскитѣ раздори умишлено се премълчаваше. Това даде поводъ на македонскитѣ членове на българската делегация, за да се избѣгнатъ нежелателни препирни, съ едно писмено изявление да напомни на събора за македонския въпросъ — неговото значение за общославянската солидарностъ, върху която се разискваше, а именно че той ще ѝ бѣде до тогава важна прѣчка, до когато не се разреши съобразно съ справедливитѣ искания на македонскитѣ българи.

Текстътъ на това изявление до сега не е публикуванъ. Понеже последвалитѣ междуславянски събития напълно оправ-

даха предупрежденията, които се отправяха въ това изявление до разпаленитѣ оптимисти-славянофили, смѣтамъ, че публикуването му сега има историческо значение.

*До почитаемия Славянски съборъ
въ София.*

Великата цель, съ която се устрояватъ отъ нѣколко години насамъ славянскитѣ събори, именно да се постигне едно сближение на културна и икономическа почва между разнитѣ славянски племена, за да могатъ тѣ въ общото надпреварване на народитѣ по-лесно да запазятъ чрезъ взаимна културна помощъ своето особено положение и своя оригиналенъ битъ, както и въ такова единение да взематъ по-внушително участие въ културния развой на човѣчеството и да внесатъ при по-благоприятни условия своя оригиналенъ вкладъ въ общата култура, — кара насъ, македонскитѣ българи, живѣещи въ София, да се отнесемъ до почитаемия Славянски съборъ съ една искрена дума върху особеното положение на работитѣ въ Македония, което съдържа въ себе си условия да прѣчи на взаимното разбиране на южнославянскитѣ народи.

Известно е, че половината отъ населението на Македония, която въ познатитѣ географически граници обгръща по-голѣми или по-малки части отъ тритѣ вилаета—Солунски, Битолски и Скопски,—е славянско, че то открай време се е чувствувало винаги като българско племе и се е смѣтало и се смѣта за такова отъ всички сериозни славянски и неславянски учени. И всрѣдъ южнитѣ славяни не е имало до недавно време две мнения относително националния характеръ на македонскитѣ славяни. И най-близкитѣ славянски съседи на българитѣ—сърбитѣ въ лицето на своитѣ най-добри представители не сж изказвали съмнение относително народността на македонскитѣ славяни до последната освободителна война. Тѣ сж знаели като свои едноплеменници ония славяни, които обитаватъ нѣкогашнитѣ турски области Босна и Херцеговина, както и ония покрайнини отъ днешния Скопски вилаетъ, що лежатъ на северъ отъ Шаръ-планина.

Обратъ настава въ това отношение у сърбитѣ тепърва подиръ злополучния Берлински договоръ, който, като повѣри управлението на населенитѣ съ сърбо-хървати турски области, Босна и Херцеговина, на Австро-Унгарската монархия, лиши

сърбитѣ отъ надеждата имъ да видятъ тия области присъединени къмъ тѣхната държава и така запазени за тѣхната национална култура.

Отъ тоя нещастенъ моментъ, безъ съмнение и подъ внушение отъ враждебни на славянския сговоръ сфери, захваша у сърбитѣ отъ Кралството да се явява стремежъ да се втурнатъ между едно чуждо тѣмъ славянско племе и съ всѣкакви срѣдства да гледатъ да го отклонятъ отъ неговитѣ вѣковни национални тежнения и насилствено да му налагатъ противна нему култура. Захвана се оная нечувана по своитѣ мѣрки пропаганда за всаждане срѣбски духъ въ открай време българското население на Македония, което и първо бѣ дигнало знамето за освобождение на българския народъ отъ тежкото фанариотско иго, което въ славната епоха на нашето национално възраждане презъ първата половина на миналия вѣкъ бѣ дало редица отлични дейци като иеромонаха Йоакимъ отъ Кичевско, архимандрита Анатолий и епископъ Партений отъ Дебърско, митрополита Натанаилъ отъ с. Кучевища (Скопско) отца Неофита Рилски отъ Банско, бащата на българското книгопечатане Хаджи Теодосия Синаитски отъ Дойранъ, Кирилъ Пейчиновичъ отъ Тетовско, братя Миладинови отъ Струга, Григоръ Пърличевъ и Кузманъ Шапкаревъ отъ Охридъ, Йорданъ Константиновъ Джинотъ, Ангелко Палашевъ и Райко Жинзифовъ отъ Велесъ, Нако Станишевъ отъ Кукушъ, Емануилъ Васкидовичъ отъ Мелникъ и др., и което винаги, въ давни исторически времена презъ всичкитѣ перипетии въ съдбата на българския народъ се е усѣщало едно съ своитѣ братя отсамъ Рила и Родопитѣ.

Първиятъ печаленъ плодъ отъ тая нова насока на срѣбската културно-политическа пропаганда бѣ оная нещастна братоубийствена война въ 1885 год., която даде на човѣчеството едно позорно зрѣлище отъ славянски несговоръ и неразбранщина. Въпрѣки тоя исторически урокъ обаче захванатото дѣло на посегателство отъ страна на единъ славянски народъ надъ явнитѣ права на друго славянско племе не се спрѣ, а напротивъ се продължи съ още по-усилена енергия, която въ явно съзнание на всичката своя слабостъ да постигне реални резултати безъ употреба на драстични срѣдства, почна да се проявява все повече въ посока, гдето се туряха въ действие най-низкопробни способности, за да се осигури поне нѣкакъвъ

успѣхъ на неправото дѣло. Като не се подаваше лесно българското население на „културнитѣ“ примамки на пропагандата, влѣзе се въ съюзъ съ вѣковния врагъ на славянската култура на Балканския полуостровъ, съ Вселенската патриаршия, а така сжщо се използва по най-непростителенъ начинъ и развалената турска властъ, за да се разнебити българското племе и да се всѣе разцепление въ неговата срѣда. Най-сетне, като не се оказваха и тия срѣдства доста ефикасни, за да се сломи отпорътъ на това население, прибѣгна се и до тероръ, упражняванъ съ оржие, който толкова по-лесно можеше да върши своето позорно дѣло, че вървѣше въ задружие съ самата властъ, която гледаше да всѣе раздори между жилавото българско племе и тъй да го омаломощи.

И като действителенъ резултатъ отъ това насилническо втурване на сръбската пропаганда всрѣдъ българското население въ Македония днесъ виждаме ежби и раздори между славянското население въ тая страна, които въ никой случай не могатъ да бждатъ въ полза на оная благородна задача, що си поставятъ славянскитѣ събори. Въ тия раздори, които се подържатъ благодарение на силната подкрепа на пропагандата отъ страна на сръбското кралство и които въпрѣки всичко не биха намѣрили сгодна почва, ако не се употребяха най-долни способности, се крие единъ траенъ източникъ на враждебни между двата съседни славянски народа отношения, които лесно могатъ да се използватъ отъ неприятели на славянския сговоръ, па и безъ това могатъ за въ бждеще да доведатъ не до сговоръ и дружба, а до пагубни стълкновения.

Ако не се опомнятъ ония кржгове, които ръководятъ тая пакостна за южнославянската солидарностъ пропаганда, и ако все продължаватъ коварнитѣ и насилнически действия на тая пропаганда въ една страна, гдето тя нѣма какво да търси, постоянното крайно възбудено състояние, въ което се намира българското население въ Македония спрямо всичко сръбско, отъ което то вижда около себе си само една позорна проява, все повече ще влияе да се отчуждаватъ двата съседни народа, докато най-сетне при даденъ случай навѣрно ще се превърнатъ въ два явно враждебни лагера. Защото състоянието на работитѣ въ Македония не може да не намѣри откликъ и въ общественото мнение на царство България, гдето при това има и една тъй многобройна македонска колония, чието влия-

ние се проявява въ цѣлия общественъ животъ на царството. Ако и днесъ още, въпрѣки всички старания за сближение, въ сжщностъ владѣе нескрита хладина между двата народа, която не тѣй лесно може да се премахне, причината на това е именно оная нещастна пропаганда, която като живеница се промѣква въ единъ здравъ славянски организъмъ.

Днесъ българскиятъ народъ изобщо съ жива симпатия гледа на опититѣ на виднитѣ славянски дейци да поставятъ на здрава основа културния славянски сговоръ, и заради това горещо поздравява Славянския съборъ въ своята млада столица. Но кой знае, дали подъ натиска на общественото мнение, което сега се спотайва, за да не прѣчи на едно велико дѣло, българскитѣ борци за славянското единение нѣма скоро да се видятъ въ невъзможностъ да взиматъ повече участие въ събори, гдето ще се говорятъ хубави думи за братство и съгласие, когато въпрѣки тия фрази отъ родно славянско племе, участникъ въ тия събори, коварно ще се забива въ сжщото време ножъ въ тѣлото на едно население, което съ вѣкове жилаво е пазило своята народностъ и сега не иска да се откаже отъ нея, па макаръ и да пренася за това нечувани теглила.

Именно водени отъ дълбока любовъ за общославянско културно единение, ние, македонскитѣ българи въ столицата на България, си позволяваме да изкажемъ предъ Славянския съборъ своето искрено убеждение, че ще бждатъ суетни всички благородни усилия на радетелитѣ за културно единство между славянитѣ, докато се поддържа оная пагубна за интереситѣ на южното славянство пропаганда, която ще бжде траенъ източникъ за омраза между двата най-видни стрѣка на южното славянство.

София. Юний 1910 година.

Народописни материали

Български пѣсни съ гръцко писмо отъ Македония изъ архивата на Верковича

Съобщава Ст. Романски.

До колко гръцкото влияние, насаждано отъ Цариградската патриаршия чрезъ църквата и училището у българитѣ, особено въ по-южнитѣ предѣли на Тракия и Македония, които сж въ сношение и съ гръцки народностенъ елементъ отъ градоветѣ, е било силно дори до 1870 година, когато се основа Еквархията и се откъсна българската църква отъ гръцката, вижда се най-добре отъ това, че къмъ срѣдата на миналия вѣкъ, вследствие на подигнатото национално съзнание и на нуждата да си служатъ и писмено съ родния езикъ, тѣ сж употрѣбляли за тая целъ не народното българско писмо, кирилското, но гръцкото азбуке, колкото и непригодно да е то за предаване известни български звукове. Намѣриха се именно цѣли ржкописни книги, писани съ гръцко писмо, по съдържание все църковно-поучителни: евангелски текстове, или слова и поучения. Два такива ржкописа е обнародвалъ проф. Л. Милетичъ въ издаванитѣ отъ Българската академия на наукитѣ Български старини, кн. VI: Два български ржкописа съ гръцко писмо. 1. Недѣлни поучения отъ XVIII вѣкъ. 2. Търлиско евангелие отъ 1861 год., София 1920, гдето сж и изброени известнитѣ до сега ржкописи отъ тоя родъ и е изтъкнато значението имъ за изучаването на българскитѣ говори, които тѣ, освободени отъ книжовната традиция, предаватъ доста вѣрно.

Любопитно е, че и първитѣ записвачи на български народни пѣсни и приказки отъ ония краища сж си служили съ гръцко писмо. То е и съвсемъ естествено. Тѣ сж били обикновено учители, които сж се учили въ гръцки училища та сж свикнали отъ самото начало съ гръцкия езикъ и гръцкото

писмо, до като славянското имѣ е останало чуждо; нѣкои отъ тѣхъ дори сж били първенъ страстно предани на гърцизма, отъ който се отметнали тепърва по време на църковно-националнитѣ борби. По тая причина и славнитѣ братя Миладиновци отъ Струга сж били записвали събранитѣ отъ тѣхъ български народни пѣсни съ грѣцко писмо, както сж и възнамѣрявали да ги напечататъ, но, както се знае сега отъ самия епископъ Щросмайеръ, на чиито сръдства били издани (Загребъ 1861), по неговъ съветъ тѣ сж били напечатани съ славянска азбука (вж. ПерСп. XVI, 1885, с. 83). Но дори и да не се знаеше тая подробностъ, по нѣкои особености въ езика на пѣснитѣ, както сж напечатани, може да се сжди, че тѣ действително сж били преписвани отъ текстъ, писанъ съ грѣцки букви. Знае се сжщо, че и единъ охридски учителъ, Янаки Стрезовъ, вуйка на К. А. Шапкаревъ, по чийто примѣръ последниятъ се е заловилъ да събира народописни материали, е билъ записвалъ къмъ 1855-1856 г. български пѣсни съ грѣцки букви (вж. Шапкаревъ, Сборникъ отъ бълг. нар. умотворения, кн. I, София 1891, стр. IV забел.).

Сега става известно, че по тоя начинъ сж записвали български народни пѣсни, приказки и под. сжщо нѣкои отъ ония лица, които сж стояли въ връзка съ Стефана Верковичъ, известния събирачъ на фолклорни материали и единъ отъ първитѣ издатели на български народни пѣсни (Народне песме македонски бугара, у Београду 1860), и сж му доставяли подобни материали. У проф. Й. Поливка въ Прага се намиратъ нѣколко тетрадки приказки и пѣсни изъ архивата на Верковича, пратени нему отъ покойния проф. И. Д. Шишмановъ. Между тѣхъ се намиратъ две, и отъ трета единъ листъ, писани съ грѣцки букви отъ различни записвачи. Едната представя собствено първата кола (48 страници), отъ единъ тефтеръ отъ три коли, малъкъ форматъ, пѣсни и приказки, събрани въ 1867 год. въ с. Врондия — Горно Броди, Сърско, — отъ нѣкой си Димитъръ Михалевъ, както се вижда отъ писаното на първата бѣла страница: „1867. Σέλλα Βρόντια, отъ ράκα Δημητρίου Μιχαήλ, πᾶ πῆσι ι ποιησίντι. Τεφτέρ σάς τρι ἀκόλι κνίσι νὰπράβεν“ (1867. Сѣлу Врѣндия, отъ ράκα Димитриосъ Михали, 71 пѣсни и приказници. Тефтеръ сас три акѣли кнйшки напρᾱβεν). Въ тая тетрадка се намиратъ 4 приказки, една благословия при кръщение (отъ с. Фрацене) и 9 пѣсни. Последнитѣ сж напи-

сани не въ стихове, но въ свързани редове. Втората тетрадка, по-голѣмъ форматъ, представя 24 листа, отъ които първиятъ и последнитѣ 6 сж праздни. На останалитѣ 17 листа сж записани съ дребенъ обигранъ почеркъ три приказки (две въ началото и една въ края) и осемъ пѣсни, написани въ стихове, но поради неправилността си очевидно записвани при рецитация, а не при пѣене. Въмѣсто насловъ, надъ първата приказка стои съ кирилски скорописъ: Масалъ от 'Атанаса, брой първи"; въ началото на втората: „брои 2: Масалъ". Надъ втората пѣсень: „пѣснь от Тодорка, брои" (неотбелязанъ), а надъ другитѣ: „песна", „пѣснь брой", „пѣсн брой" и под. Тия начални указания, както и отдѣлни думи и букви въ текста тукъ и въ тетрадката съ материали отъ с. Горно Броди, показватъ, че записвачитѣ сж познавали добре и своето родно бългaрско писмо, съ което обаче не били навикнали да си служатъ. — Отдѣлниятъ листъ, вѣнъ отъ тия две тетрадки, е последенъ отъ нѣкоя тетрадка голѣмъ форматъ (folio) и съдържа отъ трета ржка края на една пѣсень за Крали Марка и друга цѣла все за него.

Независимо отъ тѣхното културноисторическо значение, като паметници на единъ особенъ родъ гръцко книжовно влияние въ българскитѣ земи, и отъ фолклорната имъ стойностъ, до колкото я иматъ, тия текстове въ отмѣрена и неотмѣрена речъ сж важни по езикъ, като образци за говоритѣ въ Сърско, за които, освенъ обнародванитѣ Верковичеви пѣсни въ отбелязаната негова сбирка, въ оная, която издаде П. А. Лавровъ (по архивнитѣ материали на Руската академия: Сборникъ Верковича I. Народныя пѣсни македонскихъ болгаръ. Петроградъ 1920), и въ българския СБНУ. X. 9-19, 86-94 (пакъ отъ Верковича) и XI. 64-65, нѣмаме почти никакви материали. Селото Горно Броди, най-голѣмото българско село въ Сърско, което къмъ 1900 г. е наброявало повече отъ 6.000 д. ж., заедно съ околнитѣ сърски и неврокопски села спада по говоръ къмъ западно-родопския диалектъ и по-специално къмъ т. н. говоръ на Ропката, описанъ отъ Милетича въ съчинението му върху родопскитѣ говори (Die Rhodopemundarten. Wien 1912, с. 27 и след.). На тоя „мървашки" диалектъ е и обнародваното отъ проф. Милетичъ, въ поменатото издание, евангелие съ гръцки букви отъ 1861 г. отъ с. Търлисъ, Неврокопско, съседно на с. Горно Броди. Текстовеѣ изъ Верковичевата архива допъл-

нятъ, следователно, картината за наречието въ тоя край, като въ сжщото време свидетелствуватъ за широката тамъ употреба на гръцката азбука за писане по български.

Тукъ за сега предавамъ съ кирилско писмо повечето отъ пѣснитѣ първомъ отъ тетрадката съ обозначение отъ с. Горно Броди, отъ гдето е и описанието на обичая при кръщение въ с. Фрацене, а сетне и отъ тетрадката съ необозначенъ по-точно произходъ, и то по реда, по който следватъ въ самитѣ тетрадки; накрай е прибавена и една пѣсенъ, цѣлата, отъ отдѣлния листъ.

Преди това обаче нѣколко бележки за езика на самитѣ пѣсни.

Графика.

Поради несъвършенството на гръцката азбука изобщо да предаде специфичнитѣ славянски звукове, нѣкои български звукове не сж предадени точно, въпрѣки старанието на записвачитѣ въ нѣкои случаи чрезъ прибавки къмъ отдѣлнитѣ букви да обозначатъ особеното имъ произношение.

Шушкавитѣ съгласни *ш* и *ж* сж предадени съ обикновенитѣ *σ(ς)* и *ζ*, съ които се предаватъ и *с* и *з*: *μάσκις*—мѣшку, *τρίς*—триш, *ζίβο*—живо, както и: *σέλο*—сѣло, *ἴσκα*—йска, *φλέζε*—флѣзе. Сжщо така не се прави разлика въ предаването на *ч* и *ц*, вмѣсто които безразлично се пише *τσ* или *τζ*: *μεσσετζίνα*—месечина, *μπαράτεζ*—брѣтец, *ναρίτσα*—нарѣча, *σλάντσε*—слѣнце. Сетне чрезъ лигатура *στ* се предава *шт*, както и *στ* (*στο τέρας*—што тѣраш, *Στοιάν*—Стоiан), а вмѣсто *жд* се пише *ζδ*, което служи и за *зд*, така че при думата *τοῦζδα* човѣкъ не може да бжде сигуренъ, дали трѣбва да чете ч ѹ ж да или ч ѹ з да (вследствие на дисимиляция).

Отъ другитѣ съгласни непоследователно се предава звукътъ *б* — обикновено чрезъ *μπ* (*μπαλ*—биал, въ тетрадката отъ Горно Броди), но и чрезъ *π* (*σαμπράλ пе*, *Στοιάν*, *πομπράλ пе* — сабрал бе, Стоiан, побрал бе), което инакъ обикновено се означава съ точка отдолу или отгоре, именно *π̣* (*π̣ρε*—бре, *δρεπ̣и* — дребни, въ втората тетрадка), или *π̇* (*ποπ̇ρατιλη* — побратили, въ отдѣлния листъ).

Гласниятъ звукъ *е* обикновено се предава съ *ε*, но въ нѣкои случаи той се отбелязва и съ *αι*: *Ἑλένιε μόραι*—Елѣнке

мòме, *δέτε* и *δέται*—дèте. Подобно и звукътъ *и* се пише по нѣколко начина — съ *ι* (най-често), *η*, *ει* и *οι*: *μλάδι*—млāди, *βήδελς* — вйделу, *σρεπαριάνει* — сребариāни, *κόη μοι τοιζα* — кòи ми чйўка и пр. Тия различни писания се дължатъ на влияние отъ етимологическия гръцки правописъ. Срещу това, обаче, съ гръцкото *α* се предава не само вокалътъ *а*, но и тъмниятъ еровъ вокалъ, за който въ гръцката азбука нѣма специаленъ знакъ; така: *στάρα*—стāра, но и *στάλι*=стѣпи и под.

Звукове.

Еровъ вокалъ.

Наречието, къмъ което принадлежи говорътъ на г. Горно Броди, се характеризова на къмъ останалитѣ родопски говори, познати по изяснението въ посока къмъ *о* на тъмния еровъ вокалъ, безразлично отъ какъвъ произходъ е той (отъ *ѡ*, *ѡ*, *ж* и *ѡ*), че спазва старото му тъмно произношение. Какво е това произношение, по езика на пѣснитѣ, както сж записани, не може точно да се каже, тѣй като тоя звукъ се предава редовно съ *α*, както въ ударена, така и въ неударена сричка. Че действително въ случая имаме работа съ еровъ вокалъ, а не съ произношение *α*, можемъ да сждимъ и отъ самитѣ текстове по това, че по сжщия начинъ се предава тоя вокалъ и въ съчетание съ *р* и *л*: пāрву вm. пѣрву, вāрни са вm. вѣрни са, карф (=крѣвь) 1; Цāрно мōре 4; фāрлiаiте, пāрстен 5; вāрх 8; слāнце 1; мар мāлчи, мāлчи 3; пāлниха 5 и пр. А сжщо и въ турски думи: кахāр вm. кахѣр, 3, алтāне вm. алтѣне и под. Нѣма съмнение, че подъ ударение се е спазилъ по-тъмненъ еровъ гласежъ — *ѡ*, до като въ неударени срички, подобно на останалитѣ източнобългарски говори, еровиятъ вокалъ се е произнасялъ по-слаботѣмно, близко до неударено *α*, при все че и въ двата случая той се предава по единъ и сжщъ начинъ — чрезъ *α*. Затова при транскрипцията съ кирилски букви предаваме *α* (вm. *ѡ*, *ѡ*, *ж* и *ѡ*) съ *ѡ* само въ ударени срички.

Най-последователно е писано *α* сир. *α* на мѣстото на старо *ж*: грāди (=грѣди) 1, кадē 5; на рамā му стāпи (=стѣпи) 8; дēте мāшкy (=мѣшкy) 9; на бēгова кāштa (=кѣштa) 9; пāтиштa (=пѣтиштa) 11; еднāш (=еднѣш) 14; рāка сас рāка (=рѣка...) 17; и са мāчил (=мѣчил) Мāрко 17 и пр.

Случаи съ *ѡ*: утвāн (=утвѣн) на пōртите 1; вазглавница 1; мāлак дēвер 1; излāгала (=излѣгала) 7; исмāк-

нала (= измѣкнала) 8, дѡбар iуnàк 10, потàна (= потъна) фаф бiал Дyнаф 16; вас (= възъ), фаф, сас и пр. — Покрай сас (рѣка сас рѣка 17), срѣща се, дори въ сжщата пѣсенъ, и сос (сàбiа сос сàбiа 17; сос нòги стаптàл 10), покрай сабрàла 8 — собрàна 6 (сжщо съ редуцирано о—у: дружину вѣрна субрàна 6), сетне: тòкмо 10, все съ изяснение на ѣ въ о, което се дължи на влияние или отъ по-западнитѣ говори, или отъ църковния езикъ.

По-рѣдки сж примѣритѣ съ ъ: òган 6, бòлан, хàран 12 и под. Обикновено въ такива случаи се пише е, и то не само подъ ударение, но и въ неударени срички: овѣн от овните, козèл от козлите 8, на дѡбар ден на Великден 12, дунес денè 18, сèдем 6, седемдесèt, осемдесèt 5. Въ случайтѣ безъ ударение, естествено, е се изговаря слаботъмно. Въ тènка (тènка та висòка 17) се явява изяснение на старъ ъ, познато и отъ други източнобългарски говори.

Сжщо такава двойственостъ се явява и въ предаването на ѡ: млат зiàтiа (=зiѣтiа) сас неviàста 16, три рàстiага 17, опзiаха (=обзiѣха) коi колку мòжи да нòси 6; варviàт (=вървиѣт) 10; сèмiа 12; дèвиàт 10; пòшiа та i 14 (но: шèтба шèта 10); диàсiàтата (=диàсiѣтата) 11 (но: седемдесèt 5); — лувèт 3 мн. сег., месечiна 1, iàгнета 3, Светà гòра 4, пèт 6, ут петите 8 и под.

Въ свръзка съ последното стои и фактътъ, че, споредъ сръднобългарската замѣна на носовкитѣ, обобщена за всички случаи следъ палатална съгласна и следъ гласна, подиръ изпадането на прејотацията, въ езика на пѣснитѣ се явява е и на мѣстото на 'ж при казанитѣ условия: влiàзух фнèтре да е (=ж) вiде, да хи вiде биàлу лику 1; да си ми пiет стари чиубàне 3; iа утзàт по аскèр шта вѣрве 6; кàже 1 л. ед. ч. 7; iа шта та прèоче 7; сос пèне одàвил 10, и пр. и пр.

Застѣпници на ѣ.

Широкото произношение на ѣ въ родопскитѣ говори като ã сжществува и въ говора на с. Горно Броди и околнитѣ села. Въ пѣснитѣ то се предава непоследователно, съ iа или е, като подъ ударение се предпочита iа: биàлу лику 1; три биàли сарàи 13; флiàзух 1 (но: слèзе, флèзе 1); та излiàзе Мàрко 16; до-ште лиàту, лиàту пролиàту 3; трiàва 3; грiàх 4; на колиàну на голiàму 4; млàди неviàсти 5; ciàки 5 и пр.; —

фърлеха 5 (но и: фърліаха ib.); грехута 1; излези отвѣн 1; свѣшта 4; нѡсеше 4; вѣрну 5, поплениха 5, жѣлезо и пр.

Прегласъ на палатално 'а въ е.

Той стои въ свръзка съ отбелязаната вече замѣна на палаталното 'ж съ е, толкова обикновена въ тоя говоръ: еребйци 1, на велеѣт 4; поклѣнеха 5; или та е жел за мѣка 13; нѣжѣлило 17 (но: жѣл) и пр.

Редукция на неударенитѣ гласни.

Говорътъ на селото Горно Броди сподѣля общата особеностъ на източнобългарскитѣ говори за редуциранъ изговоръ на гласнитѣ а, о, и е, когато върху тѣхъ не пада ударение. Слаботъмниятъ изговоръ на а не се отразява въ писмото на нашитѣ пѣсни, защото въ тѣхъ, както се каза, и вмѣсто звукатъ ѣ се пише а.

Колкото се отнася до останалитѣ два звука, за отбелязване е, че тѣхната редукция е предадена непоследователно.

Причината за нередовното отбелязване на редукцията на о въ у се дължи до известна степенъ и на това, че и етимологическото у въ тоя говоръ, както и въ говора на съседнитѣ села, има по-широкъ гласежъ, за което може да се сѣди и отъ примѣритѣ съ о вм. у: дройина (покрай: дружина 5), присдовѣра 1, остѣ 11, Бѡдима града 6 (по-долу: Бѣдима заклѡчена 6), вѡче-ле, воіка му 6 (но и: вѣче-ле 6) и т. н. Затова се пише безразлично: грехута и грехота 1, лику и лико 2, калѣгер и калѡгер 4 и мн. др.

Много по-важенъ за общата характеристика на говора е изговорътъ на неударено е. Той е двоякъ. Въ едни случаи, вследствие на това, че се е изговаряло като слаботъмно ѣ, пише се е вмѣсто ѣа: нѣавѣсти 10, за тое дрѣжѣніа 10, три синжире рѡбіа (но и: рѡбе 10), ширѡко пѡліа 11; до тогѣшта е стадо тѡіа 11 и мн. др. Отъ друга страна то се промѣня въ посока къмъ и, както може да се сѣди отъ примѣри като следнитѣ: зилѣн 1, бис маіка, бис башта 13, девирчата 16 (по-долу обаче: дѣварчіата), от мѣни 18 и т. н. Подобно съ е отъ ѣ: звѣздо динице 18, кристѣха 12 и пр. За отбелязване е, че на тая редукция не е останало чуждо и ятовото е: прис довѣра 1, прис дѣвѣат гѡри 16, до сри дѣ Дѣунаф 10,

да и сичѣм мостовето 16 и под.; срв. дори: тогѣ се разидѣ (вм. разіади) ливѣн Мѣрко 17. Очевидно, въ неударени срички последното се е доближило по гласежъ до етимологическо *е*, чиято редукция въ посока къмъ *и* се е улеснила отъ по-широкото произношение на това последното, което нерѣдко се предава съ *е* и дори съ *іа*: зашто ми изваде 10, да ми ни заклѣш іагне согѣріа 10, Никѣла ме име тѣриха 11; до три тѣмби тѣрціа 9, на дѣвіат дѣшіа 10.

На първата редукция се дължи обобщението на формата шта вм. ште за образуване на бждеще време безъ огледъ на лице: шта ти понѣкне зилѣна тріава, шта са напасѣт рѣди іагнета, шта ти протечѣ чѣшма бисрица 3; шта нѣдете стар калѣгер 4; іа утзѣт пу аскѣр шта върве 6. — Обаче: дѣ-ште ліату 3.

На втората редукция на *е* въ *и* се дължи редовната употреба на отрицателната частица *ни* вм. *не*.

Консонантизъмъ.

Въ областъта на консонантизма бие въ очи още мекото произношение на шумкавитѣ съгласни *ч'*, *ж'*, *ш'*, което се отбелязва редовно съ йотация на следходната твърда гласна: чіул ли си 1, чіуваш 2, чіакаш 2, сички ми са чіудум чіудет 4, зачіукайте камбѣните 4, де е (=ж) дочіу чіума 7; нѣжіуве 1; шіума зилѣна 3, нишіѣн 5 и пр.

Отбелязано е въ нѣкои случаи палаталното произношение и на други съгласни, напр. *с'* (бисіѣр 2) и *б* (сѣнки дебіѣли 5, губіет 5).

Редовно се изпускатъ жбнитѣ съгласни *т* и *д* между *с* и *р*: ѣсри нѣжіуве 1, чѣшма бисрица 3, сѣсро самовіло 17, срико 17, из дѣсна срана, от Бѣга зрѣве 18.

Устната съгласна *в* се изпуска въ началото на думата или подиръ жбнитѣ *т* и *д*: ни на ѣда, ни на слѣма 1, стѣдните ѣди 3 (но и: стѣдна вѣда 73); што ти сам стѣдо ѣдила 10; тѣі (=твой) брѣтец 1; отѣри ми 1; затѣрена 4; на дѣруве 1. — Срв.: іѣска вм. вѣска 15, съ начално *і* намѣсто изпадналото *в*.

Обратно: *в* се е развило предъ *у* въ началото на думата удари: коі шта водѣри нишіѣну 5; бѣдѣн ни водри нишіѣну 5 (по-долу обаче и: ѣдѣри).

мл в.м. в.н се явява въ думата млѹче, млѹченце 6, кл в.м. дл въ думата глѣги (пѹсти глѣги чѹмбас 8).

д в.м. жсд въ многократни глаголи, по аналогия на простата глаголна основа: да ни извѣдіаш 6.

Срѣща се и к' в.м. шт въ думата кѣрка 14 и 5, а особено въ формата ке (ни ке вода 10) или ки при бждеще време вмѣсто редовното шта, все по влияние отъ по-западнитѣ говори.

Срещу обикновената и позната на повечето български говори промѣна на хв въ ѱ (фѣтиха 4, фѣрліаха 15), срѣща се и замѣна на ѱ (отъ в предъ безвучна съгласна) съ х: охчѣріу, охчѣріу 7, немѣ да похтѣри 14.

ц се е развило въ суф. -цки, -цка, -цко отъ стб. суф. -ъскъ, когато предъ него е стояла збна съгласна т или д, следъ изпадането на междинния ѱ въ отворена сричка: белогрѣцки 4 (отъ: бѣлоградскѣи). Отъ такива случаи суф. -цки се е разпространилъ редовно в.м. -ски: зингѣнцки кѣрки отбрани 5, будимцкѣте маѣзи 6, две загѣрцки гаїди 7, горѹцки діавуліу 7, на Сіѣрцка казѣ 9, на цѣрцка капіе ів., по Сулѹнцко ширѣко пѣліа 11. Но: Докатѣнска зѣме 17.

Ударение.

Позната е особеността на родопскитѣ говори, която тѣ сподѣлятъ съ сръдногорскитѣ и тѣмъ сѣседнитѣ отъ западъ говори, да мѣстятъ ударението върху първата сричка на думата, когато последната е образувана съ представка. Тоя отметъ на ударението върху първата сричка на префигиранитѣ думи е повлѣкълъ подире си сжщо подобенъ отметъ и въ думи безъ префикси. Примѣри отъ единия и отъ другия родъ имаме достатъчно въ обнародванитѣ тукъ пѣсни, въ които ударението обикновено доста точно е отбелязано. Напр.: тѣбе да си пѣліубе 1 (но: пѣліубил ів., та ма пѣліуби ів.), іа шта та прѣоче 8, запалихѣ гу 4, напрати ги 10, заградила 14 и под.;—рѣса 4, плѣнина 3, на плѣнина 11, пѣи си вода, глѣва ти огнѣсло 10, Светѣ гѣра 4, прис дѣвіат гѣри зилѣни 16, да хи рѣка 15, реч шта ти рѣка 17, три дни и три нѣшти 17 и пр. Най-чести сж тия случаи въ повелителнитѣ форми, особено въ пѣснитѣ отъ с. Горно Броди: пѣстелѣи си 1, ѣзлѣи отвѣн оторѣи ми 1, запалите 4, іа пѣдаі си до дѣсната рѣка 10, пѣстоі три дни врѣміа 12, и т. н. (инакъ: позлатѣна 1, прикачи са нѣхин дѣвер ів., запиралки ів., затѣрена

заклѣчена 4 и мн. др.). При повелителнитѣ форми и въ случаи безъ представка обикновено се явява ударение върху първата сричка: пѣйши ма, вѣйче, пѣйши ма 6, сѣди си, млѣче, сѣди си 6, брѣните 12 и т. н. По тоя именно отметъ на ударението върху първата сричка говорътъ на с. Горно Броди се схожда напълно съ говора на с. Търлисъ и говоритѣ въ Неврокопско.

Въ сѣщия говоръ обаче се явява и вторично ударение, покрай главното, въ многосрични думи, особено когато подиръ тѣхъ следватъ енклитични думици. До сега се знаеше за сѣществуването на такава една особеностъ въ Разложкия говоръ отъ студията на Д. Молеровъ, Вторично ударение въ Разложкия говоръ, въ Известия на Слав. семинаръ въ София ян. I, 1905, гдето на стр. 178 и сл. сѣ изброени подробно условията, при които се явява. Молеровъ допуска, че такова ударение сѣществува и въ съседния на Разлога отъ западъ Горноджумайски говоръ, както и въ т. н. дервентски села въ Неврокопско (Обидимъ, Кримѣнъ, Осенѣво и Гостѣнъ), а тѣй сѣщо и въ Мелнишко. За Горноджумайския говоръ предположението на Молеровъ косвено се опроверга отъ студията на Хр. П. Стоиловъ за ударението въ сѣщия говоръ (пакъ тамъ, стр. 183 и след.). За говоритѣ въ Неврокопско и по на югъ къмъ Мелнишко това явление оставаше обаче още непотвърдено. Отъ обнародванитѣ тукъ пѣсни, въ които отбелязването на едно второ ударение въ многосричнитѣ думи, особено въ съчетание съ енклитични думици, не може да се отдаде единствено на влияние на гръцката графика, се вижда че бележката на Молерова е права, и че това явление е напълно обикновено въ говора на с. Горно Броди и околнитѣ сѣрски села: запалите кѣндилѣта сребарѣни 4, кладохѣ гу на бѣал кѣмен, запалихѣ го като свѣшта ib., нѣшту нѣ ми думѣлиава, мила мѣ а бѣала Рѣда, нѣхинѣта рѣвна снѣга ib., двѣестѣ и пѣт години 6, и пр. Въ много случаи е отбелязано само вторичното ударение, вмѣсто и дветѣ: кладохѣ гу 4, извадихѣ гу ib., езерѣто 8, полѣ попрашѣла ib., роднинѣте 9, припливѣли гу двѣстѣа свѣта 16, Стоѣанувѣто ѣ (2 пѣти) и пр. Когато подиръ думата следватъ повече енклитични думици, това ударение се пренася върху една отъ тѣхъ: ижених сѣ ги за цѣрнузѣменки 6; мила мѣ а бѣала Рѣда 4.

Форми.

Членъ.

Въпрѣки че въ езика на народнитѣ пѣсни членнитѣ форми сж изобщо по-рѣдко употрѣбители, все пакъ имаме достатъчно примѣри за да сждимъ за характера на говора въ севернитѣ сѣрски села въ това отношение.

При мжжкия родъ ед. число мѣстоимениятъ елементъ е съвсемъ изчезналъ. При твърдитѣ основи се явява *-a*: приз до вѣра 1; пу со кѣка 18, прес сридѣ кѣрста 18, дори: видѣ са нѣгова кѣмен каде пѣдна 18. Въ това отношение говорътъ на с. Горно Броди се напълно сходя съ мѣрвашкитѣ говори въ Неврокопско. Но не рѣдко се явява и членна форма на *-o* (редуцирано: *-u*), подъ влиянието на съседнитѣ отъ западъ македонски говори: бодѣн ни вѣдри ни шѣану 4, тѣрите пѣрстен на бѣку 5, да биди на бѣшибѣго кѣтржѣа 9, да направи два бѣрѣка, едѣн зилѣн, другѣа цѣрвѣн: зилѣнио на тѣрците, цѣрвѣнио на христѣанѣте 15, да си зѣмем бѣрѣко 15.

При мекитѣ основи се явява *-ia*: на тѣлѣлѣа вилѣ, говорѣ 14, на кѣнѣа си говорѣ 17, ѣа кѣнѣа му отговорѣа ѣб. и пр. Сжщо, вследствие на прегласъ, и *-e*: извадѣа гу удвѣн от манастирѣ 4, кѣи ште прокѣра пѣрстене 5, пѣстѣлѣа си на хамбѣре, на миндѣре 1, флѣзе гѣре на пѣтоне 1, да не ти грѣзем аскѣре 3, фрет сѣе хми и роднитѣ 9 и под.

Известно е, че употрѣбата на членната форма на *-a* или *'a* за мжжкия родъ се е улеснила и отъ смѣсването ѣ съ родително-винителната форма при имената отъ мжжки родъ на одушевени предмети. Въ езика на народнитѣ пѣсни се е отишло още по-далечъ въ това отношение, като родително-винителната форма, обобщена и за имена на неодушевени предмети, въ съчетание съ опредѣление подъ сжщата форма, се употрѣбя и въ именителенъ падежъ, безъ да се чувствува като членувана, а въ нѣкои случаи се схваща дори като име отъ женски родъ, та приема и опредѣления въ сжщия родъ. За всичко това има достатъчно примѣри и въ нашитѣ пѣсни: шѣтба шѣта кѣнѣа пѣхлевѣа 10, та си ѣахна кѣнѣа пѣхлевѣа 10; прис Солѣнѣа грѣа 11; зѣградила крѣлѣа Костандѣна, изградила цѣрква ветро-

вѣта 14, как гу виде крѣліа Костандѣна 14; станѣ искараѣ бѣрзата кѣніа 17; шта си іахна бѣрзата кѣніа 17; да вечѣре сѣха лѣба и вѣно цѣрвѣну 18 и пр.

При женския и срѣдния родъ и въ множ. число членнитѣ форми сж обикновенитѣ. Само при мекитѣ основи на женския родъ се явява предъ члена *e* отъ 'ж на им.-вин. падежъ като последица отъ срѣднобългарската замѣна на посовкитѣ. Така: земѣта 18; малкѣто 4, пѣртите 1, роднинѣте 9, кандилѣта 4 и пр.

Падежни остатъци.

По езикъ българскитѣ народни пѣсни изобщо се отличаватъ отъ приказната проза между друго и по това, че спазватъ повече остатъци отъ старитѣ падежни форми дори въ говори, въ които, освенъ при наречията, нѣма никакви други следи отъ старото именно склонение. Причината на тая сравнително по-голѣма архаичностъ въ езика на народната поезия се обуславя отъ необходимостта на стиха да спази първоначалния си размѣръ, който способствува за задържането на нѣкои по-стари изрази и който въ случая, при замѣната на една стара падежна форма съ аналитиченъ изказъ (предлогъ + общъ падежъ), би билъ сжщественно нарушенъ. Тая е причината и за широката употреба на родително-винителната форма при имена отъ мъжки родъ, *o*-основи, и като имени-телна, за което се каза по-горе.

Все по тая причина се е задържала и старата форма за деятеленъ падежъ при имена както отъ мъжки, така и отъ женски родъ. Въ обнародванитѣ тукъ пѣсни се вижда, че въ тѣхния говоръ и тая стара падежна форма е изчезнала, като е замѣстена отъ общата форма за косвенъ падежъ, но все още безъ предлогъ: тоі си Стоіана (вм. Стоіану, или на Стоіана) говѣри 6, ка шта маіка (вм. маіки) кѣже, ага си ма пита 7, іа шта та прѣоче, как да маіка кѣжеш 7.

Срещу това звателниятъ падежъ е въ широка употреба, както изобщо въ народнитѣ пѣсни: брѣте Стоіане 1, мар Калину, първо лиубу 1, Тодѣро, Тодѣро, горѣцки дѣволиу 7, іуду, старѣ маіку 8, Елѣнке мѣме 2, оі ти ѡфцу штирица 11, моі побрѣтиме 17 (срв.: а бре Мѣрко, моі побрѣтим 17) и пр. и пр. Особено честа е звателната форма на -іу (-іо) при мекитѣ основи м. и ж. р., минала и въ заети думи: дѣверіу,

мили дèверіу 1; охчèріу, охчèріу, сін зилèn гайтàніу 8; Загòріу, Загòріу, мїла нàшіа зème 7; діаволіу 7; ої ти, кòніо пехлевàна 10; ої ти, Мàрко, мої господàріо 10; ої тіаліàліу, мої побрàтїме 14; а бре кòніу, бърза кòніу, Мàркоф другàріо 17 и мн. др.

Звателни форми съ прибавка на частицата -ле: ої Бòже-ле, мїли Бòже 4; вўиче-ле, вўиче Стоїàне 6; сжщо: мà-ле (ої мàле, мїличка мàле 14), покрай: мàїку 8. Любопитна е отъ сжщата дума формата мàїо: мàїу, мїла мàїу 7.

Следи отъ стари падежни форми се срѣщатъ въ нѣкои наречия. Така, отъ родит. падежъ: от спрòтива Дўнава 10 (покрай: òтспротив ів.). Отъ мѣстенъ падежъ: фаф сридè Дўнаф 10, до сридè Дўнаф ів. Отъ творителния падежъ: сички ми са чїўдум чїўдет 4, фчèра ўтрум 17.

Множествено число.

Остатъци отъ стари форми за множ. число именителенъ падежъ сж: двòри (на кадїови двòри 12, до сридè двòри 16), нòги (сос нòги стаптàл 10, да ми стàне на нòги 11 и пр.), и пр.. Срещу това, окончанието *е* въ рòбе 9, кòне (бързите кòне 18), боздогàне 17, чїубàне 3, калўгере, агўмене 4, билїўк хаїдўте 3, арнауте 11, дрèбни кліўче 4 и под. се дължи на аналогията съ събирателнитѣ форми като люде 1, на която сж се подали дори и имена съ окончание -ове въ множ. ч., та приематъ члена за срѣденъ родъ ед. число: мостовето (да исичèm мостовето 16). Формата за множ. число брàте 7 (вм. брàтіа) се дължи очевидно на поменатия по-горе прегласъ на 'а въ *е*, на който се дължи и окончанието *е* като замѣстникъ на именит.-винит. окончание, двойствено число, въ думата: син жїре (три синжїре рòбе 9).

По аналогия на имен.-винит. форма за множествено число при *о*-основи срѣденъ родъ е образувана формата рàма (на рамà му стъпи 8).

Думата реч е схваната като име отъ мжжки родъ, поради което се явява и форма за множ. число: рèчовїа (да хи рèка два рèчовїа 15; ед. ч.: реч 17). — Отъ овèн мн. ч. се явява форма овнòви 11.

Мѣстоимения.

Нѣкои особени мѣстоименни форми сжщо показватъ ясно принадлежността на говора на с. Горно Броди къмъ родопската група.

При личното мѣстоимение за имен. пад. единств. число 1 лице имаме: *ia* (*ia* си *flia*зух 1), *ias* (*ias* да ти (=тѣ) глѣдам, *ias* да сажѣлам) и дори *ac* (и ти *iuna*к, и *ac* *iuna*к 18). Съкращенията мен и теѣ, покрай мене, тебе, за 1 и 2 л., дат. п., не сж нищо необикновено. При 3 лице обаче имаме сжщо съкратена родит.-винителна форма — *nek* *vm.* него: та на *nek* си отговори 1, Стоян и *nek* е пѣсал б, пот *nek* 17 и пр. (но и. *negu* гу лѣли *liulia*ха 13).

За дателенъ падежъ ед. ч. женски родъ се явява форма *xi*: *Iovan* си *xi* зборѣва 1, *iudi* *xi* *vi*алиѣт, говорѣат 13 и т. н. Въ винителенъ падежъ пѣкъ формата *e* застѣпя *vm.* *ik* следъ замѣната на носовкитѣ: де *e* тишѣ на *ku*lianу 4 и под.

За множ. дат. падежъ се явява изобщо форма *xmi*: та *xmi* велѣ, отговори 4, пак *xmi* рѣча *Marko* добар *iuna*к 10 и пр.

Споредъ мѣстоименнитѣ форми *xi* и *xmi* явява се *x* и въ притежателното мѣстоимение *nehin*, което често се срѣща: *nehin* дѣвер 1, *nehin* а та равна снага 4 и пр.

При показателнитѣ мѣстоимения виждаме особената родопска форма *tu*зѣ за срѣдния родъ: *tu*зѣ *Iovan* рече ни отрече 1, *tu*зѣ ли са ни сѣштага 4 и пр. Покрай нея обаче все въ сжщото значение (това) се явява и *ve*: *ve* е от Бѣга грехута 1, *ve* си е мѣгу грехота 1. Последното ще да представя овою, съ изпуснатото начално *o*, като въ формата *ne*зи (при *ne*зи гѣри *zili*ени, при *ne*зи ѣди *stod*ени 5), което ще е станало подъ влияние на *te*зи (по *te*зи глѣги пѣтища 11). Все въ сжщото значение намираме и *toi* (стб. то-ю): *Stoianuvogu*... млѣченце, *toi* си са вѣрну мѣлеше б. Подобно *toi* намираме и за множествено число: погледаи си на *zingi*и, да ни ти *stia*гат *toi* 18. За женски родъ единств. число се явява показателна форма *ta*: да бе брала *iuda*..., та бѣше сабрала 8. Личното мѣстоимение ж. р. е *tia* и *tiia*: *tia* бѣшиа като *te*бѣа 17, та си *fle*зе *tiia* *fn*етре 1 и пр.

Отъ въпросителнитѣ мѣстоимения се срѣща характерното за родопскитѣ говори *ko*три (стб. кѣторѣи): *ku*трѣ

зоват дѣте Дукатинче 18. Любопитно е, че тая форма за срѣдния родъ се употрѣбя общо и за тритѣ рода: котрѣ (=кой) чіука, котрѣ хлѣпа 1.

Вмѣсто кому се намира и съкратена форма ком, споредъ мен и теп, ако въ случая крайното -у не е изчезнало вследствие на контракция съ началния вокалъ на следходната дума: кѣм оставеш жиан Калина 1.

При числителнитѣ имена сж за отбелязване формитѣ адѣн и адѣн, ж. р. една и пр. (покрай един): адѣн друк си зборѣваха 4, сас адѣн шта си йда 7, аднѣ киле 4 и пр. Сетне: двѣнаесте (двѣнаесте араби 6), двѣесте и пет 6, читрѣесте 4 (и: читрѣасте 4) и под. Остатъкѣ отъ род. п. мн. ч.: шиастѣих спѣли, шиастѣих бѣдни 17.

Глаголи.

Принадлежността на нашитѣ текстове по езикъ поспециално къмъ мървашкитѣ говори отъ родопската група се вижда и отъ това, че въ тѣхъ се спазва въ 1 л. на сегашното време повече старото окончание на -а (да йда 14, халѣл ни ти чѣна 14, да хи рѣка 15 и под.), вмѣсто което подирѣ палатална съгласна се явява е (стб. ж), явна следа отъ срѣднобългарската замѣна на носовкитѣ, па и подъ влияние на е- отъ -етъ въ 3 л. мн. ч. при глаголи, които сж образували тая форма още въ старобългарския езикъ правилно на -ѣтъ: лувѣт 1, оставѣт 3. Така: тѣбе да си полиѣбе 1, тѣбе да си вѣде 1, флѣзух фнѣтре да е вѣде, да хи вѣде біалу лику 1; іа шта та прѣоче 7 (сир. приуча) и пр. Сжщо 3 л. мн. ч.: да си ми пѣет стари чіубѣне, што по гѣра хѣдет 3, баш харамѣе да бѣдет... млѣди іунѣци да губѣет, старите ліѣде да трѣпат, млѣди невіѣсти да плѣнет 5 и пр. Покрай това обаче срѣща се единъ пжтъ въ 1 л. ед. ч. при тия глаголи и форма на -м: іа утзѣт по аскѣр шта вѣрве да ни ти грѣзем аскѣре 6 (2 л. грозѣш ів.).

Въ 1 л. множ. число много е често при тия глаголи окончанието -ме, покрай което се срѣща и -м: кога си замѣнеме 11, брѣните да отбрѣниме іѣгне согѣріѣ 11, хѣт да одарѣме 17 (но и: хѣт да одѣрим ів.), да пуходѣме 18 и пр. (споредъ: цаливаме, фѣрлеме, хрѣпаме и под.); — хѣт

да идем да вѣдим 14, да си зѣмем баіріако 15, да си идем до біал Дѹнаф, да исичѣм мостовето 16, и пр.

При спомагателния глаголъ въ 1 л. се употрѣбя обикновената форма сам, въ 3 л. мн. ч. са. Въ 3 л. ед. ч. пѣкъ се срѣща често, поради смѣсването на неударено *е* съ неударено *а* въ говора на пѣснитѣ, сжщо *а* вм. *е*: мила мѣ *а* біала Рада 4; чи *а* Бѹдима затѣрена 6 и пр. Срѣща се и глаголътъ биде вм. бжде: тіа шта ми бѣде воівода 5, баш хараміе да бидет ів.

Обикнати сж глаголни форми въ сегашно време на -о-ам (отъ старата инф. основа на -о-а-, срв. стб. коупо-ва-ти, сег. вр. коупоуж): починовам, заминѡвам, поминѡвам, попитовам 15, зборѡва 1 и пр.

При повелителната форма, както и въ останалитѣ родопски говори, се задържа старото *и* вмѣсто *е* въ 2 л. множ. число, като се пренася и въ глаголитѣ, които образуватъ тия форми съ -ѣ: брѣните да отбрѣниме 11, запалѣте кандилѣта 4, тѣкните вас килѣе 4, тѹрите нишіѣн на камен 5, пѹсните си іѣгне согѣріа 11; — ѡпземѣте си 6. Ударението при това пада върху първата сричка, както и въ 2 л. ед. ч.: сѣди 1, вѣрни са ів., флѣзи фнѣтре, пѡтстелѣи си 1, и си клѣди вазглавница, и са пѡкри с цѣрвѣн атлас 1, излезѣ отвѣн, оторѣ ми 1; сѣди ми, млѹче, сѣди ми 6, пѡдаі си 10, пѡстоі три дни врѣміа 11 и пр.

Срѣща се 2 л. ед. ч. пѡглеш (пѡглеш іѣсното слѣнце 17), образувано споредъ ви ш (= виждь).

Повелителна форма съ употрѣбя въ съчетание съ не мѡі (недей) и сѡса (стига — отъ грѣцки): не мѡі цаливаѣте мѡіа дѣсна рѣка 10, не мѡі врѣви, не мѡі дѹмаі 18; сѡса іѣште и ми пѣйте 16.

Началото на тая употрѣба трѣбва да се търси въ единств. число, гдето първоначално следъ глагола се е употрѣбялъ инфинитивъ, чиято съкратена форма и до днесъ сжществува: недей ходи, недейте ходи, недей (недейте) плака и пр. При глаголитѣ съ основа на -и е могла тя лесно да се схване въ един. число като повелителна, вследствие на съвпадежа си съ нея (срв. сѣди, ліубе, не мѡі ходи 1), та да се съвдаде изобщо конструкция съ повел. форма вмѣсто инфинитивъ и въ множеств. число, както се вижда отъ изброенитѣ примѣри.

Формата за бждеще време се образува съ шта, безъ огледъ къмъ лице и число: шта ти понѣкне зилѣна трѣва,

шта са напасат руди іагнета 3; шта наїдете стар калугер 4; кòі шта водари нишіану, тòі шта ми биде воївода 5; іа утзат по аскер шта върве 6 и пр. Покрай отбелязаната форма върве, срѣща се отъ сжщия глаголъ по-често форма навърве (навърви Марко напреш, и тòі пу нєк 18 и пр.), съ значение „тръгна“. Сжщиятъ произведенъ глаголъ се срѣща и въ Неврокопско, и проф. Милетичъ, Два български ръкописа и пр. 80, като взема предъ видъ и образувания по сжщия начинъ глаголъ накажа вм. кажа, изказва мнение, че тѣ сж произлѣзли отъ случаи, когато при бждеще време е употребено, следъ шта, по грѣцко влияние, на (нгр. *и*а отъ съюза *и*а) вм. да. За подкрепа той привежда два примера изъ Търлиското евангелие: пу чужде ни штѣ на варвѣт (= да вървятъ), и: коіа кога дòіде шта на кàже (= да каже) на сфѣта за грѣшка и прàвина. Въ тия два примѣра обаче имаме все сжщитѣ глаголи навървѣт и накàже, защото смисълътъ на първото изречение е: по чужди не ще тръгнатъ (а не: да вървятъ), и на второто: коя когато дойде ще каже (разправи) на свѣта и пр. Вънъ отъ това, не само въ тоя говоръ, но и инакъ въ българския езикъ грѣцкиятъ съюзъ *и*а не сжществува като словарна заемка. Очевидно е, че произходътъ и на дветѣ форми е чисто домашенъ, по типове като надигна се (отъ дигна), въ смисълъ: започна да се дигамъ, нагуркамъ се (тръгна), накая се или нарека (отъ река), нахая се и под. Въ българския езикъ и безъ това сжществува глаголътъ накажа въ смисълъ: кажа (казвамъ) много, напр.: наказахъ му та да помни, и пр.

Покрай съ шта, срѣща се бждеще време и съ ке (или: ки), пренесено отъ по-западнитѣ говори: ке вліазиш 18, кòі ки Дўнаф да приплїва 16 и пр

Отъ аористнитѣ форми заслужаватъ отбелязване познатитѣ и отъ другитѣ източнобългарски говори форми съ -г- на глаголитѣ съ коренъ -лѣз-: сліагох 17, слєгоха ів., флєгоха ів. (покрай: слєзоха 10, изліазоха 3, срв. и сег. вр.: изліазат 12). Съответни причастни форми: излєгла (излєгла е кадїица 12, и пр.) но и: изліала (ут как та сме дувєле . . . ни си изліала 1), сліала, срв. сег. вр. изліава (от остà хи сїн пламен изліава 11). — Сетне: òідох (тòлко òідох и обїдох 17), по влияние отъ западъ, на което могатъ да се отдадатъ и две причастни форми на -т и -н: што ми біаха парї [напѣлнети 6; покрийено 10.

По-рѣдки и чужди думи.

Въ словарно отношение пѣснитѣ съдържатъ доста старински думи и форми, а сжщо и чужди (турски и грѣцки), поради близостта на тия български селища съ турския и грѣцки елементъ въ Сърско и Бѣломорското крайбрѣжие.

Агà когато: агà му клàдат ѝмето на дѣтето 9; как да мàйка кàжеш, агà си та пàта 7; агà ки ѝдем за нiавiàста 15.

Агùмен (гр.) игуменъ: стар калùгер, стар агùмен 4.

Адѣт (тур.) обичай: на сѣло Фрàштене ѝма адѣт 9.

Амà (тур.) но: iàс сам пò стар, амà ти си пò iунàк 18.

Арабà (тур.) кола: сѣдем арабi алтѣне 5.

Аршà (тур.) редомъ: сеимѣне аршà стоiаха 5.

Аскèр (тур.) войска: да не ти грòзем аскèре 6.

Атлàс (тур.): пòтстели си зилèn атлàс 1.

Баiриàк, бариàк (тур.) знаме: да си зèмем баiриàко 15, два бариàка 15.

Бакшiш (тур.) подаръкъ: ти iàгне согària да ми ни дàваш бакшiш да зèмат 11.

Балтiа (тур.) брадва: да нòси 12 окi балтiа 9.

Бане кжля: фаф блàго ма млiàко баниха 12.

Барабàр (тур.) равно: сас барабàр мàика 11.

Башибèг (тур.) главенъ бей: на башибèго катържiа 9.

Бèгов (отъ тур. бег—бей): на башибèго катържiа с пет мý-лета — пет бèгови, две нèгуви 9.

Бiда бжда: тòй шта ми бiде воiвòда 5; да бiди на башибèго катържiа 9.

Бизàла доила: халàл ни ти чiна, што та сам бизàла до дèвиат годiни 14.

Билiу̀к (тур.) чета: билiу̀к хаiдýте 3; дèвèт билiу̀ка 3.

Бисièр: парi да збираш . . . бисièр марi да кúпиш 2.

Бисрица съ бистра вода: шта ти протечè чèшма бисрица ду стýдна вòда 3.

Бiалутiкленка (образувано отъ бiàл и тикла плоча) ижених сi ги за църнузèменки, за бiалутiкленки 7.

Блàго млiàко прѣсно млѣко: фаф блàго ма млiàко: баниха 14.

Блогослàвет благославятъ: блогослàвет дѣтето на трепèзата 9; и такà го блогослàвет iв.

Бодiн никой: сички ми нàрет фърлиаха, бодiн ни вòдри нишiану 5; бодiн ни гý е прукàрал 5.

- Боздогàн (тур.) видъ оржие, топузъ: хат да одàриме лèки боздогàне 17.
- Бок: тўрите пърстен на бòку 5.
- Бране пазя: брàните да отбрàниме iàгне согàрия 11.
- Брàтец по-малъкъ братъ: нèгов брàтец, брàтец Стоiàn 1.
- Бўлка (отъ тур. бўла) невѣста: кадйица, млàда бўлка 12.
- Вàраi (повикъ): бре вàраi, вàраi 11.
- Вършило врѣхъ: извишиха Стòининка на iўдинцки вѣршилà 13.
- Васедлае: стàни искараi бързата кòниà, хем го искараi и го васедлаi 17; и го васедлà ib.
- Веле казвамъ: на планинà си велй, говòри 3; на Тодòра велй 6.
- Вйти (съкр. от кралевити): вàраi, вàраi, брàте вйти Мàрку 17; та се искàра вйти Мàрку кўлак сàбе 18; вйти Мàрку гу трески тресът 18.
- Вiатровит на вѣтъръ: изградила църква вiатровита 14 (сжщо: ветровита ib.).
- Врèва дума: има врèва да му врèве 18.
- Врèве кажа: има врèва да му врèве 18.
- Вред нàрет: пълниàте пўшки фрèт нàрет 5.
- Гарезе (отъ тур. гараз, гарез) намразя: пак е (=ж) дрожи-на гарезй 5.
- Гиздàф красивъ: што си тòлко хàран, хàран и гиздàф 12.
- Гiозèл (тур.) хубавъ: гiозèл Вида 17.
- Гiомрукшиа (тур.) митничари: гiомрўкшиа да си броiат до дрèбни iàганци 11.
- Глèги дълги: пўсти глèги чiумбàс 8; по тèзи глèги пѣтишта 11.
- Грòбнина гробъ: хич грòбнина да нèмаш 18; та затувà и Мàрку ду днес денè грòбнина нèма 18.
- Далèко: твѣрдiа мòшне на далèко 16.
- Дèка где: дèка сидй Гросдàна 15.
- Деликанлйа (тур.) лудо-младо: сабрàл бе, Стоiàn, побрàл бе на òтбор деликанлйа 6.
- Дèтенце: нàни ми, нàни, дèтенциà 13.
- Дечйнки дечица: та си нàйде малйнки дечйнки 18.
- Динйца деница: звiàздо ле, звiàздо динйце 18.
- Диàлан: нйто сам от сèмиà никнàл, нйто от Бòга паднàл, нйто от златàрия златèн, нйто от дулгèрия диàлан 12.
- Дòбар ден празникъ: на дòбар ден, на Виликден 12.
- Довàк (тур.) було: на плешти хи мисичйна, на довàк дрèбни звèзди 16.

Довѣр (тур.): прикачи са . . . призовѣра 1.
Досіѣ до сега: досіѣ бѣшіа крѣліа Костандіна, отсіѣ ки
е маѣлику дѣте 14.
Дрѣжѣніа дрѣжане: ймаі грѣжіа за тѣе дрѣжѣніа 10.
Дулгѣрин (тур.) зидарѣ: дулгѣріа ли та діѣлаха 12.
Еднѣш: однѣш замѣхна 14.
Ѣла ала (гр.): па ште ти рѣка, ти Ѣла на Маѣрко да ни
каѣжеш 17.
Ѣмна: кѣи ки ми са Ѣмне и наѢмне 14.
Жіал и жел: Енгеліна е е жіал нажіаліло 17; или та
е жел за маіка 13.
Жіан (отѣ тур. джан душа): жіан Каліна.
Зѣградил почналѣ да гради: зѣградила крѣліа Констан-
діна, изградила цѣрква ветровіта 14.
Запирѣлка: маіли пѣрти железіѣни, запирѣлки сребаріѣни 1.
Зингйи (тур. узенги), стремена: погледѣи си на зингйи,
дани ти стіѣгат тѣи 18.
Зингйински (отѣ тур. зенгин) богатски: зингйински
кѣрки отбрани 5.
Злате, златѣн: златѣріа ли та златіѣха 12; нѣто от зла-
тѣріа златѣн 12.
Зло опасно: та го обѣде на злѣ маісто, на сѣрцѣто 17.
Извѣди обягни: дѣ си му извѣде ѡфца штирица іѣгне
соѣре 11.
Извишйха дигнаха: извишйха Стоіинка на іудинcki
вѣршила 13.
Излѣгла: излѣгла е кадйица 12.
Изліѣвам: от остѣ хи син плѣмен изліѣва 11.
Исподробе: исподробйха си дѣвіѣт тоіѣги 11.
Іѣганце: дрѣбни іѣганци 11.
Іѣі ето: іѣі гу там 18.
Іѣхам: іѣхаше на бѣрза кѣніа 17.
Іѣхна: кѣніа да си іѣхне 17.
Іуѣда: ѡі іуѣди, самовили 13.
Іуѣдинcki: на іуѣдинcki вѣршила 13.
Іудувѣто пѣлно сѣ юди: чи е езерѣто мѣшну іудувѣту и е
помѣрлиу 8.
Іунѣсто юначество: и сѣ ѡкаѣ іонѣстуту 6.
Казѣ (тур.) ѡколія: Сіѣрцка казѣ 9.
Кадйица жена на каѣя (тур.—сѣѣя): излѣгла е кадйи-
ца, кадйица млѣда бѣлка 12.
Кадйѣв (отѣ каѣя—тур. — сѣѣя): на кадйѣви двѣри 12.

ДАРЪ

ОТ

МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

- Калдърмй (тур.): калдърмй мо са сребарени 18.
- Калиа (тур.) крепостъ: чй а Бүдима заторена и си йма калиа висока 6; да са качи прис калиата 6.
- Калесал (гр.) поканилъ: калесал биа... двестиа свата 16.
- Калпак (тур.) кожена шапка: носіаше самур калпак, и калпака му като тоіа (= твоя) 17.
- Калтіата (гр.) кумъ, кръстникъ: и калесал калтіатата, калтіатата хаідутбашиа 16.
- Камен: кладоха гу на биал камен 4; турите нишіан на камен 5; седемдіасіѣт окй камен, камен мёрмерліа 14; на биал камен починовам 15.
- Камшйк (тур.) бичъ: та го одари дєвіат камшйка 10.
- Канлй (тур.) кръвникъ: канлй Дүка 17.
- Капйе (тур.) врата: да умри на царцка капйе 9.
- Каркел халка на врата: мали порти железіани, запиралки-сребаріани, каркелете маламіани 1.
- Касаба (тур.) градъ: утидоха фаф касабà Докатинска, та са побра̀тили 18.
- Ката (гр.) всѣки, пжти: ката година 3; седем ката е по іунак от тебе 18.
- Катържйа (тур.) пазачъ на катъри: да бйди а башибєго катържйа с пет мўлета 9.
- Кахър (тур.) грижа: за това ли ти кахър береш 3.
- Кердосам (гр.) спечеля: там да си кердосат 9.
- Керка дъщеря: тоі ки зєміа краіювата керка 14; зингинцки керки отбра̀ни 5.
- Кехаіа (тур.) глава на овчари: Пєіо кехаіа йма седем стотини овнові 11.
- Кйле (гр.) калугерска стая, килия: тѣкните вас килие, нис кйлета 4.
- Кйлие, шта наїдете една кйле заторена 4; фліазуха фаф
- Кинйсаха (гр.) тръгнаха: кинисаха, отйдоха 16.
- Кладам турямъ, поставямъ: и си клади вазглавница 1; кладоха гу на биал камен 4; на тифтер кладе 6; ага му кледат ймето на дєтето 8; на оган кладоха 6.
- Когà когато: кога вїно ти да пйеш 17.
- Конак (тур.) престой, дворець: та отйде три конака мїа̀сто 14; пашіѡф конак 11.
- Коншйе (тур.) съседи: коншйе са припйраха 1.
- Кортолісах (тур.) спасихъ: іа си кортолісах іагне согаріа 11.

- Крѣлштина: как гу вѣде крѣліа Костандѣна та си стѣна
от крѣлштината 14.
- Кулѣк (тур.), кулак сабе сабя съ перестъ чиренъ: та се
искѣра вѣти Мѣрку кулѣк сабе 18.
- Кумѣт (гр.) кжсъ: ліу што са навѣде и на два кумѣте
пѣдна 18.
- Кутрѣ кой, кого: кутрѣ зовѣт дѣте Дукатѣнче 18.
- Кѣрс, чл. ф. кѣрста: дѣте Дукатѣнче гу і кѣрс пришти
палу 18; та си искѣра вѣти Мѣрку кулѣк сабе, та гу
мѣхна прес сридѣ кѣрста 18.
- Левѣн (тур. левент), юнакъ: Гѣрги, левѣн Гѣрги 8; тогѣ
са разидѣ (=разяди) ливѣн Мѣрко 17.
- Лѣко лице: поліубѣл нѣхину бѣалу лѣку 1.
- Личѣт (=кличатъ) вѣкатъ: три млѣди тіалѣліа да ми лѣчат
нис нѣви пазѣріа 14.
- Ліу само, ліу што веднага щомъ: ліу што гу заклѣ
и бѣлан пѣдна 11; ни ма е жѣл за мѣка, ліу ма е жѣл
за мѣе мѣшко дѣте 13.
- Лѣван: ловъ: да ми лувѣт дрѣбна лѣван 1.
- Ма: мѣю, мѣла мѣю, ма ижених сѣ ги за цѣрнузѣменки 7.
- Мѣлама ((гр.) злато: опземѣте си парѣ и мѣламу коі кѣл-
ку мѣже да нѣси 6.
- Малѣміан златенъ: мѣли пѣрти желѣзіани, запирѣлки сре-
барѣани, каркѣлете малѣміани 1.
- Малдѣше малодушие: от малдѣше отговѣри 4.
- Мѣлинко (умал. отъ: малко): оі дѣте, мѣлинку дѣте 14;
та си нѣде мѣлинки дечѣнки 18.
- Мѣличко (умал. отъ: малко): тѣ ми си ѣште мѣличку 6
(2 пжти).
- Манѣл (гр.) голѣмъ свѣщникъ: запалѣте кѣндилѣта среба-
ріани, манѣлете малѣміани 4.
- Мѣндра (тур.) бачія: на плѣнина на мѣндра 11.
- Махмѣз (тур.) шипъ на чизма: и го бѣдна до дѣват мах-
мѣза 10.
- Мѣрмерліа (тур.) мраморенъ: кѣмен мѣрмерліа 14.
- Мѣлинка (умал. отъ: мѣла): оі мѣле, оі мѣлинка мѣле 14.
- Миндѣр (тур.): на хамбѣре, на миндѣре 1.
- Млѣка (=влака) поколѣние: тоі и дѣцѣта му, и млѣкитѣ
мо тѣм да си кердѣсат 9.
- Мѣшно, мѣшне силно, много: и мѣ са мѣшно раслѣути 1;
чи е езерѣто мѣшно іудувѣту 8; твѣрдѣа мѣшне на далѣко 16.
- Мѣле (лат.) мѣска: катѣржіа с пет мѣлета 9.

Пехлев'а́н (тур.) борець: ої ти, ко́нію пехлев'а́на 10.

- Пйса (гр.) катранъ: наліаха гу цѣрна пйса, цѣрна смѡла 4.
Плѣкам плача: мар заштѡ плѣкаш, Стѣра плѣнину 3;
как да ни плѣкам 3.
Плѣмен: от остѣ хи син плѣмен изліава 11.
Плешти: на грѣди хи іасно слѣнце, на плешти хи мисичина 16.
Плйване плуване: нѣмаі грйжіа за мѡе плйване 10.
Плйвна плувна: та плйвна нис біал Дѹнаф 10.
Побрѣтили са: та утйдоха фаф касабѣ Докѣтинска, та са побрѣтили 18.
Побрѣтиме (обращение): от тіаліаліу, моі побрѣтиме 14.
Пѡгон (мѣрка): хрйпнал Крѣли Мѣрку три пѡгуна, дѣте Дукѣтинче хрйпнал трйста пѡгуна 18.
Пѡдробйла изтрошила: дѣ гу дочіу іѹда, гѡра пудрубйла 8.
Пѡклѣ: тогѣ си (дѣте Дукѣтинче) Мѣрку ліѹту пуклѣ 18.
Пѡклун подарѣкъ: излези да вйдиш што ти пѡклун пѹсна канлі Дѹка 17.
Пѡліѹти са разлюти се: пѡліѹти са мѣлко дѣте 14.
Пѡклѣнеха покоряваха: та мй е поплѣниха, ѡти ни сѣ на Стоіана поклѣнеха 6.
Пѡліубе цѣлуна: тѣбе да си пѡліубе 1; трйш е е Стоіан пѡліубйл, нѣхину біалу лйку 1.
Пѡмйна мина: фчѣра ѹтрѹм у (=от) тук пѡмйна канлі Дѹка 17.
Пѡминѡвам минавамъ: заминѡвам, поминѡвам, на біал кѣмен почйновам 15.
Пѡмѡрлив: пѹста Ромѣна, ни е родовіта, ам е помѡрлива 7; чи е езѣрѡто мѡшну іудувіту и е помѡрлиу 8.
Пѡплѣне оберѣ: Бѹдима грѣда тогѣ на ѡган клѣдоха, та мй е поплѣниха 6.
Пѡпраше обѣрна въ прахъ: гѡра пудрубйла, пѡле попрашйла 8.
Пѡрта (гр.-лат.) врата: пу сокѣка неговѣта пѡрта са пузнѣва 18; мѣли пѡрти желѣзіани 1.
Пѡрѹкам повикамъ: та сй порѹка аскѣре 6.
Пѡтаіник скритъ ножъ: да ни извадіаш пѡтаіник ѡтѣ чйзма 17; та извади пѡтаіник ѡт чйзма, та побѡдіа на злѡ мйѣсто на сѣрцѣто 17.

- Пòтон подъ: флèзе гòре на пòтоне 1.
- Почйновам: заминòвам, поминòвам, на бiал кàмен почйновам 15.
- Пошiàтам разхождамъ се: пошiàтаi нис нòви пазària 14.
- Приказнйца приказка: пèsни и приказници (въ началната бележка).
- Приштйповам: низнàм òти кърс ма приштйпова 18; дèте Дукатйнче гу i кърс приштйпалу 18.
- Преплйвам: далй мòжеш Дўнаф да приплйваш 10; кòi ки Дўнаф да приплйва, припливалй гу двèстiа свàта 16.
- Прихрйпна прескоча: та си прихрйпна калiàта 6.
- Прòдам продавамъ: кervàн да чiàкаш, вiну да прòдаш (написано: брòдаш) 2.
- Пролiàто пролѣтъ: дò-ште лiàто, лiàто пролiàто 3.
- Прòпат (= пропадъ): фаф сридè Дўнаф дѣлбòк прòпат 10.
- Прорўкал са провикналъ се: прорўкал са Гèрги от върх планинàта 8.
- Прòфире се провиждамъ се: когà вiно ти да пiеш прис гърлото ти са прòфири като чiàшiа ракiена 17.
- Разиди са (разяди се): тогà са разидй ливèн Мàрко 17.
- Распўсна разпрати: та распўсна три млàди тiалiàлiа 14.
- Рàстiаг: три рàстiага в земiѣта потѣна 17.
- Реч м.р.: реч шта ти рèка 17; да хи рèка два рèчовiа 15.
- Родовйт: Загòриу, Загòриу, мiла нàшiа зèме, што е родo-вiта, а не помòрлива 7.
- Рогозйна: завiха го ф рогозйна 4.
- Ромiан червенъ: бiàла та ромiàна 17.
- Рудйца (овца): и си йма Пèio кexaйà рўди рудйци 11.
- Рўкам викамъ: от далеч йде и си рўка 17.
- Самўр (тур.) видъ кожа: самўр фèрежiа 17; самўр калпàк 17.
- Сажèлам жаля: iàс да сажèлам... за тòе лiку 2.
- Самовiла: oй iўди, самовiли 13.
- Сарài (тур.) дворецъ: бiàли сарàи 14 (и: бiàли сарàе ib.).
- Сборòва говори: òфца блèа, на Пèio сборòва 11; лovàн си хи зборòва 1; адйн друк си зборòваха 5.
- Свѣртам навѣртамъ: ни свѣртаi ми стàду 8.
- Свèшта свѣщъ: зàпалихà го кату свèшта 4.
- Сiа сега: кадè да си сià тук да са нàидеш 8.
- Слiàгох слѣзохъ: слiàгох тўка дòлу 17.

- Смòква: та е хр̀ани б̀лаги смòкви и стафйди 4.
 Сòи (тур.) родъ: та са сабйрат фрет сòе хми и роднините 10.
 Сог̀аре (ром.) к̀сно обягнено ягне: д̀е си му изв̀аде офца
 штирйца iàгне сог̀аре 11.
 Сок̀ак (тур.) улица: пу сòк̀ака негов̀ата пòрта са пузн̀ава 18.
 Сòса (гр.) стига: сòса iàште и ми пйите 16.
 Срид̀е срѣдъ: до срид̀е Д̀унаф 10, фаф срид̀е Д̀унаф 10;
 на срид̀е дв̀ори 16; прес срид̀е к̀рста 18.
 Срйко стрико, чичо: в̀раi, в̀раi, низн̀аени срйку 18.
 Стапт̀ал стъпкалъ: половйната сос нòги стапт̀ал 10.
 Стафйда (гр.) сухо грозде: б̀лаги смòкви и стафиди 4.
 Стигна родя: м̀ен ма е майка стигн̀ала на д̀обар ден, на
 Вилйкден 12.
 Ст̀удна: ст̀удна в̀ода 3; прйсушйха ми ст̀удните òди 3.
 Тв̀ърдйа (=тврьдѣ): тв̀ардйа мòшне на дал̀еку 16.
 Тенка тьнка: т̀енка та висòка 17.
 Т̀ерам тьрся, искамъ: ш̀то т̀ера ш, б̀рате Стоiàне, т̀укана 1
 Тиштй стиска: д̀е си лѝуби бѝала Р̀ада, д̀е е тиштй на
 колйану 4.
 Тiалй̀ал (гур.) глашагай: та расп̀усна три мл̀ади тiалй̀алиа
 да ми лйчйат нис нòзи паз̀арйа 14.
 Тог̀а тогава: тог̀а на М̀арко на ум д̀òиде 17 и пр. (постоянно).
 Тòлко толкова: тòлко òдох и обйдох 17.
 Трeп̀еза (гр.) трапеза: и блогосл̀авет д̀етету на трeп̀езата 9.
 Т̀укана: т̀укана при мòе п̀рву лѝубе 1.
 Т̀умба група: де варвй̀ат до три т̀умби т̀урци 10.
 Тъж тжга: Енгелйна е е жй̀ал нажалй̀ло, тъж натажй̀ло 17.
 Тъкна трьгна: та тъкните вас килйе, нис килйе 4.
 Уйко вуйчо: ти си б̀еше мòй уйку 18.
 Утйчам утека: та утйча ф Свет̀а гòра 4.
 Утром: фч̀ера у́трум у (=отъ) тук помйна 17.
 Фате хвана: фатйх̀а ми стар калòгер 4.
 Ф̀атим са хванемъ се: да са ф̀атим, побр̀атиме 17; и ти
 iу̀нак, и ас iу̀нак, х̀аде да са ф̀атим, побр̀атиме 18.
 Ф̀ереже (тур.) видъ мжжка дреха: (канлй Дука) нòсйаше сам̀ур
 ф̀ережйа, и ф̀ережетò к̀ато мòйто 17.
 Х̀аде: х̀аде к̀амен да ф̀ърлеме 18; х̀аде да хрйпаме 18.
 Х̀ат хайде: х̀ат да йдем да видим 14; х̀ат да йдем за
 невѝаста 16; хат да од̀ариме л̀еки боздог̀ане 17.

- Хаїдутбашіа (тур.) глава на хайдути: и калѣсал калтіатата, калтіатата хаїдутбашіа 16.
- Халал (тур.) позволено: халал ни ти чїна, што та сам бизала 14.
- Харан (гр.) добъръ: што си толко харан, харан и гиздаф 12.
- Харесам (гр.): та ги (= им) іагніа ни хареса, іагне согаріа харесаха 11.
- Хатър (тур.) угода: товa по хатър ни бива 5.
- Хем (тур.): фсѣ арнауте хем шарї-тòчкалиа 11; хем го искараї и го васедлаї 17; та почиука хем пухлопа 18.
- Хамбар (тур.): на хамбаре, на миндере 1.
- Хіубе (тур.) та му отсеція русата глава, та е гладе (= кладе) в златни хіубета 17.
- Хрипна скоча: та си хрипна отспротив Дунава 10.
- Хрипам: хаде да хрипаме 18.
- Цаливам: да цаливаме тоїа дєсна рѣка 10; немòї цаливаїте мòїа дєсна рѣка 10.
- Цървено: вино цървєну 18.
- Църнузєменки: ма ижених сї ги за църнузєменки 7.
- Чекмак (тур.) огнило: да нòси... 3 окї чекмак 9.
- Четрурòга: іуду четрурòга 8.
- Чїна: халал ни ти чїна 14.
- Читриесте: дрєб(н)и кліуче читриесте 4; дрєбни кліуче читриасте 4.
- Чиубан (тур.) овчарь: стари чиубане 3; девіат дүшіа чиубане 11.
- Чиувам пазя: на друм да сєдиш, дюкіан да чиуваш 2.
- Чиумбас (тур.): чиумбас му путєгли 8; исмакнала му е пусти глєги чиумбас 8.
- Шарї-тòчкалиа (тур.): фсѣ арнауте хем шарї-тòчкалиа 11.
- Штирїца: офца щирїца, девіат годїни іаїлова 11.
- Што какъвъ: штò гріах їма Света гòра 4.

ὁ Μπαρὶ δὶα νηῖον βίβρο μάη
 μοῖα τοῖβρα δαμπέε νασεῖμεδὸν
 σῆμεν νάσοε δὶοῖδ ὁρζίνε σῆμεν
 ἄρσα ζοῖαχα αὐν ὁρζὶν ~~σῆμεν~~
 σῆμεν ὁρζίνε βῆρεν σῆ
 μπράνα μωρὲ καδῖοσε νηῖον —
 τοῖβρο μωρὲ τοῖβρα δαμπέε μοῖα
 ζοῖαχα βῆρ, γοβορὶ ὁρζίνε βῆρεν
 σῆμεν ἰάριε νιστὸν νηῖον
 πῆρναῖε σῆμεν ὁρζὶν νῆρ σῆμεν
 μωρὲ βῆρναῖε πῆρναῖε νιστὸν
 τοῖ ζοῖα μωρὲ τοῖβρα νασεῖμεδὸν
 σῆμεν νάσοε δὶοῖδ ὁρζίνε σῆμεν
 ἄρσα ζοῖαχα πῆρναῖε πῆρναῖε
 νῆρ σῆμεν νῆρ βῆρναῖε —
 μωρὲ νῆρ νιστὸν νηῖον ζοῖαχα
 μωρὲ σῆμεν νῆρναῖε ~~πῆρναῖε~~

^{настѣ} ^{настѣ} ^{настѣ}
 настѣ брѣтне ѿма а дѣл похѣса
 родѣ дѣл маѣна ѿа сѣмѣра зѣрѣ
 мѣдѣ ага мѣдѣмѣл ѿма настѣ
 ѿа ѿа маѣра брѣл сѣмѣл мѣдѣ
 ѿа ѿа мѣл ѿа ѿа мѣдѣл мѣдѣ
 дѣдѣ настѣмѣл мѣдѣ
 мѣдѣ настѣмѣл мѣдѣ ѿа ѿа
 мѣдѣмѣл, дѣл зѣл дѣл зѣл
 ѿа ѿа мѣдѣл мѣдѣл ѿа мѣдѣ
 мѣдѣ настѣмѣл мѣдѣ мѣдѣ: -
 ѿа мѣдѣл мѣдѣмѣл мѣдѣ: (12)
 мѣдѣмѣл (3) ѿа: ѿа мѣдѣ -
 дѣ ѿа: настѣмѣл настѣ: ѿа -
 дѣ ѿа мѣдѣл мѣдѣл ѿа ѿа
 мѣл ѿа настѣмѣл настѣмѣл

ΠΕΣΝ3

Αιχόδα ρορία νιόδα

νιόδα γραδα γρακίονα
να πακίονε βόρι

η φράζταν πακίονα
πακίονα ριάντα αδάντα
να νιόδα αφορόβα

νιόδα ρορία νιόδα
φρά προ βόλιο χάραν
χάραν η γυφάρι

οι σίμα διος νιανά
οι βόγια διος σακιά

δουδγία διλα σιάτατα
φραλαρία διλα φραλιάχα

ια νιόδα η αφορο

πακίονα ριάντα αδάντα

νιό σαμ οι σίμα νιανά

νιό οι βόγια σακιά

νιό οι δουδγία σιάτα

νιό οι φραλαρία φραλί

η γυφάρι ριάντα

να βόρι νι να βιάντα

να αβόρι η φράζιονα

βι βόγια νιανά η φράζι

νιόδα η η γυφάρι

φρά αδάντα η ριάντα σακιά

πρηνό η βιό βόγια

I. Пѣсни отъ с. Горно Броди (Врондия).

1. Братъ убива брата си, защото е цѣлуналъ либето му.

Бре Іоане,¹ млат Іоане,
Бре та чуў ли си или не сй!
На лóван мй са беріаха
Да мй лувёт дрэбна лóван
 еребіци,
Еребіци, пёрперыци.
И Іоан йска да ми йде.
Калі́на гу ни пұшташе:
Бре Іоване, млát Іоване,
Седи, ліўбе, немoї ходй!
Ком оcтáвеш жиán Калі́на,
Жиán Калі́на пёрву ліўбу?
Іован Калі́на ни ослўше,
Ам стána Іован, ўтиде.
Калі́на гу испрáшташе
Дури утвён на пóртите.
Е Іован си хи зборóва:
Мар вёрни са, жиán Каліну,
Жиán Каліну, пёрву ліўбу,
Та си за́пре² ма́ли пóрти,
Ма́ли пóрти железіáni,
Запирáлки сребаріáni,
Каркелете малáміани.
Флэзи фнётре пótстели́ си,
Пótстели́ си на хамба́ре,
 на миндére,
Пótстели́ си зилён атлác
И си кла́ди вазглавни́ца
 позлатéна
И са по́кри с цървén атлác!
Прислўше ги нéхин ма́лак
 дeвер Стоian.
Та са вёрна жиán Калі́на,
 пёрву ліўбу,
Та си за́пріа ма́ли пóрти
 железіáni,
Запирáлки сребаріáni,
Каркелете маламіани.
Та си флэзе тиia фнётре,
Та си потсла́ на хамба́ре,
 на миндére,

И си потсла́ зилѣн атлас
И си кла́де вазглавни́ца
пўзлатѣна,
Та си лёгна жи́ан Кали́на
Та са покри́ с цѣрвѣн атлас.
Прика́чи са нѣхин дѣвер,
Дѣвер Стои́ан приз дова́ра,
Та оти́де при Кали́на.
Три́ш е е Стои́ан полиуби́л
Нѣхину би́алу ли́ку,
Три́ш му са ўсна пўкнала,
Три ка́пки кѣрф е ка́пналу
На нѣхину би́алу ли́ку.
Е Стои́ан си хи́ зборо́ва :
Кали́ну, сна́ху Кали́ну,
Ма́р да ни ка́жеш на Іова́на,
Чи та́ сам три́ш полиуби́л!
Ма́р іа́ ни фліа́зух, Кали́ну,
Те́бе да си по́лиубе,
Ма́р ам си фліа́зух, Кали́ну,
Те́бе да си ви́де.
Ма́р ут кат та сме дувѣ́ле,
Ма́р та ни си́ изля́ла
Ма́р ни на о́да, на сла́ма.
Ма́р та си фліа́зух, Кали́ну,
Ма́р те́п да си ви́де :
От ли́ку ти слѣ́нце грѣе,
Ут грѣ́ди ти месечы́на.
Е Кали́на му зборо́ва :
Дѣвері́у, мили дѣвері́у,
Ди́е са е чи́уло, ви́делу,
Дѣвер сна́ха да пу́лиўби?
Вѣ́ е от Бо́га греху́та
И е от ли́уде срамота́,
Оште рече́, ни отрече́,
По́рти са са захло́пали,
зачіо́кали,
Та е ста́нала Кали́на,
Сліала отвѣ́н на до́руве.
Отговори́ жи́ан Кали́на :
Котро́ чи́ука, котро́ хло́па ?

¹ Написано : Ιωαννάνε (Ιωαννάνε).

² Сиречь: запри. Въ ржкописа: запрее (ζαπρεε).

Е Јован хи отговори :
 Мар Калину, първу лиубу,
 Излези отвѣн отори ми,
 Отори ми мали порти,
 Мали порти железіани,
 Запиралки сребаріани !
 Слезе долу, отори му
 Та си флѣзе ду млѣт Јован.
 Е Калина му зборова :
 Брѣ Јоване, първу лиубу,
 Іа та на лован ни пущах.
 Прислушѣл на ду тоі си братец,
 брат ти Стоіан.
 Катѣ на лован отиде,
 Тоі са прикачи прис довѣра
 Та си доиде при Калина.
 Трѣш са наведѣ та ма пулиуби,
 Трѣш му са ѹсна пукнала,
 Три капки кѣрф е капнало
 На мѣто бѣалу лику.
 Јован са пукна и трѣсна.
 Флѣзе гѣре на потоне,
 Покачи са на хамбѣре, на миндѣре,
 Де си наїде нѣгоф братец,
 братец Стоіан,
 Та на нѣк си отговори :
 Што тѣраш, брате Стоіане,
 Тукана при мѣе първу лиубу.

Е тоі си му отговори :
 Оі ти брате, брате Јован,
 Флѣзух фнѣтре да е вѣде,
 Да хи вѣде бѣалу лику.
 От как е си, брате, ти дувѣл,
 Та ни е си ти испуснал
 Ни на ѡда, ни на слѣма.
 Коншиѣ са припираха :
 Јовануви първу лиубу,
 От лику хи слѣнце грѣе.
 От грѣди хи месечина.
 Та тѣе мен пуснаха.
 Е Јован му отговори :
 Катѣ та, брате, пуснаха,
 Заштѣ Калина полиуби ?
 Дѣде Гѣспот
 Трѣш ти са ѹсна пукнала,
 Три капки кѣрф е капналу
 На нѣхину бѣалу лику.
 Вѣ си е млѣгу грехотѣ
 Да си Калина познаѣт.
 Тузѣ Јован рѣче ни отрѣче
 И мѣ са мѣшну раслѣутѣ
 Та извѣди ѡсри нѣжіуве,
 Та си обѣде брата си
 Стоіана, от ѣ пулиубил
 Нѣгову първу лиубу,
 Жіан Калина Јованувица млѣда.

2. Мома варди на друмѣ дюкянѣ за да печели пари.

Ти ли са наїде, мѣри, Елѣнке мѣме, Гіурдан да прѣвиш, Елѣнке мѣме,
 На друм да сѣдиш, дюкиан да чиѹваш, Ти да гу нѣсиш, Елѣнке мѣме,
 Керван да чиѹкаш, Елѣнке мѣме, Іас да ти глѣдам, Елѣнке мѣме,
 Вѣну да прѣдаш,¹ керван да слѹжиш, Іас да сажѣлам, Елѣнку мѣме,
 Керван да слѹжиш, парѣ да збѣраш, За тѣе лику, за цѣрни ѡчи,
 Елѣнке мѣме, бисіѣр марѣ да кѹпиш, За бѣалу лику, за равна снага,
 Та да гу нѣжеш, Елѣнке мѣме, За тѣе ѣме, Елѣнке мѣме.

3. Стара планина плаче отѣ хайдутѣ.

Заплакалѣ е Стара² плѣнина. Как да ни плакам ?
 Удѣ е дочѣу Пирѣн³ плѣнина, Ката годѣна билѣук хайдѹте,
 На планина си велѣ, говори : Таѣ годѣна дѣвет билѣука :
 Мар заштѣ плакаш Стара плѣнину? Изѣадухѣ ми рѹди іѣгнета,

¹ Въ ржкописа : брѣдаш (μυρόδας). ² Въ ржкописа : Пирѣн (Περὶν).

³ Въ ржкописа : Стара (Στάρα).

5. Мома воевода на дружина като първа по стрелба.

Бре де са чи́лу видело, ма́ле,
 Мо́ма вои́вода да би́де
 На седемдесѣт сеи́мене,
 На осемдесѣт дру́жина !
 Сеи́мене арша́ сто́аха,
 Адѣн дру́к си збо́рѡваха :
 Дру́жину ве́рна субра́на,
 Бре каде́ са е чи́лу, виделу,
 Мо́ма вои́вода да ми би́де ?
 Стои́анка вели, говори :
 Дру́жину ве́рна субра́на,
 Ту́рите ниши́ан на ка́мен,
 Пѣлнѣи́те пу́шки фрѣт на́рет,
 Сѣчки ми на́рет фѣрлѣи́те !
 Ко́и шта водѣри ниши́ану,
 То́и шта ми би́де вои́вода
 На седемдесѣт сеи́мене,
 На осемдесѣт дру́жина.
 Сеи́мене арша́ сто́аха,
 Пѣлнѣи́ха пу́шки фрѣт на́рет,
 Сѣчки ми на́рет фѣрлѣа́ха,
 Бодѣн ни водрѣ ниши́ану.
 Стои́анка ми пу́шка напѣлни,
 Та ми́ е пу́шка фѣрлѣла,
 Та ми одѣри ниши́ану.
 Па́к е дро́жина гарезѣ.
 Сеи́мене арша́ сто́аха,
 Адѣн дру́к си збо́рѡваха :
 Дру́жину ве́рна субра́на,
 Бре де са е чи́лу, виделу,
 Мо́ма вои́вода да би́де
 На седемдесѣт сеи́мене,
 На осемдесѣт дру́жина ?

Стои́анка вели, говори :
 Дру́жину ве́рна собра́на,
 Товá по хатѣр ни би́ва.
 Ту́рите пѣрстен на бо́ку,
 Пѣлнѣи́те пу́шки фрѣт на́рет,
 Сѣчки ми на́рет фѣрлѣи́те,
 Ко́и шта прока́ра пѣрстене,
 То́и шта ми би́де вои́вода.
 Сеи́мене арша́ сто́аха,
 Пѣлнѣи́ха пу́шки фрѣт на́рет,
 Сѣчки ми на́рет фѣрлѣха.
 Дам ко́и шта прока́ра пѣрстене,
 То́и да ми ста́не вои́вода.
 Бодѣн ни гу е прукáрал.
 Стои́анка ми е фѣрлѣла,
 Та ми пѣрстене прока́ра.
 Ти́а шта ми би́де вои́вода
 На седемдесѣт сеи́мене,
 На осемдесѣт дру́жина :
 Баш хара́мѣ да би́дет
 У Ни́агушкѣте пла́нини,
 Пу не́зи го́ри зилѣни,
 При не́зи о́ди стодѣни,
 Пут не́зи се́нки диби́ѣли,
 Мла́ди юна́ци да губѣт,
 Ста́рите ли́уде да трѣпат,
 Мла́ди¹ невіасти да пленѣт,
 Ги́здави дево́ики да гра́бет.²
 Тугá да са дро́жина расде́ли,
 Си́аки на веле́ет да си иде́
 С мали дево́ики ху́бави,
 Зингѣнцки кѣрки отбра́ни.

6. Стоянъ воевода съ внучето си плѣни Будимъ-града.

Сабра́л бе, Стои́ан, побра́л бе
 На о́тбор деликанлѣа,
 Фсе́ по на два́есте и пет го́дини.
 Сѣчки ги Стои́ан испѣса,
 Сѣчки ги на тифтѣр кла́де.
 Стои́анувоту млѣ́ченце,
 То́и си са ве́рну мо́леше :
 Во́иче ле, во́иче Стои́ане,
 Пи́ши ма, во́иче, пи́ши ма,

Іа́ сас те́бе да до́ида !
 Во́ика́ му са ве́рну мо́леше :
 Се́ди си, млѣ́че, се́ди си !
 Ти ми си оште ма́ли(ч)ку,
 Сас мен не мо́же да до́идеш.
 Стои́анувото ма́лку млѣ́ченце,
 То́и си са ве́рну мо́леше :
 Ву́иче ле, ву́иче Стои́ане,
 Пи́ши ма, ву́иче, пи́ши ма !

¹ Въ ржкописа : малáди (μαλάδι).² Въ ржк. : гра́бна (γράβνα).

Іа шта сас тѣбе да доіда.
 Стоіан му вели, говори:
 Сѣди ми, млѹче, сѣди ми!
 Ти мѣ си оште мѣличку
 Та шта ми грозѣш аскѣре.
 Тоі си Стоіана говори:
 Пѣши ма, вѹиче, пѣши ма!
 Іа утзѣт по аскѣр шта вѣрве,
 Да ни ти грѣзем аскѣре.
 И Стоіан и нѣк е пѣсал,
 И тоі сас аскѣр да ѣде.
 Та е Стоіан сас аскѣр навѣрвил
 Та ми отѣде
 Ф Бѣдима града гоіама,
 Де си ми нѣде Бѣдима
 Закліѣчена, затѣрена.
 Нѣкуі ни мѣ са наима
 Да ми флѣзе фаф Бѣдима,
 Чи а Бѣдима затѣрена
 И си ѣма каліа висѣка.
 Пак мѣ са Стоіан чѣудеше,
 Што да прѣви, кѣк да стѣри,
 Как дѣ са кѣчи прис каліата,
 Катѣ е мѣлого висѣку.
 Нѣкоі ни мѣ са наима
 Пу каліа да са покѣчи.
 Тогѣ си излѣзе
 Стоіанувѣто мѣлку млѹченце
 Та си прихрѣпна каліата
 И си окѣза іѣнастуту,

Та сѣ ми флѣзе фаф Бѣдима,
 Та ми отѣри Бѣдима,
 Тогѣ ми Стоіан флѣзе сас аскѣре.
 Бѣдима града тогѣ на ѣган клѣдоха
 Та мѣ е поплѣнѣха,
 Оти ни са на Стоіана поклѣнеха.
 Тугѣ са Стоіан пувѣрна
 Та отѣри будимцкѣте маѣзи,
 Што ми бѣаха парѣ напѣлнети.
 Та си пурѹка аскѣре
 Та хми велѣ, говори:
 Дружѣну мѣе отбѣрана
 И мѣе мѣлку млѹченце,
 Ёлате сѣчки при мѣне,
 Опземѣте си парѣ и мѣламу,
 Коі кѣлку мѣже да нѣси!
 Си ми ѣідуха сѣчкѣте
 Та ми опѣаха
 Коі кѣлку мѣжи да нѣси,
 И си ми доіде
 Нѣгуву мѣлку млѹченце
 Та ми товѣри
 Сѣдем арабѣ алтѣне.
 И Стоіан мѣ е товѣрил
 Дѹр двѣнаѣсте арабѣ.
 Туга ми сѣ са вѣрнали.
 Сѣчки сѣ домѣ доідоха,
 И сѣ домѣ си доідуха
 И мѣ са мѣрно смирѣха.

7. Загорка кѣлне Романѣа заради братѣта си, измрѣли отѣ чума.

Тодѣро, Тодѣро,
 Горѹцки дѣаволѣу!
 Засвирилѣ ми са
 Две загѣрцки гѣіди.
 Та ни мѣ са бѣли
 Две загѣр(ц)ки гѣіди,
 Ами мѣ са билѣ
 Две загѣрки мѣми,
 За Зѣгоре вѣкат:
 Загѣріу, Загѣріу,
 Мѣла нѣшѣа зѣме,
 Што ѣ родовѣта
 Та не помѣрлива!
 Пѹста Романѣа
 Ни е родовѣта,

Ам е помѣрлива.
 Сас дѣвет брѣта доідух,
 Сас адѣн шта си ида,
 И тѣ е одѣрен
 Ут цѣрната чѣѹма.
 Ка шта мѣіка кѣже,
 Агѣ си ма пѣта:
 Тодѣро, Тодѣро,
 Горѹцки дѣавулѣу,
 Мѣр ам дѣ ти брѣте?
 Дѣ е дочѣу чѣѹма,
 На Тодѣра велѣ:
 Тодѣро, Тодѣро,
 Горѹцки дѣавулѣу!
 Іа шта та прѣоче,

Как да ма́йка ка́жеш,
 Ага́ си та́ пита́:
 Тодо́ру, Тодо́ру,
 Ма́р ам де́ ти бра́те?
 Пак ти да́ хи ре́чеш:
 Ма́йу, ма́йла ма́йу,
 Ма́ ижених си́ ги
 За цѣ́рнузе́менки,
 За бѣ́лутѣ́кленки.
 Уште́ адѣ́н ѣ́ма,

И то́ е о́годѣ́н,
 Ско́ро шта́ са же́ни.
 Та са́ е вѣ́рнала,
 Тодо́ра си о́тиде,
 На ма́йка ка́зала.
 Кату́ ка́к ми е́ чи́ума
 приочѣ́ла,
 Така́ си Тодо́ра
 Ма́йка излѣ́гала.

8. Юда изскубва косата на овчарь.

Ге́рги, левѣ́н Ге́рги!
 Прору́кал са́ Ге́рги
 От вѣ́рх планина́та:
 Охче́риу, охче́риу,
 Си́н зилѣ́н га́йта́ниу!
 Ни свѣ́рта́и ми ста́ду
 Пукра́и езе́ро́то,
 Чи е́ езе́ро́то
 Мо́шну іуду́вѣ́ту
 И е́ помору́лиу!
 Де́ гу дучі́у іу́да,
 Го́ра пудру́бѣ́ла,
 По́ле попрашѣ́ла,
 При Ге́рге о́тиде,
 На рама́ му ста́пи,
 Чи́умба́с му путе́гли
 Дури́ ут петѣ́те.
 Е́ Ге́рги хи́ са мо́ли:
 Іу́ду, ста́ра ма́йку,
 Попусни́ ми, іу́ду,

Пу́сти гле́ги чи́умба́с,
 Та́ ми флѣ́зи, іу́ду,
 ф ста́ду.
 Отбе́ри си, іу́ду,
 Ове́н от овни́те,
 Козѣ́л от козлі́те,
 Іу́ду четру́ро́га!
 И іу́да му ве́ле:
 Ге́рги, левѣ́н Ге́рги!
 Да бе́ бра́ла іу́да
 Овни́ нат овни́те,
 Козлі́ нат козлі́те,
 Та бе́ше сабра́ла
 Доле́ напѣ́лнила.
 Ам е́ бра́ла іу́да
 Іуна́к нат іона́ци,
 Ге́рги, кату́ те́бе.
 Исма́кнала́ му е́
 Пу́сти гле́ги чи́умба́с.

II. Обичай на кръщение въ с. Фращене.

9.

На Сіа́рцка ка́за на се́ло Фра́щене ѣ́ма аде́т, кога́ са ро́ди де́те
 мѣ́шку и са са́бират ста́рците и мла́дите, ага́ му клада́т ѣ́мето на де́-
 тету, та са са́бират фрет со́е¹ хми и роднини́те да еда́т и пи́ет и са
 ве́селят, и блогосла́вет де́тету на трепѣ́зата, и пи́ет ви́но и така́ го
 блогосла́вет: да е́ жи́во, да е́ зра́во и да нара́сне го́ліамо, да бѣ́ди на
 башибе́го катѣ́ржиа с пет му́лета — три бе́гови, две не́гуви; да но́си
 12 оку́ балти́а, 3 оку́ чекма́к, да ў́мри на ца́рцка ка́пи́е: то́и и де́ца́та му,
 и млаки́те² мо́ там да си кердо́сат на бе́гова кѣ́шта.

¹ Сой-родъ. ² влака-поколение.

III. Пѣсни отъ Сѣрско

(Безъ обозначение на мѣстопроизхода).

10. Крали Марко освобождава три синджира роби.¹

Шѣтба шѣта Мѣрко дѣбар іунаѣ,
Шѣтба шѣта нѣгоф кѣніа пехлевѣна,
Та го шѣта тѣмко трѣ дни.
Откѣра го на Дѣунаф да го пой.
Кѣніа ни кѣ вѣда да си пѣе,
Ем си дѣга глѣва на висѣко.
Отговѣри му Мѣрко дѣбар іунаѣ :
Пѣи си вѣда, глѣва тѣ отнѣсло !
Іа кѣніа му отговѣри :
Оі ти, Мѣрко, дѣбар іунаѣ,
Как да пѣе стѣдѣна вѣда,
Катѣ глѣдам отспрѣтива Дѣунава,
Дѣ вѣрвѣѣт до три тѣмби тѣрци,
Хѣм си кѣрат три синжѣре рѣбе :
Едѣн синжѣр прибрѣни дѣвѣіки,
Втѣри синжѣр млѣди нѣавѣіасти,
Трѣти синжѣр прибрѣни² іунаѣци.
Напрѣт ми е тѣіто пѣрво лѣѣбе,
Сас тѣѣто мѣшко дѣте.
Пак му вилѣ Мѣрко дѣбар іунаѣ :
Оі ти, кѣніѣ пехлевѣна,
Далѣ мѣжѣш Дѣунаф да приплѣваш ?
Отговѣри кѣніа пехлевѣна :
Оі ти, Мѣрко, мѣі госпѣдѣріѣ,
Нѣмаі грѣжа за мѣѣ плѣване,

Имаї грїжїа за тоє дрѣжєніа !
Та си іахна конїа пехлевана,
Та плївна нис біал Дўнаф,
Та отїде до сридє Дўнаф.
Фаф сридє Дўнаф дѣлбѣк прѣпат.
Оморї са конїа пехлевана,
Раслїотї са Мѣрко дѣбар іунѣк,
Та го одѣри дєвіат камшїка
И го бѣдна до дєвіат махмўза.
Та си хрїпна отспрѣтив Дўнава,
Та си стїгна до три тўмби тўрцїа :
Половїната сос нѣги стаптѣл
Конїа пехлевана,
Пѣловїната сос пєнє одѣвил.
Остѣнаха до три синжїре рѣбе.
Отговорїха на Мѣрко дѣбар іунѣк :
Іа пѣдаї си до дєснага рѣка,
Да цѣлїваме тоїа дєсна рѣка !
Пѣк хми рѣчїа Мѣрко дѣбар іунѣк :
Нємѣї цѣлїваїте мѣїа дєсна рѣка,
Цѣлїваїте на конїа дєсна нѣга
И цѣлїваїте до стѣдєно жєлєзо !
Завѣдїа си три синжїре рѣбїа,
Нѣпрѣти ги кої о' дє си а,
Закѣра си Марковїца, отїде си.

11. Овчарь закаля ягне сугаре на овца ширица и умира.

Пёіо кехаіа
 Има сёдемстотини овнёви,
 И си йма Пёіо кехаіа
 Рўди рудіци,
 И си йма Пёіо кехаіа
 Ќфца штиріца, дёвіат годіни іалова.
 Діасіѣтата годіна, діасіѣтата пролет,
 Когá си закара от Біáлото мóre
 Сйво стадо да си йде
 На плáнина на мáндра,
 Дё си му извáде ѓфца штиріца
 Іáгне согáре.

Пѣю хи вилї, говѣри :
 Ої ти, ѡфцу штирїца,
 Заштѡ ми извѣде
 їагне согѣрїа ?
 Кѡї шта ти нѡси їагне согѣре,
 Кѡї шта ми ѡди сївото стадо
 По тѣзи глѣги пѣтишта ?
 Офца блѣа, на Пѣю сборѡва :
 Брѣ Пѣю, Пѣю кехаїа,
 Ни тї стїгна дѣвїат годїни,
 Штѡ ти сам стѣдо ѡдила,
 Пѡстої трї дни врѣмїа

¹ Надъ текста съ български букви: Песнь отъ Тодорѣа, брой (не-оказанъ).

² Въ ръкописа: брибра (припра).

Да ми ста́не іа́гне сога́рія,
 Да ми ста́не на но́ги,
 Іа́с шта ти о́діа сівото ста́до
 И шта си о́діа іа́гне сога́рія.
 Та си постоі́а Пе́іо кехаі́а
 До трі́ дни вре́міа,
 Та ми ста́на іа́гне сога́рія
 Сас бараба́р ма́йка,
 Ја си ми заведе́а о́фца штири́ца
 Сівото ста́до
 И іа́гне сога́рія
 По Сулу́нцко ширóко по́ліа.
 И о́фца бле́а
 На Пе́іо сборóва:
 Бре Пе́іо кехаі́а,
 Когá си заминéме
 Прис Солу́ніа гра́да,
 Когá си излі́азат
 От пашіо́ф кона́к
 Гиомрукші́а да си броі́ат
 До дре́бни іа́ганци,
 Ти іа́гне сога́рія да ми ни да́ваш
 Бакші́ш да зéмат,
 Чи до тогá шта е ста́до то́іа.
 Та си замина́ха
 Прис Солу́ніа гра́да,
 Та ми излі́азоха
 Деві́ат ду́шіа гиомрукші́а,
 Фсé арнауте хем шарі́-то́чкалі́а,
 Та брой́а дре́бни іа́ганци,
 Та ги іа́гніа ни харéса.
 Іа́гне сога́рія харéсаха
 И ми о́пзеха іа́гне сога́рія.
 Пе́іо кехаі́а си отговори
 На деві́ат ду́шіа чо́ба́не:
 Бре ва́раі, ва́раі,
 Деві́ат ду́шіа чо́ба́не,
 Бра́ните да отбра́ниме
 Іа́гне сога́рія!

Деві́ат ду́шіа чо́ба́не
 Исподробі́ха си деві́ат то́іаги
 Да отбра́нет іа́гне сога́рія.
 Дé ми отне́соха іа́гне сога́рія
 Дорі́ на пашо́ф кона́к,
 И ма́йка му по не́го бле́а
 И сас но́ги копа́е,
 От остá хи син пла́мен излі́ава.
 Дé си е гле́да
 Самі́ паші́ата
 И си отговáре:
 Бре ва́раі, ва́раі,
 Деві́ат ду́шіа гиомрокші́а,
 Бре дé са чу́ло ви́дело
 За трі́ дни іа́гне сога́рія
 Да ста́не ко́лко ма́йка си!
 Пусні́те си іа́гне сога́рія!
 Пу́снаха іа́гне сога́рія,
 Та си заведе́а о́фца штири́ца
 Іа́гне сога́рія
 Та го отвéдіа на пла́нина,
 На пла́нина на ма́ндрата.
 Де си ми і́де о́фца штири́ца,
 И ми і́де и ми бле́а
 И на Пе́іо сборóва:
 Бре Пе́іо, Пе́іо кехаі́а,
 Іа́ си кортолі́сах іа́гне сога́рія
 От пашіо́ф кона́к,
 Ти да ми ни заколеш
 а́гне сога́рія
 На ма́ндрата на о́тбив,
 Чи до тогá шта е ста́до то́іа!
 Дé си Пе́іо кехаі́а
 Закла́ іа́гне сога́рія,
 Ліу́ што гу закла́
 И бо́лан па́дна
 Три ме́сеца вре́міа,
 На Бо́га ду́шіа дори да даде́.

12. Кади́ица пита майсто́рь, о́тъ що́ е то́лко́ва хубавь.

Никóла, мо́рія Никóла!
 Никóла гра́да граде́шіа
 На кади́ови двóри.
 Изле́гла е кади́ица,
 Кади́ица, мла́да бу́лка,
 На Никóла сборóва:

Никóла, мо́рія Никóла,
 Бре́ што си то́лко ха́ран,
 Ха́ран и гизда́ф,
 От се́міа лі́ си никна́л,
 От Бо́га ли си падна́л,
 Дулге́рія ли та ди́алаха,

Златаріа ли та златіаха?
 Іа Никѡла хи сборѡва :
 Кадіица, млáда бўлка,
 Нитѡ сам от сѣміа никна́л,
 Нитѡ от Бѡга падна́л,
 Нитѡ от дулгѣріа діалáн,
 Нитѡ от златаріа златѣн.

Мѣн ма е ма́ика стигна́ла
 На до́бар ден, на Вили́кден,
 На по́ добар Гюргіѡвден.
 В нѡва ма цѣ́рква кристи́ха,
 Никѡла ме име то́риха,
 Фаф блага́ ма мліа́ко бани́ха,
 Руіно ма ви́но по́йха.

13. Невѣста, дигната отъ юди, плаче за детето си.

Стоі́нинке, млáда нiавіа́сту !
 Стоі́на двѡри метѣ́шіа.
 Дўна́ха зiмни стодѣ́ни виáтровiа
 Та дiгна́ха Стоі́нинка,
 Изви́шіха Стоі́нинка
 На iўдинцки вѣрши́ла.
 Iўди ми хѡру игра́ет,
 Стоі́нинка сидi та пла́че.
 Iўди хи вили́ѣт, говорі́ат :
 Стоі́нинке, млáда нiавіа́сту,
 Што ми сиди́ш та пла́чеш,
 Или́ та е жѣ́л за ма́ика,
 За ма́ика, за ба́шта ?

Стоі́на хми вили́, говори́ :
 Оi iўди, самови́ли,
 Ни ма́ е жѣ́л за ма́ика,
 Ли́у ма́ е жѣ́л
 За мо́е мѣ́шко дѣ́те.
 Iўди хи ви́алиѣ́т, говорі́ат :
 Стоі́нинке, млáда нiавіа́сту,
 Ни́е фчѣ́ра о' там минѣ́хме,
 Не́гу гу ле́ли лиўлиа́ха
 И гу и му (sic) нари́чат :
 На́ни ми, на́ни, дѣ́тенци́а,
 Бис ма́ика, бис ба́шта !

14. Краль Костандиѣъ отстѣпва кралството си на дете, което прехвърля цѣрква съ 70 оки камѣкъ.

Загра́дила кра́ліа Костанди́на,
 Изгра́дила цѣ́рква ветрови́та,
 Та распў́сна
 Три млáди тiалиáліа
 Да ми личáт нис нѡ́ви пазáріа :
 Коi ки ми са ѣ́мне и наѣ́мне
 Да прифѣ́рли цѣ́рква виáтрови́та
 Сас седемди́асиѣ́т окi ка́мен,
 Ка́мен мѣ́рмерли́а,
 Тоi ки зѣ́мiа кра́лиѡва́та кѣ́рка
 И ки зѣ́мiа полови́на ца́рство,
 И ки зѣ́мiа три би́али сара́и !
 Ни́коi ми са ни наѣ́мна,
 Наѣ́мна са до млáдо дѣ́те,
 На тiалиáліа вили́, говори́ :
 Оi тiалиáліу, моi побра́тиме,
 По́шиатáи нис нѡ́ви пазáріа,
 Іас да iда
 До мо́iа стáра ма́ика !
 Та оти́де ма́лко дѣ́те,
 На ма́ика си вили́, говори́ :
 Оi ма́ле, оi мили́нка ма́ле !

Изгра́дила кра́ліа Костанди́на,
 Изгра́дила цѣ́рква виáтрови́та,
 Та распў́снал три млáди тiалиáліа
 Да ми личáт нис нѡ́ви пазáріа :
 Коi ки ми са ѣ́мне, наѣ́мне
 Да прифѣ́рли
 Цѣ́рква виáтрови́та,
 Тоi ки зѣ́мiа
 Кра́ливата кѣ́рка
 И ки зѣ́мiа
 Полови́на ца́рство
 И три би́али сара́е !
 а ма́ика му вили́, говори́ :
 Оi дѣ́те, мали́нку дѣ́те,
 Халáл ни ти чíна,
 Што та сам бизáла
 До дѣ́виат годи́ни !
 Полиўти са ма́лко дѣ́те
 Та оти́де на нѡ́ви пазáріа,
 Та на тiалиáліа вили́, говори́ :
 Оi тiалиáју,
 Оi ти, бра́те моi,

17. Крaли Марко убива канли Дука, когото харесала жена му.

Сам си Марко лиубе фали:
 Ангелино, първо лиубе,
 Толко одох и обдох,
 Като тебѣя нѣде ни вѣдох
 Тѣнка та висока,
 Бѣала та ромѣана!
 Дорѣ сѣагох тѣка долу
 В долната Романѣа.
 Там си вѣдох гѣзел Вѣда:
 Тѣа бѣшѣа като тебѣа
 Тѣнка та висока,
 Бѣала та ромѣана.
 Когѣ вѣно ти да пѣеш
 Прис гѣрлѣто ти са прѣфири
 Като чѣашѣа ракѣена.
 Ангелина е е жѣал нажѣалило,
 Тѣж натажѣла,
 На Марко вѣли, отговори:
 А бре Марко, първо лиубе,
 Толко одох и обдох,
 Іас като тебѣа іунак ни вѣдох.
 Фчѣра ўтрум
 У'тук помѣна
 Канли Дѣка.
 Тѣи бѣшѣа іунак като тебѣа
 И іахашѣ на бѣрза кѣна,
 И кѣна му като тѣа,
 И нѣсѣашѣа самѣр фѣрежѣа,
 И фережѣто като тѣто.
 И нѣсѣашѣа самѣр калпак,
 И калпакѣа му като тѣа.
 Тогѣ са на Марко
 Жѣал нажѣалило,
 На Ангелина вѣли, говори:
 Ангелино, първо лиубе,
 Стѣни искараі
 Бѣрзата кѣна,
 Хем го искараі
 И го васедлаі!
 Іас да іда да го стѣгна
 Да го вѣдѣа,
 Штѣ е іунак нат іунаци.
 Искѣра му Ангелина
 Бѣрзата кѣна.
 Хем го искара
 И го васедла,

На кѣна си говори:
 А бре кѣну, бѣрза кѣну,
 Маркоф другѣру,
 Іас на тебѣа
 Рѣч шта ти рѣка,
 Ти ѣла на Марко да ни кѣжеш:
 У'тѣка, кѣну,
 Марко да откѣраш,
 О'там канли Дука да докѣраш!
 Та излѣзе Марко
 Кѣна да си іахне.
 Тѣи го тѣгли да го іахне,
 Кѣна ни са прѣдава.
 Іа кѣна му отговѣра:
 А бре Марко, моі другѣру,
 Штѣ ти мѣсли тѣи лиубе?
 Іас у'тѣка тебѣа да откара(м)
 Та о'там канли Дука да докѣрам.
 Тогѣ са разидѣ ливѣн Марко,
 Та си іахна бѣрзата кѣна,
 Та гу стѣгна до половѣн пѣтѣа.
 От далѣч іде и сѣ рука:
 Пѣстоі, почѣкаі,
 Канли Дѣка,
 Да са фѣтим, побрѣтиме!
 Пак тѣи му отговори:
 Назѣт, ливѣн Марко!
 Ти ни ідеш,
 Побрѣтиме, да са фѣтим,
 Ем си ідеш
 Мѣне да погобиш.
 Хѣт да одѣриме
 Лѣки бѣздогане,
 Штѣ тѣглет по трѣста ѣки!
 Одарѣха лѣки бѣздогане,
 Стрѣши са Дѣковата.
 Канли Дѣка отговѣри:
 А бре Марко, ливѣн Марко,
 Ливѣн Марко, моі побрѣтим,
 Хѣт да одѣрим
 Сѣбѣа сос сѣбѣа!
 Одарѣха сѣбѣа сос сѣбѣа,
 Стрѣшила са Мѣрковата.
 Канли Дѣка пак отговѣри:
 А бре Марко, ливѣн Марко,
 Хѣт да са фѣтим

Рѣка сас рѣка
 Да са мálко
 Бóрба побóрим!
 Фáтиxa ca рѣка сас рѣка,
 Та са бóриxa
 Трѣ дни и три нѣшta.
 Канлѣ Дýка отгoвóри:
 А бpe Мáрко, ливѣн Мáрко,
 Ливѣн Мáрко, мoѣ побрáтим,
 Пóглeш iáснoтo слѣнце!
 Та пoглéднa Мáрко
 Iáснoтo слѣнце,
 Та гò дѣгнa канлѣ Дýка
 Та гò óдари óт земѣтa.
 Трѣ рáстѣaгa
 В земѣтa пoтѣнa.
 Та гo нaтѣснa канлѣ Дýка.
 Ливѣн Мáрко одóло
 Пиштѣ и нaрѣчa:
 Вáрaѣ, вáрaѣ,
 Сѣсpo сaмoвѣлo.
 Кaдѣ дa сѣ,
 Сѣa тyк дa сa нaѣдeш,
 Зѣaрѣa мa пoгoби
 Канлѣ Дýкa!
 Iа тѣa мy отгoвóри
 От Пирѣн плáнинa:
 Вáрaѣ, вáрaѣ,

Брáтe вѣти Мáрко,
 Iáс тa тѣбѣa очáх
 Ти дa нѣ извáдѣaш
 Пóтaѣник от чѣзмa.
 Тoгá нa Мáрко нa yм дoѣде
 Та рaспрá чѣзмaтa,
 Та извáдѣ пóтaѣник от чѣзмa,
 Та гo обóдѣa нa злò мѣaстo
 Нa сърцѣтo,
 Та омрѣa канлѣ Дýкa
 Нa вѣрх Мáркa.
 И сa мѣчил Мáрко
 Трѣ дни и три нѣшти
 Пoт нѣк дop дa излѣзѣa,
 Та гo рaссѣaкaл,
 Та мy нaшѣл
 Двaнaдѣaсѣaт сърцa:
 Шѣaстѣaх спáли, шѣaстѣaх бýдни.
 Та мy oтсечѣa рyсaтa глáвa,
 Та e клáдe¹ в злáтнѣ хѣубѣтa,
 Та дoѣде дo дoмá сѣ.
 Нa Енгелѣнa отгoвóри:
 Енгелѣнo, пѣрвo лѣубѣ,
 Излeзи дa вѣдиш
 Штo тѣ пóклун пýснa
 Канлѣ Дýкa!
 Тoгá и нѣхинáтa
 Глáвa oтсѣчa.

18. Крaли Мáрко пoгyбвa дeтe Дyкaтѣнчe.

Сѣднa Мáрку дa вeчѣрe²
 Сýхa лѣáбa и вѣнo цървѣнy.
 Звѣaздa мy спopет нѣк сѣѣaтѣ.
 Мáрку хѣ отгoвóри:
 Звѣaздo лe, звѣaздo дѣнѣцe,
 Тѣ кaтy грѣeш пy сѣчкaтa зѣмe,
 Дáли ѣмa ѣнáк кaтy мѣнe?
 Звѣaздa мy вeлѣ, отгoвóри:
 Мѣлчѣ, Мáрку, yстá тѣ yкáпaлa!
 Нѣмoѣ врѣвѣ, нѣмoѣ дýмaѣ,
 Штo сѣ ѣнáк тѣ нa зeмѣтa,
 Дe сѣ ѣмa нa Дoкaтѣнскa зѣмe
 Дѣтe Дoкaтѣнчe.

Тò e нa сѣдeм гoдѣнѣ,
 Сѣдeм кáтa e пo ѣнáк от тѣбe.
 Тoгá сa нa Мáрку жѣaл нaжeлѣлy.
 Тoгá стáнa Мáрку
 Та ѣáхнa бѣрзaтa кoнe,
 Та хóдѣ Мáрку, штo хóдѣ,
 Дe с'e излѣaл нa Дoкaтѣнскa зѣмe,
 Нa Дoкaтѣнскa грáдa,
 Та сѣ нaѣдe мáлѣнкѣ дeчѣнкѣ,
 Та хмѣ вeлѣ, отгoвóри:
 Вáрaѣ, вáрaѣ, дo мáлѣ дeчѣнкѣ,
 Iáс вaс штѣa вa нѣáштo пoпѣтaм,
 Вѣe нa мѣн прáвo дa кáжѣтe:

¹ Написано: глáдe (γλάδε).

² Надъ текста: Отъ Констандинъ за трапѣзa.

Кадѣ седи дѣте Дукатѣнче?
 Тѣе му ѡтговѡретъ:
 Вѣраѣ, вѣраѣ, низнаѣени срѣку,
 О'тук нанадѡл кат ке флиѣзиш
 Пу сокака
 Неговѣта пѡрта са пузнава.
 Тиѣ е из дѣсна срана.
 Калдѣрми мо са сребарѣни,
 Пѡрти мѣ са маламиѣни.
 Та утиде Крѣли Мѣрку,
 Дѣ си наѣде
 Калдѣрми сребариѣни
 И пѡрти маламиѣни,
 Та почиѣ хем пухлѡпа.
 Та ислиѣзе маѣка му,
 Та си вели, ѡтговѡри:
 Коѣ ми чиѣка, коѣ ми хлѡпа?
 Крѣли Мѣрку си вили, ѡтговѡри:
 Вѣраѣ, вѣраѣ, стѣра маѣку,
 Тѣка ли е дѣте Дукатѣнче?
 — Заштиѡ ти е дѣте Дукатѣнче?
 Тоѣ хи вели, ѡтговѡри:
 Имам врѣва да му врѣве.
 — Заштиѡ ти е дѣте Дукатѣнче?
 Тоѣ хи вели, ѡтговѡри:
 Тоѣ бил едѣн ѣунак на земѣта,
 — Іѣи гу аѣ там успѡрет
 Дѣ си играѣе сас дрѣбни дечѣнки!
 Та утиде Крѣли Мѣрку
 На дрѣбни дечѣнки ѡтговѡри:
 Вѣраѣ, вѣраѣ, дрѣбни дечѣнки,
 Кутрѡ зовѣт дѣте Дукатѣнче?
 Тоѣ си сам ѡтговѡри:
 Іѣс сам дѣте Дукатѣнче.
 Крѣли Мѣрку му ѡтговѡри:
 Хѣде камен да фѣрлеме!
 Фѣрлил Крѣли Мѣрку пѡ напрѣт.
 Вѣде са нѣгува камен каде падна.
 Де обзѣл дѣте Дукатѣнче та фѣрлил,
 Хѣч ни са вѣдел каде паднал.
 Сѣтне вили, ѡтговѡри:
 Хѣде да хрѣпаме!
 Хрѣпнал Крѣли Мѣрку три погуна.
 Дѣте Дукатѣнче хрѣпнал трѣста по-
 гуна.
 Сѣтне рѣче Крѣли Мѣрку:
 И ти ѣунак и ѣс ѣунак,

Хѣде да са фѣтим, побрѣтиме!
 Та утидоха фаф касабѣ Докатѣнска
 Та са побрѣтили.
 Крѣли Мѣрку му вели, ѡтговѡри:
 Хѣде сегѣ, дѣте Докатѣнче,
 Да ѣдим пу моѣта зѣме, да пухѡдиме!
 Та іѣхнаха бѣрзите кѡне,
 Та навѣрви Мѣрку напрѣш и тоѣ пу
 нѣк.

Та утидоха ду каде утидоха,
 Убѣрна са Крѣли Мѣрку,
 На дѣте Дукатѣнче вели, ѡтговѡри:
 Вѣраѣ, вѣраѣ, дѣте Дукатѣнче,
 От мѣни ти напрѣш!
 Дѣте Дукатѣнче вели, ѡтговѡри:
 Мѣрку, левѣн Мѣрку, моѣ побрѣтим,
 Ти си пѡ стар, ти напрѣш!
 Крѣли Мѣрку му ѡтговѡри:
 Іѣс сам пѡ стар, амѣ ти си пѡ ѣунак.
 Де навѣрви дѣте Дукатѣнче напрѣш
 Та утидоха дудѣ утидоха,
 Та се искара вѣти Мѣрку кулак сабе,
 Та гу махна прес сридѣ кѣрста.
 Та си вѣрвѣт, дѣте Дукатѣнче ни
 паднова.

Вѣти Мѣрку гу трески тресѣт.
 Дѣте Дукатѣнче гу і кѣрс пришти-
 палу,
 Та на Мѣрку ѡтговѡри:
 Вѣраѣ, вѣраѣ, Крѣли Мѣрку, моѣ по-
 брѣтим,
 Низнам ѡти кѣрс ма приштипова.
 Крѣли Мѣрку му вели ѡтговѡри:
 Вѣраѣ, вѣраѣ, дѣте Дукатѣнче,
 Погледѣи си на зингѣи,
 Да нѣ ти стѣлагат тоѣ!
 Ліу што са навѣде
 И на два кумѣте падна.
 Тогѣ си Мѣрку ліѣту пуклѣ:
 Вѣраѣ, вѣраѣ, Крѣли Мѣрку,
 Ти си бѣше моѣ ѣѣку,
 Хѣч грѡбнина да нѣмаш,
 Штиѣ ма погубѣи млѣду зелену!
 Та затувѣи Мѣрку
 Ду днес денѣ грѡбнина нѣма.
 От нас пѣсни, от Бѡга зрѣве.

Рецензии и книжовни вестн.

Colonel L. Lamouche, *Quinze ans d'histoire balkanique (1904—1918)*. Avec 3 cartes hors texte. Ed. Payot, Bibliothèque historique, Paris 1928, 8° 234. (полковникъ Л. Ламушъ, Петнадесетъ години балканска история, 1904—1918, Парижъ).

Къмъ досегашнитъ си ценни трудове касателно Македония уважаемиия г. Ламушъ съ гореозначеното най-ново съчинение прибавя твърде навремененъ, многоинтересенъ приносъ къмъ най-новата история на Балканитъ, съдържащъ спомени за македонскитъ работи въ течение на петнайсетъ години, повечето отъ които той е прекаралъ въ Македония заемайки важно служебно положение въ непосредственъ контактъ съ самото население, между което се е движилъ. Споменитъ на г. Ламушъ се отнасятъ до най-бурния периодъ отъ последнитъ години на турската империя на Балканитъ — отъ времето на предприетитъ реформи въ Македония непосредствено следъ Илинденското въстание и на последвалитъ едно следъ друго младотурски преврати, дветъ балкански войни и най-сетне голъмата европейска война. Българскиятъ читателъ е запознатъ съ идеитъ на г. Ламушъ касателно македонския въпросъ, за чиято история той до сега е далъ най-автентични освѣтления въ качество и на личенъ наблюдател на развоя му презъ най-важнитъ негови фази. И най-новиятъ трудъ на г. Л. захваща съ краткъ историченъ прегледъ на българското македонско движение, въ което той самъ презъ време на прилагането на т. нар. Мюрцшегски реформи е взелъ важно участие въ качество на членъ на французката секция на международната мисия за реорганизация на турската жандармерия въ Македония. Уводната глава на съчинението — „Македонскиятъ въпросъ“ (1—31 стр.) бѣ дадена съ съизволението на автора въ български преводъ въ „Макед. Прегледъ“ (год. III. кн. IV.) преди да се обнародва самото съчинение, така че за насъ сега новото въ книгата му се съдържа въ следващитъ глави, въ които известнитъ исторически събития получаватъ ново освѣтление възъ основа на лични наблюдения на автора, особено откъмъ дипломатическата имъ страна, за което сж използвани отъ частъ и обнародвани досежни дипломатически документи. Последното особено важи за първата глава „Илинденското въстание и Мюрцшегското съглашение.“ Въ следваща глава, „Европейската акция въ Македония“ (48—66), авторътъ отъ частъ е вече очевиденъ на събитията: французката мисия по реорганизация на жан-

дармерията е стигнала на 16 май 1904 год. въ опредѣлената и областъ Сърския санджакъ. Тогава Съръ е билъ още хубавъ, спретнатъ градъ съ 30 до 35 хиляди жители, по-вече отъ половината на които сж били християни. Една голѣма махала въ града, по име Каменица, е била изключително населена отъ българи; тукъ сж били българската черква и българскитѣ училища. Сърскитѣ гърци г. Л. намѣрилъ извънредни фанатици и нетолерантни, — не можели да търпятъ и най-малкото внимание на мисията, отправено къмъ нѣкои други освенъ тѣхъ, а особено къмъ българитѣ, съ които Л. въпрѣки това еднакво е общаялъ. Въ края на януарий 1905 г. Л. е билъ служебно изпратенъ въ Солунъ, числещъ тогава до 140,000 души жители, отъ които около 80,000 сж били израелити, 20 до 25,000 гърци, толкова турци и 10 до 12,000 българи. Българското население постоянно се е увеличавало, а Солунъ е вече билъ станалъ интелектуаленъ центъръ на всичкитѣ македонски българи. Дветѣ бълг. гимназии, мъжката и девическата, и търговското училище сж били добре устроени. Освенъ това въ града е имало още три български първоначални училища и три черкви, две книжарници и една печатница. Французкитѣ отци Лазаристи сж управлявали въ своето имение Зейтинликъ една семинария за подготовка на българско католическо-униятско духовенство. Една българска болница тогава още е била въ постройка.

Македонската революционна организация тогава е била въ пълната си сила; тя е притежавала и свои сждилища, до които българитѣ по селата сж се отнасяли за правосъдие. Организационнитѣ чети тогава бѣха успѣли да очистятъ страната отъ обикновенитѣ разбойнишки банди — турци и албанци, които по-преди сж били многочислени и предъ които отоманскитѣ власти се указали безсилни. „Безспорно, казва Л., действията на комитаджиитѣ бѣха жестоки — човѣшкиятъ животъ въ тѣхнитѣ очи не струваше много; тѣ жертвуваха чуждия животъ все тъй лесно както и своя собственъ, но трѣбва да се признае, че е съвсемъ лъжовно, че тѣ, както ги обвиняваха гърцитѣ, сж постъпвали жестоко за да измѣнятъ народността на жителитѣ. Никога българскитѣ чети не сж насилвали чистокръвенъ грѣкъ или влахъ да се казва българинъ. Забележително е, че българскитѣ чети почти изключително състояха отъ туземци; даже и четниците, дошли отъ България, бѣха съ малки изключения македонски бѣжанци. Съвсемъ не бѣше така въ сръбскитѣ или въ грѣцкитѣ чети. Въ последнитѣ специално имаше много критяни както и погърчени албанци. Българскитѣ четници даваха примѣръ на извънредна храбрость. Често групи отъ петъ-шестъ души, заградени въ нѣкоя сграда, се държаха срещу цѣлъ баталйонъ турски войници, та по-нѣкога турскитѣ войски биваха принудени да си служатъ и съ артилерия. Въ крайни случаи четниците запазваха последния си крушумъ за себе си и почти никога живи не се даваха въ турски ржце. Това не прѣчеше на турскитѣ власти да пълнятъ затворитѣ съ българи, да ги осждадатъ на вѣчно заточение, изпращайки ги обикновено въ Мала Азия или въ Фезанъ, южно отъ Триполисъ (Африка). Борбата бѣше въ своя разгаръ и достигаше до самия Солунъ“. При все това реформената акция споредъ Л. не е останала съвсемъ безъ

резултатъ, а особено финансовото положение на Турция значително се подобрило, за което авторътъ дава по-вече данни.

Много интересни се указватъ споменитѣ на Л. касателно младотурската революция, която той отблизу е следилъ бидейки въ тѣсни връзки и съ турскитѣ военни срѣди (глава III и IV.). Между характернитѣ подробности следъ прогласяването на революцията сж отбелязани и интересни действия отъ българска страна. Отначало, когато Ниази Бей отправилъ възвание до населението да иска неговата подкрепа, българскитѣ революционни комитети както и легалнитѣ представители на български общини, безъ да се задължаватъ деятелно да сътрудничатъ, обещали да стоятъ неутрални, а четнишкитѣ войводи решили да преустановятъ всѣко движение (69). Когато на 24 юлий 1908 год. е било съобщено съ царска прокламация на населението, че султанътъ възвръща въ сила конституцията отъ 23. XII. 1876 год., известието е било съ радостъ посрещнато по цѣла Македония. И по солунскитѣ улици тогава се виждали свободно да се движатъ македонски въстанически войводи, които напуснали своитѣ планински скривалища и слѣзли въ градоветѣ, всжду другарски приемани отъ турскитѣ офицери. Солунъ тогава е видѣлъ да се движатъ и да седятъ по публичнитѣ градини най-бележититѣ главатари на комититѣ и на грѣцкитѣ андарты, които преди нѣколко седмици сж сѣяли тероръ по страната (71). Македонскитѣ българи бѣха се примирили съ провъзгласената конституция съ надежда, че ще имъ се подобри положението. Особено селянитѣ, изморени отъ петгодишната борба, желаели миръ и били разположени да приематъ всѣки режимъ, който би имъ позволилъ спокойно да работятъ като се зачита тѣхната народностъ. Отъ друга страна Вътрешната организация е можела да разчита, че ако новиятъ режимъ и да не осъществи напълно нейното искане — Македония за македонцитѣ — ще позволи поне да се установи една система на децентрализация, облекната върху справедливо, еднакво отнасяне къмъ всичкитѣ народности, благодарение на което българитѣ биха могли свободно да развиватъ своитѣ институции и не биха вече се бояли да бждатъ жертвувани на съперническитѣ народности, както туй по-рано често пжти се е случвало. Младотурцитѣ познаваха силата на българския елементъ та се показвали, че придаватъ голѣма важностъ на неговото съдействие, и благовременно поискали съюзничество отъ българскитѣ комитети. Съгласието по принципъ стана, но окончателното му сключване се постави въ зависимостъ отъ изпълнението на известни условия: конституционни гаранции за народностното право, употребата на мѣстнитѣ народни езици въ администрацията, провинциална автономия. Въ очакване на това четитѣ бидоха разпуснати и четниците се разотидоха по селата, но оржжието имъ бѣше събрано и спазено скрито за всѣка случайностъ. Комитетитѣ се преобразиха въ конституционни клубове (73—74). По-нататъкъ е разказана историята на младотурския режимъ, който скоро си показва шовинистическата боя та младотурцитѣ дори търсѣха поводъ да създадатъ конфликтъ съ България, въ послѣдствие на което и действително чрезъ тѣй наречената „афера съ пилфа“ българското правителство бѣ предизвикано да отзове своя посланикъ

въ Цариградъ (77). Другъ инцидентъ, много по-важенъ, се създаде съ аферата около източната желѣзница, линията Бѣлово—Цариградъ. Ламушъ подробно предава дипломатическата акция въ свръзка съ тия инциденти, която се завърши съ прогласяването на независимостта на България същевременно съ анексията на Босна и Херцеговина отъ Австро-Унгария и съ други важни послѣдствия отъ тѣзи две събития.

Следъ една кратка характеристика на вътрешнитѣ борби и партийни отношения въ Турция, подробно се следи развитието на събитията подъ младотурския режимъ въ глава IV. „La Jeune-Turquie à l'œuvre“ (Младо-турцитѣ на работа). До 20 юлий 1909 година Ламушъ е билъ отъ Солунъ личенъ наблюдателъ на работитѣ въ Македония. Тогава той напуска Солунъ и заминава за Цариградъ, понеже акцията на европейскитѣ офицери е била ограничена — отъ 55 души следъ заминаването на руската и австрийската мисия останали 23 души. Съ огледъ къмъ до тогава извършената реформаторска работа Л. изтъква интересни факти касателно Македония и албанцитѣ, които съ оръжие се възпротивиха на младотурцитѣ за да осигурятъ за себе си привилегировано положение, противейки се на обезоръжителната експедиция на Джавидъ Паша въ Косовския вилаетъ. Затуй презъ пролѣтътъ на 1910 година тѣ подигнаха ново въстание. Обезоръжаването въ сжщностъ се налагаше и то съ голѣми жестокости само вънъ отъ албанскитѣ области, поради което християнитѣ силно протестираха. Българскиятъ депутатъ отъ Скопье, Павловъ тогава съ енергични изрази се е застъпилъ за своитѣ избиратели предъ великия везиръ Хакъ паша. На много мѣста се е изисквало отъ населението да предаде известно число пушки, и ако ги е нѣмало, трѣбвало е да ги купи. Чуждестраннитѣ офицери-реорганизатори сж установили вършенитѣ тогава специално надъ българитѣ жестокости, които сж станали причина на нова емиграция на македонци въ свободна България (99). Мохаджирскиятъ въпросъ става поводъ за нови безпокойства срѣдъ македонскитѣ българи, а сжщо така и въведената задължителна военна служба и за християнитѣ. Младотурцитѣ къмъ всичко туй явно започватъ да прилагатъ политика, насочена противъ културнитѣ права на немусулманскитѣ народности, — запретиha политически дружества, конституционнитѣ клубове на македонскитѣ българи и пр. По-нататъкъ се излагатъ настѣпилитѣ по-важни за младотурския режимъ събития — ново движение на албанцитѣ въ 1911 год., италиянската война за Триполитания и пр., които усложниха и отежиха положението на младотурцитѣ. Вътрешната македонска организация поднови своята прекжснатата дейность: на 11 декемврий 1911 избухва бомба въ Щипъ, наранява нѣколцина, и турцитѣ се нахвърлятъ върху българитѣ, отъ които 25 души падатъ убити и 164 д. ранени; на 1. августъ 1912 год. бомби експлодиратъ на пазара въ Кочани, поради което пакъ турцитѣ се втурватъ противъ българитѣ като убиватъ 150 души и раняватъ до 250. И избиването на 80 д. българи въ Кърчево (Битолско) става тогава. Възбуденитѣ духове въ България по поводъ на турскитѣ жестокости въ Македония, въ свръзка и съ възбуждението, причинено отъ Триполитанската война на Италия, постепенно довеждатъ до кон-

фликта между България и Турция, който въпрѣки дипломатическата интервенция на великитѣ сили довежда до Балканската война 1912 год.

Глава V. е посветена на войната на балканскитѣ съюзени държави съ Турция, последвана отъ втората балканска война между България и съюзникитѣ ѝ въ 1913 год., за което подробни сведения сж дадени въ VI. и VII. глава (114—176). Ламушъ, ако и на кжсо, твърде правдиво и убедително посочва оправдателнитѣ причини, които принудиха България да влѣзе въ сждбоносната борба съ Сърбия и съ Гърция, а именно сръбския иридентизъмъ, който намѣри за своитѣ цели подръжка у гърцитѣ та последнитѣ заедно съ сръбитѣ преднамѣрено стжпкаха договора съ България, макаръ че формално последната се указа първа негова нарушителка съ атаката си на 16. юний 1913 год. Интересни сж цитуванитѣ изъ мемоаритѣ на Съръ Ед. Грей и на В. Чърчилъ пасажи, които показватъ, че тѣзи английски държавници много добре сж схванали вѣроломството на съюзникитѣ на България, ограбена и унижена отъ тѣхъ следъ като на нейнъ гърбъ биде изнесена победата (169—171). И въ предпоследната, VIII. глава, въ която се говори за европейската война на Балканитѣ, Л. дава сжщо тѣй обективно освѣтление на причинитѣ, поради които България стана съюзница на Централнитѣ сили, като съ цитати отъ съвременния печатъ доказва непоносимото положение на поробенитѣ наши сънародници. Добре сж обяснени и връзката на убийството въ Сараево съ сръбскитѣ иридентистически кржгове както и последвалиятъ конфликтъ съ Австро-Унгария съ всичкитѣ му последици. Следъ обявяването на европейската война България стои още несвързана съ никого. Съ цитатъ отъ Споменитѣ на Чърчилъ се доказва, че въ срѣдата не английскитѣ държавни мъже претенциитѣ на България, крайно онеправдана съ Букурещкия миръ отъ 1913 г., се признаватъ справедливи и че нейната военна сила още високо се цени: „Ние сега трѣбва да спечелимъ България — казва Чърчилъ (подъ дата отъ срѣдата на юлий 1915 г.),—тя е силна, войската ѝ е готова, нейнитѣ териториялни искания сж справедливи и сж напълно въ съгласие съ принципа на народноститѣ, който трѣбва да ни ръководи. Потисничеството надъ българскитѣ области въ Македония е само по себе си една неправа. Отстжпването Кавала на Гърция следъ втората балканска война бѣше, както своевременно се призна, единъ твърде неполитиченъ актъ. Нѣма нищо въ искането на България, каквито сега сж представени, което да не е право и почтено“. По-нататъкъ Чърчилъ казва: „Угрозяващата опасностъ, въ която се намираше Сърбия, и ограниченитѣ условия, при които съюзникитѣ можеха да ѝ обещаятъ своята подръжка, неминуемо правѣха да отстжпи и, ако се укажеше необходимо, да повърне на българитѣ «безспорната зона» отъ Македония, на които тя принадлежи съ огледъ къмъ племето (par la race), историята и договора ѝ съ Сърбия. Последната даже при нейното издихание презъ време на първата австрийска атака въ 1914 год. бѣ намѣрила необходимо да задържи голѣмо количество войска въ българскитѣ области

на Македония, за да държи въ страхъ тамкашното население. Правото и разумътъ, викътъ на правдата и най-императивниятъ зовъ на необходимостта сжщо така съветваха на Сърбия да повърне най-сетне тази «безспорна зона». Но въпрѣки всичкитѣ подканвания на държавнитѣ глави на съюзницитѣ, сръбското правителство и скупщината се показаха неотстъпчиви* (194—95).

Не мога напълно да се съглася съ автора, когато той, очевидно повлиянъ отъ официалната наша публицистика, която следъ втория неуспѣхъ на България въ края на голѣмата война се стараеше да хвърли главната вина за съюзяването на България съ Централнитѣ сили върху царъ Фердинанда, повтаря сжщото въ книгата си (200), че българскиятъ народъ, въпрѣки справедливото си негодование (*les justes griefs*) противъ сърбитѣ, никакъ не е искалъ войната. Това може да се твърди само по отношение на една частъ отъ народа, а не за цѣлия народъ, особено не за мнозинството отъ българската интелигенция, която въ случая имаше решаваще значение, а още по-малко за армията, въ лицето на офицерството и подофицерството, която въ името на непостигнатитѣ народни идеали съзнателно искаше войната противъ Сърбия и Гърция и я водѣ съ крайно самопожертвуване до последни сили. Историята това ще го потвърди, вѣрвамъ, съ необходими доказателства, каквито вече немало сж на лице.

Като преценява целитѣ на воюващитѣ въ европейската война (въ глава IX.), г. Ламушъ съ рѣдка обективностъ се противопоставя на създадената легенда, споредъ която ужъ държавитѣ на Съглашението воювали за да защитятъ правото, човѣщината и цивилизацията, противъ които ужъ противната страна е извършила престѣпение атентатъ, заслужаващъ наказание. Тази теория, казва Л., може да се подържа само противъ Германия, виновна че наруши белгийския неутралитетъ, но не и противъ Турция и България, които, криво или право, воюваха, както и всички други държави толкова често сж воювали въ миналото, за да подържатъ своитѣ национални искания. Създаде се легенда, че ужъ поради нападението, извършено отъ Германия, всичкитѣ или почти всичкитѣ държави се притекли на помощъ на потѣпканото право, когато въ сжщностъ действителността е съвсемъ друга (201). Понататъкъ се обяснява, че Англия още въ първитѣ дни е обявила войната само заради свои собствени интереси, а сжщо тѣй Италия, Ромъния и пр. И намѣсата на Съединенитѣ държави не се вижда на автора станала съ безкористни цели. Съ огледъ къмъ моралната страна на въпроса България съ своето участие въ войната не е извършила нищо друго и по-осждително отъ това, което сториха Италия, Ромъния, Гърция и Турция. Българскиятъ запасенъ войникъ е мислил за Македония, както и французкиятъ запасенъ въ 1914 год за Елсасъ-Лотарингия. „Азъ — казва Л. — който отъ детинството си съмъ спазилъ ясенъ споменъ за войната презъ 1870—1871 г. и за Франкфуртския миръ, който по-сетне съмъ живѣлъ въ Македония и отблизу познавамъ населението ѝ, считамъ дветѣ тѣзи чувства за еднакво законни, еднакво искрени е еднакво силни* (204).

Не е точно, обаче, твърдението на Л., че когато следъ българската мобилизация 1915 год. се бѣ разбрало, че ще се воюва противъ сѣрбитѣ и следователно и противъ руситѣ, се явили съпротива дори и бунтове на много мѣста (209). Въ действителностъ негодуване, до колкото го имаше, съвсемъ не бѣ предизвикано отъ това, че ще се върви противъ сѣрбитѣ или гърцитѣ, а изобщо не бѣ популярна войната сѣдъ разочаруваното отъ Балканската война население. И ако въпрѣки това българскиятъ народъ прие войната и я води съ ожесточение дори, това бѣ само защото главнитѣ противници, които народътъ имаше предъ видъ, бѣха сѣрбитѣ и гърцитѣ. Когато сетне се намѣси и Ромѣния, войната съ нея стана напълно популярна — толкова, че и борбата съ Русия не можѣ да намали популярността ѝ, и това пакъ, защото Русия въ 1913 год. допустна или по-добре казано поощри ромѣнитѣ да нападнатъ България, та поради това самата Русия остави най-лоши спомени въ сѣрдцата на всички добри българи, дори и у нѣкогашнитѣ най-върли русофили. Това е истината. Въ сжщностъ по-нататъшното изложение и на самия авторъ потвърждава туй, именно гдето се говори за чувствата на македонцитѣ, за омразата между българи и сѣрби и пр. Голѣмата война се свърши твърде печално за България. Съ топло чувство къмъ нашето нещастие авторътъ съ подробности говори за трагичнитѣ дни следъ погрома ни на Добро поле, изказвайки насѣрдчителни думи за едно по-свѣтло наше бждеще.

Последната глава се отнася до събитията около мирния договоръ въ Ньойи (212—231). Съ искрено негодуване се изтъква нечуваната жестокостъ отъ страна на победителитѣ, че не поискаха дори да изслушатъ победенитѣ преди да произнесатъ наказателната си присѣда. Ако можеше да се вини Германия, казва Л., че била виновна и заслужавала наказание, понеже бѣ нарушила белгийския неутралитетъ, съ никакво право не можеха да се обвиняватъ нито Турция нито България, които свободно, въ силата на тѣхното неоспоримо право взеха участие въ една война, която не сж предизвикали (213). Шефовеѣ на победителкитѣ държави, между тѣхъ особено Клемансо, не сж били осведомени по балканскитѣ въпроси, когато сж решавали по мирния договоръ. Ламушъ дава подробности за българскитѣ работи преди да трѣгне българската делегация въ Ньойи, както и следъ сключването на мирния договоръ, разглеждайки най-важнитѣ му постановления, между друго и конвенцията между Гърция и България касателно емигрантитѣ отъ дветѣ страни, съ която главно се увреждатъ интереситѣ на македонскитѣ българи отъ Гърция. Тази конвенция, наложена на България, като документъ има важно морално значение, понеже за излишенъ пѣтъ установява официално, че славянитѣ отъ южна Македония сж сжщински българи (225). Изреждатъ се клаузитѣ на Ньойския договоръ касателно правата на малцинствата, които победителкитѣ държави сега не уважаватъ. Положението на Балканитѣ затова сега е по-вече отъ неустановено та мжчно ще се осигурятъ тамъ миръ и съгласие между съседитѣ. „А и македонскиятъ въпросъ, този страшенъ въпросъ, който вълнува отъ педесетъ години насамъ Балканитѣ и безпокои Ев-

ропа, продължава да съществува и то още по-мъченъ, може би, отколкото кога да е преди. България изпълни всичките си задължения по мирния договоръ, но това не стига на съседитѣ, които, изглежда все още се боятъ отъ нея и зле посрѣщатъ всѣко подобрене на економическото и политическото ѣ положение. Въ заключение авторътъ очаква отъ Обществото на народитѣ и главно отъ западнитѣ велики Сили да употребятъ мощното си влияние на Балканитѣ за да се дойде до съгласие въз основа на равенството на правата и признаването характера и традициитѣ на всѣки народъ.

Л. Милетичъ.

Cesare Spellanzon, La Questione d'Oriente. Vinti e vincitori nei Balcani. (Чезаре Спеланзонъ, Източниятъ въпросъ. Победени и победители на Балканитѣ. Milano, 1926, 8°, 369. Печатана като XVI томъ отъ „Cultura contemporanea. Biblioteca di letteratura, storia e filosofia“).

Книгата на Чезаре Спеланзонъ се указва интересно освѣтление на заплетената история на следвоеннитѣ събития досежно балканскитѣ държави, които и намъ, съвременницитѣ, не сж достатъчно ясни по липса на подробно познаване множеството решаващи задкулисни действия на мѣродавни политически фактори въ непрекъснатата имъ причинна връзка. Първата частъ на книгата съдържа прегледъ на балканскитѣ събития до 1917 год., обнародванъ отъ автора презъ 1918 год. въ списанието „Rivista delle nazioni latine“, а втората — прегледъ на събитията отъ 1918 до 1926. За насъ особень интересъ представя изложението на сждбоноснитѣ за насъ политически моменти отъ сключването на мира до Лозанския миренъ договоръ (24. юлий 1923). Не сж празни думитѣ на автора, че той се е старалъ да бжде до колкото е възможно обективенъ; впечатлението отъ прочита на книгата му напълно потвърждава това та мога да кажа, че авторътъ наистина е съумѣлъ да се покаже безпристрастенъ и вещь наблюдател и оценителъ. За нашитѣ домашни читатели би било отъ немалка полза, ако би имъ станала книгата на г. Спеланзонъ достъпна въ български преводъ, защото политическитѣ събития на Балканитѣ нѣма да престанатъ бърже и сждбоносно да се развиватъ, и затова е отъ голѣма важность нашитѣ по-широки обществени кръгове да сж добре осведомени върху вчерашнитѣ събития у насъ и балканскитѣ ни съседи. Читателътъ ще намѣри въ книгата прегледна история на събитията отъ намѣсването на балканскитѣ народи въ обшоевропейската война до споменатата по-горе последна дата. Важна страна на тази книга за насъ е, че авторътъ обръща напълно дължимото внимание на България и събитията, които прямо или косвено я досѣгатъ. Въ първата частъ е дадено между друго изложение на „Македонския въпросъ и политиката на България“ (глава VII), „Защо България се съюзи съ Централнитѣ сили“ (IX), а въ втората частъ отблизу се следятъ събитията въ България — разглеждатъ се „земледѣлската политика на Стамболийски“, (гл. II.), „събитията отъ Стамболийски до Цан-

ковъ и Ляпчевъ" (гл. III), „последната фаза на македонския въпросъ и движението за балканска федерация" (VI). Също така подробно се освѣтляватъ събитията въ Югославия, Албания и Гърция: образуването на кралството на сърби-хървати и словенци; хърватската опозиция; Стефанъ Радичъ и селската хърватска партия; международното положение на Югославия; Албания и съседитѣ ѝ; отъ Атина до Ангора; противотурската политика на Англия и Севърскиятъ договоръ; турско-гръцката война въ Мала Азия и решителното сражение при Афиунъ-Карахисаръ; краятъ на отоманската империя и Лозанскиятъ договоръ; нова Гърция следъ масовия напливъ на гръцкитѣ бѣжанци; стълкновенията на Гърция съ Албания, Югославия, България и съ турската република; турцитѣ и други народности на полуострова.

Госп. Спеланзонъ, който въ разсжденията си не само се указва обективенъ, но съ твърде язната си аргументация и логически убедителенъ, е на мнение, че балканско-източниятъ въпросъ въпрѣки договоритѣ, сключени въ Ньои, Северсъ и Лозана, и сега още си остава нерешенъ и че причинитѣ, които доведоха до войнитѣ на Балканския полуостровъ, не сж отстранени.

Отъ богатото съдържание на книгата на г. Спеланзонъ ще изтъкна, колкото за по-ясна характеристика на гореказаното за нея, нѣкои мѣста досежно България и съседнитѣ ѝ държави.

Вѣрно е схваналъ авторътъ военнитѣ послѣствия отъ разочарованието у българския народъ, произлѣзло отъ политиката на неговитѣ съюзници по отношение на Добруджа, изразена и въ Букурещкия миръ отъ 7. май 1918 г., и съ право се отхвърлятъ прекаленитѣ отзиви на генералъ Лудендорфъ, който иска, отдавайки преголѣмо значение на българското отстѣпление, да прикрие поражението на Четворното съглашение, което бѣше вече решено на западния фронтъ (135 нат.). По поводъ на българската катастрофа на Добро поле и последвалото детрониране на царъ Фердинанда за последния е казано, че той, следъ като съ особена опорита умѣлость издигна своята малка държава отъ васална на султана до независима въ 1908 г. и до военно славна въ 1912 год., въ 1913 година измѣни на мѣдростъта и предвидливостъта та вмѣсто да се подложи въ 1913 година на арбитража на руския царъ, „който сигурно щѣше да се произнесе въ полза на сръбскитѣ домогвания въ Македония", той хвърли своитѣ победоносни полкове върху сръбско-гръцкитѣ войски и стана плѣнникъ на всичкитѣ си съперници (144). Характеризувайки Стамболийски, г. Сп. сгодно казва, че той бѣ човѣкъ съ слаба култура, но жестокъ, опоритъ и твърде амбициозенъ, както всички хора, достигнали до високо отъ низко мѣсто. По отношение на политиката на България, която доведе до съюза съ Централнитѣ сили, г. Сп. е на мнение, че „въ сжщностъ, ако обективно се сжди за събитията на международната политика, както ние искаме да ги сждимъ, не липсуваха поводи да се обясни стремежътъ на българското правителство, благоприятенъ на едно съюзяване съ правителствата въ Берлинъ, Виена и Цариградъ". Въ едно само тогавашната българска политика подлежала на споръ, а именно, че остави политическата и военна самостоятел-

ност на България въ ржцетѣ на германскитѣ генерали. За това посетне една отъ спънкитѣ, които направиха бавна и недостатъчно дейна дипломацията на правителството на Малиновъ бѣ и присжтствието въ страната на нѣмски генерали, които въ всѣки случай щѣха да попрѣчатъ на България да се избѣгнатъ тежеститѣ на съюза (di sfuggire agli oneri dell'allianza) и да сключи сепаративенъ миръ съ Съглашението. Изброявайки тежкитѣ послѣдствия отъ мирния договоръ въ Ньойи, Сп. оплаква сждбата на България: „Българското царство биде откъснато отъ Егейското море. Шестъ години война, разорения, жертви, болки бѣха напраздно понесени отъ доблестния български народъ. На края той се намѣри по-малъкъ, по-беденъ, по-потиснатъ отколкото до 1912 година. Македонскиятъ въпросъ, който вълнуваше сърдцата на народа и който го подбуди къмъ война противъ Турция, току що доведенъ до разрешение, остана още по-остъръ и заплетенъ следъ като македонската земя биде раздѣлена отъ Охридъ до Кавала между Сърбия и Гърция, а само единъ откъслекъ отъ Македония западно отъ Родопитѣ се присѣдини къмъ българското царство. Къмъ македонския въпросъ се прибави и другъ, не по-малко тежъкъ и наложителенъ — въпросътъ за западна Тракия — на постояннитѣ грижи на правителството въ София* (150). Авторътъ подробно следи развитието на тракийския въпросъ до Севърския договоръ, като поподробно се спира върху усилията, вложени отъ правителството на Стамболийски за да се добере България до излазъ на Бѣло море. „Съ тая цель Стамболийски се бѣ решилъ да се сближи съ Сърбия, а знаейки крайната опоритость на сърбитѣ по македонския въпросъ, той си е наложилъ съвсемъ да не говори по него въпросъ, макаръ че той бѣ най-близъкъ до сърдцето на всички българи, толкова по-вече, че въ България забѣгнаха прогоненитѣ македонци, които всѣкога сж се чувствували българи, стремѣха се къмъ обединение съ България и затова се биха съ Турция и сега още се биятъ съ Гърция и съ Сърбия* (156). Стамболийски, като не успѣ да спре македонскитѣ революционери („комитаджии“) да не безпокоятъ Сърбия, влиза въ споразумение съ последната, сключено въ Нишъ въ края на мартъ 1923 г., въ което е уговорено взаимно военно сътрудничество противъ македонцитѣ съ признато на сърбитѣ право да могатъ преследва македонскитѣ чети и презъ границата на българска територия. Това толкова е възмутило македонцитѣ, че комитетътъ на македонската революционна организация осжди на смъртъ българския министъръ председателъ, който и безъ това поради своитѣ брутални похвати въ управлението си бѣ станалъ предметъ на голѣма омраза (156).

Подробно се следи развитието на преговоритѣ по българския тракийски въпросъ до края на конференцията въ Санъ Ремо, съ която се осуетиха надеждитѣ на Стамболийски за български излазъ на Бѣло море и която означаваше пълненъ фалиментъ на неговата външна политика. Излагатъ се българскитѣ събития отъ 9. юний 1923 на самъ при пълно познаване нашитѣ вътрешни работи презъ време на правителството на Цанкова. Понеже управлението на земледѣлцитѣ си бѣ придобило въ чужбина име като противно на германофилитѣ и

на македонцитѣ, новото правителство е било посрещнато въ странство съ недовѣрие като правителство на едно подготвено националистично течение и като правителство на македонцитѣ (come il governo dei macedoni), което не ще престане да смуцава мира на Балканитѣ. Отъ друга страна македонцитѣ скоро се указали недоволни отъ политиката на Цанкова, особено „македонцитѣ федералисти“, които бѣха станали съюзници на българскитѣ земледѣлци и комунисти. Благодарение на Тодоръ Александровъ, който остана вѣренъ на традиционната българска политика на македонцитѣ, България избѣгна голѣми опасности, за което пѣкъ самиятъ Александровъ изгуби живота си (170).

Въ връзка съ политическия животъ въ България се хвърля бѣгълъ историченъ погледъ върху сръбско-българскитѣ отношения за да се обясни постепенното засилване на сръбскитѣ империалистични стремежи паралелно съ растежа и на сръбската държава, която отъ 3 милиона жители съ 43,303 квадратни километра пространство въ 1912 година следъ Букурещкия миръ 1913 год. се уголѣми на $4\frac{1}{2}$ милиона жители съ 90,000 кв. км., а следъ европейската война стана държава съ 12 милиона жители и 250,000 кв. км. пространство. Ако и последната да не се нарича Сърбия, въ сжщностъ въ нея сърбитѣ иматъ изключително първенство, понеже съглашението между хървати, словенци и сърби, сключено въ Корфу на 20 юлий 1917 г., пълниятъ текстъ на което се съобщава, не биде лоялно изпълнено отъ сърбитѣ. И така стана, че това съглашение отъ документъ за братско споразумение между югославянскитѣ народности се преобърна въ източникъ на раздори, понеже никоя отъ тѣхъ не иска да пожертвува своето историческо наследство, своитѣ културни и политически права. Хърватскиятъ държавникъ Трумбичъ биде изигранъ отъ хитрия Пашичъ, и пакъ се потвърди историческиятъ фактъ, че сж рѣдки примѣритѣ щото народи доброволно да се обединятъ и че само мечтъ и войната могатъ въ течение на столѣтия да направятъ да млѣкнатъ птртикуляризмитѣ и центробѣжнитѣ сили между градове и области, свикнали да живѣятъ отдѣлно и независимо едни отъ други. Авторътъ, рисувайки вжтрешнитѣ народностни раздори въ Югославия се указва и въ тая областъ напълно осведоменъ и безпристрастенъ. Той изтъква, че на сръбската политика да се посърби пѣлата държава се явяватъ най-решителни противници македонцитѣ и хърватитѣ. Първитѣ подържатъ противъ Бѣлградъ „истинска герила съ въоръжени чети“ (i macedoni cristiani, che contro il governo di Belgrado alimentarono una vera guerriglia di bande armate). Хърватскиятъ и македонскиятъ въпросъ, казва Сп., сж най-важнитѣ и най-деликатни между другитѣ, които досѣгатъ политиката на новата държава въ нейнитѣ функции вжтре и въ възможнитѣ нейни отражения навънъ.

Интересни сж страницитѣ, пълни съ подробности върху развитието на сръбско-хърватскитѣ отношения въ новата държава (185 нт.). Обясняватъ се развитието и ролята на хърватската селска партия на чело съ Радича, който се характеризова като особена фигура на агитаторъ и политикъ, неизчерпаемъ ораторъ, смѣлъ въ атакитѣ си, гѣвкавъ въ срѣдствата и говора си, — плененъ господаръ на своята хър-

ватска родина. Заслужава особено внимание подробната характеристика на Радича като човѣкъ и политикъ, която изглежда сполучлива представяйки го въ необикновената сложност на контраститѣ у тоя необикновенъ човѣкъ (189—191). Добре е схваната и политиката на Радича въ широкитѣ рамки на една сѣщинска Югославия, въ която се включва и България; говори се за връзкитѣ му съ македонскитѣ революционери—федералисти въ Виена, съ българскитѣ земледѣлци и комунисти, съ болшевицитѣ въ Москва, за отношенията му къмъ сръбскитѣ политически партии до влизането му въ кабинета на Пашичъ (209).

И на Македония е дадено въ книгата отдѣлно мѣсто (гл. VI), гдето накжсо (210—234) се дава правдиво освѣтление на македонския въпросъ. По поводъ на дълготрайната препирня, какви сж македонцитѣ, българи или сърби, авторътъ намира на факта, че решаваше значение за единъ народъ има неговото национално съзнание, а това неведнажъ се е проявило твърде ясно въ смисълъ че македонцитѣ желаятъ да бждатъ обединени съ българския народъ. Главно поради неприятелската политика на сърбитѣ и гърцитѣ се е изтъкналъ девизътъ „Македония на македонцитѣ.“ Този девизъ наново се поддържа въ 1913 год., следъ като Македония биде разпокжсана. Изнасятъ се жестокитѣ похвати на бѣлградското правителство въ Македония, гдето бидоха затворени българскитѣ училища и замѣстени съ сръбски и пр. та дори географическото име на страната биде замѣнено съ името Южна Сърбия. Цитуватъ се данни отъ реферата на г. Ив. Каранджуловъ въ „международния конгресъ за правата на народитѣ въ Женева“ (1—10 септемврий 1921), за числеността на българския елементъ въ Македония, за езика, училищата, черквитѣ. Отъ другъ македонски меморандумъ до сѣщия конгресъ се съобщава, че откъмъ албанската страна сърбитѣ сж разрушили презъ времето отъ августъ до септемврий 1921 г. до 140 села съ 6600 кжщи и сж причинили смъртъ на хиляди души (215). Споредъ данни, изнесени печатно отъ Л. Немановъ, се съобщаватъ факти отъ нечувания тероръ на правителството на Пашичъ въ Македония, гдето въ течение на една година сж затворени 1373 български училища съ 78,856 ученици и 2266 учители. Това става причина да се възобнови революционната организация въ Македония на чело съ Тодоръ Александровъ, за чиято глава турцитѣ въ 1909 г. бѣха обещали 4000 турски лири, а сърбитѣ, подражавайки на турцитѣ, обявиха награда отъ 700,000 динара. Но напразно, — революционната организация процѣ мрежата си по цѣла Македония, и сърбитѣ, заселени тамъ отъ сръбското правителство, се почувствуваха несигурни въ живота си. Разказва се трагичната история съ сръбскитѣ колонисти въ с. Кадрифаково. Ст. Радичъ не е можалъ да не се заинтересува за българското противосръбско движение въ Македония и е правилъ постѣпки да влѣзе въ връзки съ македонскитѣ революционери, за което се даватъ известни данни (217 нат.) като се цитуватъ и пасажи отъ статията на Радичъ „La Croatie paysanne et républicaine et la Fédération Balkanique“ (печат. въ „La Fédération Balkanique“, I. г. № 4 и 5, Виена 1 октомврий 1924 г.), въ която се излага, какъ Радичъ схваща бжде-

щата федерация на балканските народи, федерация в основата си селско-републиканска. Въз тая федерация Македония би заела самостоятелно място като държавна единица покрай Дунавска България, Хърватско и пр. Починът за коалиция на всичките революционни балкански елементи е билъ направенъ въ Виена преди заминаването на Радичъ въ Москва, за което се даватъ подробни сведения. Въ Сърбия се посрѣща това движение, за което московските правители обещаваха поддръжката си, съ гдѣмо недоволство дори и отъ страна на тѣзи, които на чело на Давидовичъ отначало принципно одобрили идеята за една балканска федерация. Въ връзка съ тъкмената обща акция за осъществяването на подирната е и публикуваниятъ на 6 май 1924 г. въ Виена манифестъ отъ името на тримата членове на Централния комитетъ на вътрешната македонска революционна организация, въ който спрямо правителството на България се държи явно враждебенъ езикъ, поставяйки България наравно съ Сърбия и Гърция. Въ първите два пасажа на манифеста, които текстуално се цитуватъ, е изразена целта касателно Македония: 1) За освобождението и обединението на откъснатите части на Македония въ едно цѣло, напълно автономно и независимо, въ нейните естествени географически и етнически граници; 2) За да се демократизиратъ съседните на Македония държави и да се обединятъ въ една Балканска федерация, която единствено може да гарантира политическото съществуване на независима Македония и независимостта на другите балкански народи; да задоволи економическите и културни интереси на балканските държави, съединени за свободенъ излазъ до трите балкански морета; да парализува анексионистичните намѣрения на балканските държави и империалистичните стремежи на европейските държави, а същевременно и да осигури справедливо разрешение на всички национални разногласия, поддръжайки предимно културното развитие на всичките етнически (народностни) единици (227). Авторътъ по-нататъкъ съобщава за декларацията на Тодоръ Александровъ и Протогеровъ, съ която тѣ отричатъ, че сж подписали манифеста; за острото изявление на Радича противъ Александрова и репликата на подирния съ Радича, въ която между друго Александровъ твърди, че и хърватите заедно съ Радичъ ще се убедятъ, че съ управителятъ на сърбите не може да се разбератъ иначе освенъ съ пушката, ножа и бомбата: „И днесъ, когато Вие, Радичъ, мислите, че сте унищожили корупцията и тиранията на Пашичъ, азъ мисля, че Вие не сте унищожили тиранията и корупцията на сърбите.“ Александровъ желае сътрудничеството на хърватите до момента, когато заедно ще бждатъ на единъ фронтъ срещу диктатурата на Бѣлградъ, но решително е противъ всяка активна намѣса на Организацията, която принципно си остава спрямо вътрешните работи на България неутрална, противъ правителството на Цанкова; тя нѣма да стане наново орждие въ ничии ръце. И следъ смъртта на Александровъ македонската организация остана вѣрна на програмата за автономия на Македония, ако и да не се освободи отъ привлѣкителното влияние, което упражнява България върху нея, за което причините се дължатъ не само на политическо влияние и на

традиционната история на задружни страдания, но и на факта, че хиляди и хиляди македонци през последните години напуснаха родната си земя и се настаниха във България, па и сега още македонски бължанци продължават да прииждат във тази гостоприемна страна, във тази избрана от македонския народ втора своя родина, гдето до сега се изчисляват близу до триста хиляди прогонени македонци. Под линия е даден тук и пълният текст на декларацията на новоизбрания след смъртта на Александров Централен комитет на вжтр. мак. революц. организация, с която потвърждава и допълня декларациите на предишния Ц. К. от септември 1923 и август 1924 година (с. 233 нат.).

Съ интерес се чете глава седма на книгата, посветена специално на Сърбия, — по вжтрешното ѝ състояние и главно отношенията ѝ спрямо другите народности и държави. И тук често се прави сравнителен оглед към македонските работи и България. Във Българска винаги недовърчиво и враждебно сж се отнасяли към всички опити за сближение от българска страна. Поради това българското правителство не е съумяло да използва необикновената готовност на Стамболийски за споразумение между София и Българска за общо действие против Гърция, тогава съкрушена от войната във Мала Азия. Пашичъ, когато е приел Стамболийски във Българска, му е казал, че той би тръбвало въ течение на двацет години да се разкайва, и след това пакъ не бил сигуренъ да ли ще може да му се довери. („Tu devi fare ammenda onorevole durante vent'anni e dopo io ancora non sono sicuro se potrò fidarmi!“ 243). Очевидно било, че Пашичъ се побоявалъ да даде поддръжка на България за да излезе от потиснатото положение, въ което се намира, ако и да е била съблазнителна надеждата да се сломи Гърция като се вземе Солунъ и се присъедини и гръцката част на Македония. От друга страна П. вжроятно се е побоявалъ, че и въ такъвъ случай македонците не биха се отказали от своята програма за обединение съ България, така че въ резултатъ би излезло, че Сърбия би действувала въ полза на българската държава, понеже, веднажъ сломена Гърция, обединената Македония би продължавала да се прогласява за българска, да иска присъединение къмъ България, да очаква съ нетърпение сгодния часъ да се откъсне от Българска и да се сдружи съ София. Понеже, за да се осуетятъ тѣзи сръбски планове, Гърция от своя страна между друго предлагаше решителна политика на пълно погръчване на българския елементъ, заселвайки множество гръцко население, дошло от Мала Азия, във Българска не можели да не реагиратъ противъ Гърция, поради което между тѣхъ не можа да се дойде до трайно успокоение. Споразумението на Българска съ Римъ, споредъ автора, се дължи на политиката на сръбите да се покаже, че Сърбия не се нуждае толкова отъ съюзъ съ Гърция. Но и това не даде очаквания във Българска резултатъ — да се смирятъ вжтрешните раздори и да се прокара съзнание за народностно единство между различните етнически елементи въ държавата. При това отношенията съ Италия постепенно се влошаватъ,

което авторът подробно обяснява съ огледъ и къмъ бившитѣ отношения на Сърбия съ Австро-Унгария.

Твърде занимателно и поучително е следващото изложение касателно най-новитѣ събития, развили се въ Албания, Гърция и Турция. Албанскиятъ въпросъ исторически е разгледанъ съ любопитни подробности отъ дипломатическата му страна, като се обяснява особено ролята на Италия покрай другитѣ заинтересувани по тоя въпросъ държави. Подробно и вѣщо е очертана историята на най-новитѣ гръцко-турски борби, а особено подготовката и печалниятъ за гърцитѣ край на гръцко-турската война. Ролята на Лоидъ Джорджъ и Венизелосъ въ тая история сж добре охарактеризувани (232—332). Следъ турския голѣмъ успѣхъ въ Мала Азия подробно се следятъ турскитѣ работи до последно време, разказватъ се и най-новитѣ събития въ Гърция, гдето се разкриватъ и гръцкитѣ жестоки похвати противъ българския елементъ — избиването на българи въ Тарлисъ, нахлуването на гърцитѣ въ българската частъ на Македония по заповѣдь на Пангалосъ, дългитѣ гръцко-турски преговори и пр. Книгата се завършва съ гл. XIII. (362—363), гдето се хвърля общъ погледъ върху създалото се положение на Балканитѣ.

Л. Милетичъ.

Dott. Minco N. Scipcovensky, Bulgaria. *Riesumazioni storiche e considerazioni politiche ed economico-finanziarie dal 670 al 1927.* Con 13 carte geografiche e 70 illustrazioni fuori testo. Milano 1927, гол. 8° 350. (Д-ръ Минко Шипковенски, България. Историческо резюме и разглеждания политически и економико-финансиални за време отъ 670 до 1927 год. Съ 13 географически карти и 70 иллюстрации вънъ отъ текста. Милано, 1927. Цена 55 италянски лири).

Съчинението на г. М. Шипковенски, сега български търговски консулъ въ Милано, ни изненадва преди всичко съ богатата си външностъ — много хубавия печатъ на скжпа, тежка хартия и множеството иллюстрации, — при днешнитѣ условия на книгопечатането рѣдки качества за едно частно издание. Съ това трудътъ много е спечелилъ, като се има предъ видъ, че е предназначенъ главно за външни читатели, слабо осведомени върху миналото и сегашното на България главно върху сждбитѣ на етнографична България и свързанитѣ съ тѣхъ още неосжществени народни идеали, а главно съ македонския въпросъ. Патриотичното чувство на автора силно се изтъква въ съчинението, на което придава живъ, актуаленъ характеръ. А целта на автора е била да освѣтли преди всичко италянскитѣ си читатели изобщо върху България отъ всѣка страна и да предизвика у тѣхъ поживъ интересъ къмъ българския народъ, особено къмъ неговия поминъченъ и културенъ животъ. Макаръ литературнитѣ срѣдства, които авторътъ е използувалъ, и да сж доста оскждни, като сждимъ главно и по посочената библиография, състояща само отъ десетина случайно подбрани съчинения, поради което и не сж могли да бждатъ избѣгнати исторически неточности, при все това трудътъ му ще постигне предназначението си, особено като първо начало въ италянската по-

пулярно-историческа литература върху България. Затова смѣло можемъ да поздравимъ автора и да му благодаримъ, че тъй сполучливо е разрешилъ задачата си, която по широкия си обемъ обикновено не е по силитѣ на единъ начинающъ писателъ¹.

Очевидно е, че г. Ш. е ималъ предъ видъ главно широката публика, особено отъ търговската сръда, та сравнително е далъ много подробни економическо-финансови и статистически сведения. Единъ смѣлъ похватъ и практиченъ погледъ прозиратъ отъ книгата, за довърчиво посрещане на която сръдъ италянката публика авторътъ умѣло се е погрижилъ като я снабдилъ и съ два твърде ласкави отзива за нея отъ двама италянски писатели. Първиятъ съдържа възхитено писмо до автора отъ Don Francesco Galloni, воененъ свещеникъ (capellano militare) и генераленъ директоръ на Opera Italiana „Pro Oriente“; вториятъ отзивъ съставлява предговоръ къмъ книгата на г. Ш. отъ г. Стефанъ Гранде (Stefano Grande), професоръ по география на университета въ Турино. Научнитѣ му занятия сж потъквали професора да се запознае съ историята и социалното развитие на българския народъ „толкова старовремски въ Европа, а отъ друга страна неотколе много малко известенъ“. Сега вече не е тъй, има вече доста добра литература върху България², къмъ която сега се прибавя и книгата на Шипковенски, която професорътъ счита твърде навременна и ценна. Въ предговора си проф. Гранде главно се спира върху оспорванитѣ етнографически граници на България и потъпканитѣ национални права на българитѣ въ Македония въ силата на фаталния (funesta) Ньойски договоръ. Ще трѣбва да се разкрие истината — историческата, географическата и етническа действителностъ за Македония, да се признае на македонскитѣ българи правото да живѣятъ и пр. Цѣлиятъ предговоръ на проф. Гранде дише дълбока симпатия за България и специално за нещастна Македония, като свършва съ похвали за труда на г. Шипковенски и съ пожелание за свѣтло бждеше на цѣлокупна България: „Possa splendere sulla Bulgaria, ora paese del sangue e delle lagrime, il sole che rischiarò l'Impero dello zar Simeone e la mente dei diplomatici di Santo Stefano!...“ Нѣма съмнение, че тѣзи ласкави отзиви ще спомогнатъ да се разпространи трудътъ на г. Ш. въ Италия, страната, която по своето географично положение и старата римска цивилизация е най-много призвана отблизу да познава народитѣ на Балканския полуостровъ, между които първа роля до сега покрай гърцитѣ се е падала на българитѣ.

¹ Отъ г. Шипковенски сж указани следнитѣ до сега негови печатани трудове на италянски: *La Bulgaria e la diplomazia Europea* (Rievocazioni storiche); *La Configurazione geografica della Bulgaria e la diplomazia Europea*; *I debiti bulgari, le riparazioni della Bulgaria e il movimento commerciale con l'Italia*. Не е указано, кога, где сж печатани и какъвъ обемъ иматъ тѣзи трудове.

² Между изброенитѣ отъ г. Гранде автори на книги върху България, считани отъ него „отлични трудове“, за чудо е поменато и името на Guérin, псеудонимъ на единъ дилетантъ, сръбски шовинистъ. Това ще да е грѣшка, която се дължи на слаба осведоменостъ.

Добре е сторилъ г. Ш., че запознава читателя съ българската история въ крупни черти — отъ първитъ ѝ начала до наши дни. Не бидейки специалистъ по тая частъ, г. Ш. не е използвалъ първоизточници, а си е послужилъ, както се вижда, главно съ едно популярно, отъ второстепенна важностъ съчинение на Антоновъ „Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen“, съ официалнитъ издания на българското външно министерство, предназначени за делегатитъ на мирния договоръ въ Парижъ 1919 год., съчинението на Сим. Радевъ „La Macédoine et la renaissance bulgare au 19e siècle“. Затова и не може да изискваме нѣщо повече съ огледъ и къмъ казаното предназначение на книгата на г. Ш. По финансово-економическитъ въпроси г. Ш. се е ръководилъ отъ трудоветъ: на Кир. Г. Поповъ „La Bulgarie economique“, на Ат. Ярановъ „La Bulgaria economica“ (1919 г.), на Ihon M. Keynes, Les Consequenze economiche della pace (1920) и статистичния годишникъ на царство България за 1912 г. По отношение на събитията презъ балканската война е използванъ трудътъ на Mantegazza, La guerra balcanica (1914). За освѣтление на най-новитъ събития г. Ш. е използвалъ чуждестранната преса и политическата литература касателно България и Македония, което се вижда отъ честитъ цитати въ текста.

Въ своя предговоръ (стр. XIV—XXIV) авторътъ главно хвърля погледъ върху трагичната участъ на българското племе отъ последното полустолѣтие, особено следъ нещастнитъ за България три войни. Предговорътъ е илюстриранъ съ шестъ фотографични репродукции, представящи български бѣжанци отъ Македония и Тракия и прогоненитъ български македонски владци.

Въ историческия уводъ първомъ се излага накратко историята на първото българско царство съ исторически карти и образитъ на първитъ български владетели до Симеона, представени въ бюстове на отдѣлни и различни по височина стълбове споредъ териториялната величина на държавата имъ (заимствувано отъ споменатия трудъ на Антоновъ). Въ втората частъ на книгата се говори за второто българско царство, за турското и фанариотското иго, за българското възраждане и борбата съ гръцкото духовенство, освобождението на българската черква отъ патриаршията, основаването на екзархията, за виднитъ дейци по възраждането (съ портрети на Раковски, П. Р. Славейковъ, Л. Каравеловъ, Василъ Левски и К. Миладиновъ), за упадъка на турската империя, манифеста на Царя освободителя, за обявяване войната 1877 год. и Санстефанския миръ. Въ третата частъ на книгата се разказва за учредяването на българското княжество и за събитията до 1912 год., като сж дадени портретитъ на князь Ал. Батембергъ и на Фердинандъ I Кобургъ-Готски. Четвъртата частъ е посветена на економическото и социално развитие на България до 1912 год. (земледѣлие, лѣсоводство, добитъкъ, индустрия и занаяти, търговия, кредитъ, съобщителни сръдства, национално богатство и дългове, финанси, войска). Въ петата частъ се обяснява националниятъ идеалъ, — главно историята на македонския въпросъ и отношението на Сърбия и Гърция къмъ него до

балканския съюзъ и следъ това до края на последната война.¹ Дадена е и карта съ спорната зона въ Македония, която стана първиятъ спъникамъкъ между България и Сърбия като съюзници. Обявяването на балканската война и нейното развитие живо сж описани, на което спомагатъ и илюстрациитѣ — царъ Фердинандъ на чело на войскитѣ си, опѣлото на първия убитъ войникъ следъ преминаването на турската граница, български воененъ лагеръ предъ Одринъ и пр. Много добре е сторилъ авторътъ, че подробно е разяснилъ съ интересни цитати и отъ сръбския печатъ сръбско-българската борба за Македония поради неизпълнението отъ страна на Сърбия съюзния договора отъ 1912 год. Главното постановление на договора касателно бждещата българска граница на Македония къмъ Сърбия точно е предадено по текста, съобщенъ отъ проф. Цвиичъ въ броя за ноемврий 1913 год. на английското списание *Review of Reviews*² (227). Изобщо измѣната на сръбското правителство въ балканската война добре е характеризувана за да си съставятъ чуждитѣ читатели правилно мнение за това най-важно събитие, отъ което понататъкъ логически се нижеха всичкитѣ последвали борби на Балканския полуостровъ и имаха прямо отражение далечъ презъ границитѣ на полуострова. Историцитѣ въ бждеще, за да обяснятъ обективно крайното изостряне на отношенията на България къмъ Сърбия, въ следствие на което България презъ време на общата война се намѣри въ лагера на Централнитѣ сили, ще трѣбва да взематъ за изходна точка сръбската измѣна за договора отъ 1912 год. Говорейки по печалния за България резултатъ отъ междусъюзнишката война въ 1913 год. г. Ш. дава вѣрно освѣтление на българската атака на 16. юний и обяснява фразата „престѣпно безумие“, както бѣ тая атака наречена отъ заинтересована българска страна, въ смисълъ, че тя бѣ безумна отъ дипломатическа и военна гледна точка при създаденото отъ сърбитѣ лъжливо освѣтление на критичния моментъ, дължимъ главно на тѣхната измѣна, въ целитѣ на която много по-отрано бѣ подготвено военно нападение заедно съ гърцитѣ противъ изнурената българска войска (247). Следва изложение на събитията следъ българското поражение съ сключването на Букурещкия миръ 1913 год. Интересни сж изказанитѣ тогава мнения на видни дипломати и политици по създаденото следъ този миръ положение въ България и главно въ Македония, Тракия и Добруджа. Авторътъ между други цитати не е пропусналъ да цитира и важното изявление на английския публицистъ Робертъ Томсонъ въ в. „Миръ“, който разкрива, че въ 1895 год. сръбскиятъ министъръ въ Цариградъ му е предлагалъ да прибави къмъ редактирания отъ него български вестникъ „Зорница“ и сръбско издание, което Томсонъ е отказалъ предъ видъ на факта, че сърби въ Македония не сжществуватъ (256).

¹ Името на сръбския министъръ президентъ Миловановичъ неточно е предадено Milanovitch (стр. 203, 205).

² Името на планината Якубица е неточно казано: Yapoupitza (223).

Отдѣлна глава е посветена на Добруджа главно съ огледъ къмъ економическото ѝ значение като богата житница на България. Следъ изгубването на Добруджа въ замѣна на намаленото житно производство се засилва въ България производството на тютюна (дадени сж две снимки — тютюнева нива отъ Неврокопъ и манипулация на тютюна въ кооперацията „Асенова крепостъ“). Отъ 34 глава (273 с.) нататкъ се прави бързъ прегледъ на събитията въ България и Македония отъ надвечерието на всеобщата война до Селунското примирие отъ 20 септемврий 1918 год. и неговитѣ последици, Ньойския миръ съ подробности относително новитѣ начертани граници на България и спорния въпросъ за излазъ на Бѣло море. Особено внимание е посветено на последицитѣ отъ економическитѣ и финансави клаузи на Ньойския договоръ, за освѣтление на които г. Ш. си е послужилъ съ обиленъ статистиченъ материялъ, интересенъ не само за чуждитѣ читатели (с. 293—326). Въ заключение подробно се обясняватъ последицитѣ отъ наложената на България парична контрибуция — репарациитѣ. И тѣзи страници би се чели и у насъ съ немалкъ интересъ, понеже задълженията на България по репарациитѣ тукъ критически се преценяватъ съ специаленъ огледъ къмъ всичкитѣ досежни постановления на договора и досегашното имъ изпълнение отъ наша страна.

Книгата завършва съ оптимистично заключение, въ което се изказва надеждата, че България въпрѣки всички понесени загуби и унижения ще се съвземе: „Старъ по история и борба за своята независимостъ, младъ по жизненостъ и устремъ къмъ миръ и напредкъ, пъленъ съ жаръ и храбростъ, достоенъ за свободенъ животъ, култура, история, българскиятъ народъ не се е затворилъ въ своето огнище следъ катастрофата, потвърдена чрезъ Ньойския договоръ, но се е старалъ да събере своитѣ сили, влагайки надеждата си въ естествената и социална биология и въ мъдростта на правителитѣ на голѣмитѣ народи при разрешаването на търпливия въпросъ на Балканския полуостровъ“.

Съ тѣзи думи завършва интересната книга на Ш., проникната съ патриотично настроение, писана съ съответенъ картиненъ стилъ, ефектътъ на който много се дължи и на чудната еуфония на най-хубавия и богатъ италиански езикъ.

Л. М.

Макеδονία, ήτοι μελέτη εθνολογική καί οικονομική τής Μακεδονίας. Εν Π-ει ει, 1926, έκδοσις τρίτη „Εταιρεία «ὁ Ἑλληνισμός»“. (Македония или етнологически и економически очеркъ на Македония. Въ Пирея 1926, 8^о, стр. 130. Издание трето. Сдружение „Елинизъмъ“).

Въ нѣкои наши срѣди презъ последнитѣ години се бѣ сложило убеждението, че следъ войнитѣ грѣцкитѣ учени и книжовници ще се откажатъ отъ старитѣ методи на действие, че носителитѣ на неоелинизма ще забравятъ деветдесетѣтъ години на миналия вѣкъ, когато, въоръжени съ духа на всеотрицаващия грѣцки патриотизъмъ не

виждаха нито културнитѣ придобивки на българския народъ, нито напредъка, постигнатъ отъ българското родно училище. Центъръ на това отрицание бѣ казаната *Εταιρεία «ὁ Ἑλληνομίος»* — едно повсемѣстно грѣцко дружество, което отъ една страна съсредоточаваше въ себе си всички недъзи на новоелинската ученостъ, отъ друга даваше материали на грѣцкитѣ шовинисти да коватъ орѣжие отъ тенденциозното съпоставяне на три различни свѣта: староелинския, византийския и балканско-грѣцкия.

Известни сж на специалиститѣ миналитѣ презъ призмата на атинската школа печатни издания на това дружество върху географията, етнографията и историята на Македония. Тогава, преди войнитѣ, това дружество подъ ръководството на проф. Казасисъ напечата въ повече отъ нѣколко обемисти тома редъ отдѣлни проучвания върху земитѣ на европейска Турция и специално върху Македония, едни отъ които носѣха имената на познати атински професори, а други бѣха издадени направо отъ името на панелинското дружество.

Това дружество, изглежда, иска днесъ да поднови своята едновременно дейностъ и да даде на грѣцката публика преработени печатни издания, каквито сж: предлаганото, известната книга на проф. Хаджидакисъ върху Македония, разпространяваната преди войнитѣ и сега книга *«Βασιλεὺς Βουλγαροκτόνος»* и пр. Целта е ясна. На раздрусания отъ събитията на последнитѣ петнадесетъ години грѣцки народъ трѣбва да се възвърне изгубената вѣра. Трѣбва „ноелинската идея“ отново да завладѣе приспечеленитѣ съ помощта на съюзнишкото орѣжие земи. Нужно е докаранитѣ чрезъ единъ противочовѣченъ международенъ актъ стотици хиляди малоазиатски преселници да научатъ „правата на елинизма“ върху Македония. Една дейностъ, недвосмислено начертаваща програмата, по която грѣцката наука възнамява отново да бжде поставена въ услуга на неоелинизма.

Ето и самото съдържание на книгата.

Македония отъ преди войнитѣ представя отъ себе си единъ *εθνολογικὸς λαβύρινθος*. Преди новото разпредѣление на границитѣ и настаняването на малоазиатскитѣ гърци, въ нея се е говорѣло на първо мѣсто грѣцки, сетне — славянски (като се отбелязва сжществуването на „славянския“ езикъ, не се забравя да се прибави, че покрай българското нарѣчие сжществуващо и сръбско . . . *»τό τε δῆλον διὰ βουλγαρικὸν καὶ σερβικὸν ἰδιῶμα«*), турски, цинцарски и пр. Грѣцки се е говорѣло въ южна и сръдна Македония, въ Халкедонския полуостровъ, по долината на р. Струма. Истинскитѣ центрове на гърцизма обаче сж били Еласоня, Селфидже, Негушъ, Беръ, Сячища, Гребена, Анаселища и Костуръ въ югозападна Македония; Воденъ, Леринъ, Магарево, Битоля, Крушево въ централна Македония; Дойранъ, Съръ, Драма, Кавала, Мелникъ и Горна-Джумая въ източна Македония. По този лесенъ начинъ неогърцитѣ искатъ да простратъ границитѣ на своя говоръ и върху чисто българскитѣ и до днесъ подъ грѣцка властъ области и градове Костуръ, Воденъ, Леринъ, Битоля, Крушево и даже по цѣла сръдна и източна Македония, отъ Горна Джумая до Драма и до Съръ. На българския говоръ, разпрѣснато, на острови, се даватъ най-тѣсни гра-

ници само въ източната половина на северна и срѣдна Македония (*... ἡ βουλγαρικὴ λαλεῖται ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἡμίσει τῆς βορείου καὶ μέσης Μακεδονίας*). И за да омаловажи още повече значението на българския говоръ, авторътъ на книгата веднага прибавя, че заедно съ българския езикъ въ северна Македония и на западъ до Охридъ (*μέχρι Δοχρίδοῦς*) се говорѣли и сръбски нарѣчия.

Ако книгата би се ограничила само съ тая напълно фалшива картина при разпредѣление на езиковитѣ области въ Македония, все пакъ бихме могли да си обяснимъ това съ обстоятелството, че тая книга е предназначена за вътрешенъ гръцки пазаръ. Но ето че отъ третата глава насетне авторътъ, въпрѣки компетентнитѣ мнения на учени съ европейска известностъ, мнения установени отъ цѣлъ вѣкъ, навлиза въ онази бездѣнна улица отъ съпоставяния на несществуващи и непознати научни величини, която е била и си остава най-типичното дѣло, характеризираше „научнитѣ“ експлоатации на неоелинската националистическа школа въ областта на етнографията на Македония. За да прикрие истини, които историята е записала отъ хиляда години, книгата претенциозно твърди, че „славянското“ население въ Македония, което говори български, „по своя духъ, по своитѣ традиции и по чувствата си принадлежи къмъ елинизма,“ че то било „българогласно елинско население,“ че гръцката идея го била завладѣла и превърнала въ гръцко. Съ други думи отново виждаме да излизатъ на сцената старитѣ методи за обяснение на гръцката (по-рано патриаршеска) „принадлежност“ на македонскитѣ българи къмъ елинизма. За да подкрепи това си становище, оправдаваще претопяването на българщината въ гръцкия елементъ, но не обясняваще гръцката етническа принадлежност на македонското население, авторътъ си служи съ следнитѣ сравнения. Едновременнонитѣ мюсюлмани отъ островъ Критъ сж говорѣли изключително гръцки езикъ, но гърцизмътъ не е ималъ никога претенции върху тѣхъ. Когато гръцката властъ се е прострѣла на острова, не е задържала това гръцки говореще мюсюлманско население, а му е дала пжтъ свободно да се изсели въ Мала-Азия. Друго: малоазиатскитѣ караманлии (христиани, говорещи турски), въпрѣки езиковата си принадлежностъ къмъ турцитѣ, не сж се смѣтали привързани къмъ тѣхъ и сж манифестирали винаги единството си съ елинизма (православната Църква!), а напоследъкъ сж пожелали да преминатъ и тѣ въ натѣпканата съ нещастни малоазиатски преселници гръцка Македония. Следъ тия обяснения ние не се нуждаемъ отъ специално предугаждане, за да си обяснимъ, защо цѣла една следваща глава (отъ стр. 105) е посветена на въпроса за принадлежността на „българогласнитѣ елини“ къмъ новосформирания четири вѣка следъ разпадането на Византия малъкъ гръцки народъ на най-южната частъ на започналия етнически да се кристелизира Балкански полуостровъ съ своя преобладаващъ български характеръ. Нито по-вече, нито по-малко, македонскитѣ българи, по нѣкакво чудо въ продължение на столѣтията научили български, станали гърци по духъ и сж годни за торъ на гръцката нива.

Отъ стр. 109 до стр. 118, все въ сжщия духъ авторътъ на кни-

гата се старае да извърти историческата истина, да откаже спонтанното дѣло на българското възраждане и всестранното културно повдигане на българския народъ, да отрече, че първитѣ искри на това, заслужващо удивление на просвѣтеното човѣчество духовно освобождение, сж хвърлени отъ сжщитѣ македонски паланки, градове и села, жителитѣ на които като се наричатъ „българогласни елини“, ето вече петнадесетъ години, на цѣли стада отъ по десетки хиляди люде, предъ очитѣ на Европа, сж разпѣвани на кръстъ и сж разпилявани по всички краища на свѣта.

Авторътъ на тоя всеобразенъ наученъ трудъ се е постаралъ и да „модернизира“ доводитѣ си предъ гръцкото общество, въ срѣдата на което тия, що принадлежатъ къмъ школата на таканаречения „реалистиченъ елинизъмъ“ — т. е. практицитѣ въ гръцката политика — отъ редъ години следъ войнитѣ работятъ предимно за „държавно спояване“ и „стопанско заздравяване“ на гръцкия народъ, и не обръщатъ внимание на методитѣ на „гръцката историческа и етноложка наука, повикана на помощъ на политиката.“ Старото гръцко население въ Македония, подържа той, не само преобладава въ градоветѣ и въ побогатитѣ планински села, но стопански е поставено въ много помалка зависимостъ отколкото крепостното, чифликчийското селачество, „което лесно могло да бжде използвано за всѣка кауза.“ Едно твърдение, противно на историческата истина и на науката. Вѣрното е точно обратното, че крепостнитѣ селяни въ Македония и въ другитѣ части на българската земя, презъ периода на робството сж били покровителствувани отъ турскитѣ бегове срещу посегателствата на гръцката патриаршия по съображения отъ чисто стопански характеръ, и по този начинъ по-добре сж запазили своя националенъ обликъ, отколкото това е станало съ часть отъ градското население. Освенъ това гръцкиятъ авторъ твърди, че македонското население въ по-голѣмата си часть симпатизирало на гръцката идея и то само се е смѣтало „нераздѣлна часть отъ стопанското тѣло на гръцкия народъ“. Макаръ и да говори „славянски нарѣчия“, то се било пригодило къмъ по-усъвършенствуванитѣ методи на стопанско приобретение, каквито сж търговията, занаятитѣ и индустрията, и съ това се е доближавало до социалния строежъ на гръцкия народъ — една аргументация, която, следвана до логическия ѝ край и приложена другаде, би отказала напр на просвѣтенитѣ европейски народи, почти всички уеднаквени въ стопанско и социално отношение, всѣкакви етнографски и исторически граници, само защото тия народи въ социално отношение си приличатъ или сж отъ една и сжща сплавъ, твърдение погрѣшно въ самитѣ му основи и по сжщество. Защото преди войнитѣ въ голѣмитѣ градски и стопански центрове на Македония българскиятъ елементъ бѣ взелъ надмощие въ търговията и занаятитѣ надъ всички други народностни елементи, включително и гръцкия, за което живъ примѣръ въ историята на българския народъ ще остане престолниятъ градъ на Македония отъ края на миналото и началото на настоящето столѣтие съ своето двадесетъ хилядно българско население, издигнало съ своя трудъ и умѣние въ търговията и занаятитѣ на Солунъ далечъ надъ гръцката търговия, както бѣ из-

дигнало и методитѣ на образование въ своитѣ училища надѣ полумо-
дерната, полуланкастерска метода на преподаване въ грѣцкитѣ учи-
лища. Специално крепостничеството въ Македония сѣвсемъ не е едно
изолирано явление, свързано само съ българското село въ тая страна,
а е още и послѣствие на единъ дълъгъ исторически процесъ, основитѣ
на който трѣбва да се търсятъ и въ срѣдновѣковитѣ отношения между
България и Византия, дълго преди периода на турското владичество,
еднакво и за българска Македония и за грѣцка Тесалия. И за дока-
зателство на това, че и днесъ чифликчийското население на нѣкои отъ
полскитѣ области въ Македония притежава всички качества на събу-
дено население не само въ национално, но и въ стопанско отношение,
говори обстоятелството, че следъ прогонването му отъ завладѣнитѣ
отъ Гърция македонски области, настанило се въ България — напр.
да вземемъ чифлигаритѣ отъ Енидже-Вардарско и Гюменджеско —
само за нѣколко години превърна въ благодатна плодородна земя
частъ отъ блатистата областъ при Бургасъ, която сега се изсушава въ
голъми размѣри съ срѣдствата на бежанския заемъ. Напротивъ, мало-
азиатскитѣ грѣци преселници, настанени въ Енидже-Вардарско, по оп-
лакванията на самия атински печатъ, сж превърнали съ своето нетрудо-
любие въ пустиня една плодородна областъ, и бѣгали като скитници,
безъ подслонъ и безъ опредѣлено занятие къмъ крайморскитѣ градове.
Известно е, че това малоазиатско население презъ последнитѣ две
години бѣ смѣнено въ долно-вардарската долина съ грѣци отъ Анхи-
алско, които сж изявявали желание да се върнатъ обратно въ Бъл-
гария. Така, когато е дума за етноложката принадлежностъ на едно
по неволя крепостническо население, за науката нѣма никакво значе-
ние изкуствено създаваната разлика между него, градското и за-
наятчийското население на една и сжща страна, обитавана въ своето
болшинство отъ единъ и сжщи народъ. Напротивъ, както това „кре-
постническо население“ така и населението на градоветѣ и по-богатитѣ
планински села отъ южна и източна Македония биде подложено отъ
грѣцката държава, подпомогната отъ „европейска политика“, на най-
безчовѣчни гонения. И ако днесъ грѣцкитѣ последователи на школата
на проф. Казасисъ, главния ръководител на едновременнитѣ етно-
ложки, исторически и географски издания на *Ἐταιρεία «ὁ Ἑλληνο-
μὸς»*, се стараятъ съ сжщитѣ методи отново да доказватъ грѣцкия
характеръ на Македония, въ която споредъ други грѣцки признания
сж останали сто и осемдесетъ хиляди души българи (предимно отъ
Воденъ до Костуръ и до Южна Преспа), това се прави за успокоение на
грѣцкото общество, което, разочарувано отъ неустановеностъта на
грѣцкия държавенъ и общественъ животъ следъ войнитѣ, се пита,
дали е имало смисълъ главнитѣ водители и защитници на прилагания
на практика неоелинизъмъ да искатъ преселването на носителитѣ му
отъ брѣговетѣ на източната половина на Срѣдиземното море и пагуб-
ното имъ съсрѣдоточаване въ южна Македония. Аргументитѣ на единъ
такъвъ въпросъ сигурно ще да сж смутили нѣкои грѣцки срѣди, же-
лаещи да видятъ подновено всегрѣцкото дружество та тѣ ще да имъ сж

дали основание да започнатъ, съ познатитѣ на насъ българитѣ стари методи за „научно обоснование“ на грѣцкитѣ стремежи, да оправдаватъ завладѣната лѣвска частъ отъ Македония.

Владиславъ Алексиевъ.

Г. Н. Χατζιδάκις, *Ἀπάντησις πρὸς τὸν κ. διδάκτορα W. Beschewliew*. Отдѣленъ отпечатъкъ отъ списание *Ἀθηνᾶ* XXXIX (1928) 171—187.

Проф. Г. Н. Хаджидакисъ е счелъ за нужно да напише горезначения отговоръ на моята рецензия въ сп. Македонски Прегледъ, год. III 1 (1927) 123 и сл. върху книжката му *Περὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων*, Атина 1925. Следъ кратката, но крайно обективна рецензия на Хаджидакисовата работа отъ прочутия виенски езиковедъ проф. Р. Kretschmer въ сп. *Glotta* XVI 171—179, която е най-добриятъ отговоръ на отправления къмъ мене отъ проф. Хаджидакисъ отговоръ, считамъ за излишно да пиша отъ своя страна отговоръ на проф. Х. Но за да не би да се претълкува зле моето мълчание, решихъ да напиша следнитѣ нѣколко реда.

Проф. Х. отминава мълчаливо въ отговора си по принципъ всички онѣзи мѣста въ моята рецензия, които му се виждатъ неудобни за оборване като напр. *Herodot. V* или *Isocrat. V* 107—108. Къмъ тѣзи известия може да се прибави още и известната епиграма подъ бронзовата статуя на Демостена, *Plut. Dem. 31*. Сжщо тѣй той не е посмѣлъ да каже нито дума срещу приведенитѣ отъ мене сегашни мнения на чужди учени за народността на старитѣ македонци, като напр. това на проф. А. Debrunner, за когото едва ли би могло и дума да става, че е подкупенъ съ български пари. Проф. Х. счита, че съвсемъ немѣстно съмъ привелъ *Curtius VI* 11, 4 *qui non erubesceret, Macedo natus, homines linguae suae per interpretem audire*, като доказателство, че сж сжществували преводчици между македонци и гърци, понеже тукъ не ставало дума за преводчици между македонци и гърци, а между македонци и македонци т. е. между еднoезични. Въ една забележка подъ линия проф. Х. наемква, безъ да доизкаже мисълта си, че у Курция на това мѣсто ставало дума за македонски диалекти. Но въ такъвъ случай какъвъ смисълъ иматъ думитѣ *qui non erubesceret* („кой не би се засрамилъ“) въ приведеното мѣсто? Нима обстоятелството, че Филотасъ не знаелъ единъ македонски диалектъ, би могло да даде поводъ на сънародницитѣ му да се срамуватъ отъ него?

Какъ трѣбва да се разбира въ сжщностъ това известие, се вижда най-добре отъ едно мѣсто изъ защитната речъ на Филотасъ, а именно *Curtius VI* 10, 22 sq. *Mihi quidem obicitur, quod societatem patrii sermonis asperner, quod Macedonum mores fastidiam... iam pridem natus ille sermo commercio aliarum gentium exolevit: tam victoribus quam victis peregrina lingua discenda est* („Подхвърля ми се, че азъ отбѣгвамъ да се сношавамъ на бащиния си езикъ, че азъ презирамъ македонскитѣ обичаи... Отдавна вече родната речъ е изчезнала поради сношения съ чужди народи: както победителитѣ така и победенитѣ трѣбва да учатъ чуждъ езикъ“). Че тукъ *peregrina lingua*

(чуждъ езикъ) не може да означава другъ езикъ освенъ старогръцки, едва ли има нужда да се доказва. Поне въ този случай, вѣрвамъ, проф. X. ще се съгласи съ мене. Освенъ това очевидно е дори и за най-повърхностния читателъ на Курция, че Филотасъ включва и себе си между тѣзи, които сж изоставили своя бащинъ езикъ и сж научили езика на гърцитѣ. Тогава ясно е, че Curtius VI 11, 4 не може да се разбира другоаче освенъ така: Филотасъ не е знаелъ родния си езикъ, македонския, и затова се е сношавалъ съ сънародниците си на гръцки и то посредствомъ преводчикъ (per interpretem). Въ тѣсна връзка съ тѣзи две мѣста стои и приведеното въ моята рецензия известие Curtius VI 9, 34 sq., която до сега бѣше тълкувана своеобразно отъ проф. X.

Но да минемъ по-нататъкъ. Проф. X. ми прави особено голѣмъ упрѣкъ, че съмъ се билъ ужъ мжчелъ съ всички сили и по всѣкакъвъ начинъ да докажа, че думата *κεφαλή* не била гръцка та е употребилъ цѣли два листа за да ме убеди въ противното. До колко е умѣстенъ и на чий адресъ трѣбва да се отправи този упрѣкъ, се вижда отъ следнитѣ редове изъ отзива на Кречмера Glotta XVI 173.: „Хаджидакисъ заключава отъ македонскитѣ *Κεφαλῖνος*, *κεφαλή*, *κεβλή*, — че македонскитѣ езикъ както гръцкиятъ е превърналъ *gh* въ *kh*, което въ *khephal* — чрезъ дисимиляция на придиханието е станало на *k*. Тогава обаче той трѣбва да приеме, че *bh* въ македонски е станало на *b* презъ *ph*, което, разбира се, е повече отъ невѣроятно. Следователно македонското *κεφαλ*-трѣбва друго яче да се обясни, и това е възможно, ако се приеме, че въ македонски както въ староиндийски дисимиляцията на придиханието е настѣпила, когато *mediae aspiratae* сж били произнасяни. Тогава значи *ghebhal*- е станало на *gebhal*- съ *media* въ началото. Обаче македонската *media* е била предавана отъ гърцитѣ отчасти съ тѣхната *media*, отчасти съ тѣхната *tenuis*, вѣроятно понеже македонскитѣ звукъ е стоялъ по срѣдата, може би е билъ звучна *fortis*: така *κίναδοι*=*γνάδοι*, *κόμβους*=*ρόμβους* и затова сжщо *κεφαλ*-за *geb(h)al*-. (H. schliesst aus mak. *Κεφαλῖνος*, *κεφαλή*, *κεβλή*-, das dass Mak. wie das Griech. *gh* in *kh* verwandelt hatte, das in *khephal*- durch das Hauchdissimilationsgesetz zu *k* wurde. Dann muss er aber annehmen, dass *bh* im Mak. über *ph* zu *b* gewodensei, was ja doch mehr als unwahrscheinlich ist. Also muss man mak. *κεφαλ*- anders erklären, und man kann es, wenn man annimmt, dass im Mak. wie im Altindischen die Hauchdissimilation eintrat, als *Mediae aspiratae* gesprochen wurden. Damals wurde also *ghebhal*- zu *gebhal*- mit anlautender *Media*. Die mak. *Media* aber wurde von den Griechen theils mit ihrer *Media*, theils mit ihrer *Tenuis* wiedergegeben, vermutlich weil der mak. Laut dazwischen lag, etwa stimmhafte *Fortis* war: so *κίναδοι*=*γνάδοι*, *κόμβους*=*ρόμβους*, und daher auch *κεφαλ*- für *geb(h)al*-)“.

Значи и Кречмеръ, най-голѣмиятъ днесъ познавачъ на гръцката езикова история отхвърля като „по-вече отъ невѣроятно (mehr als unwahrscheinlich)“ обяснението на формата *κεφαλή* отъ проф. X. А трѣбва да забележа, че теорията на г. X. за гръцкия характеръ на старитѣ македонци се гради въ по-голѣмата си частъ върху известieto на

Curtius VI 9, 34 sq. и тълкуването на *κεφαλῇ*. Обаче както виждаме, тѣзи два основни довода на Хаджидакисовата теория сж въ сжщност съвършено погрѣшни. Останалата частъ отъ отговора на проф. X. представя преповторение на всичко това, което той вече е казалъ въ своитѣ по-раншни работи, и понеже не даватъ нищо ново, ще ги отмина.

Въ заключение ще кажа, че проф. Хаджидакисъ както съ по-раншнитѣ си работи така и съ настоящия си отговоръ, благодарение на усилията и своеобразнитѣ тълкувания, които той прави за да докаже на всѣка цена грѣцкия характеръ на старитѣ македонци, ни убеждава, че тѣ не сж били гърци.

Д-ръ В. Бешевлиевъ.

Résumés des articles de la Revue.

D-r K. Kojouharov, De la conférence de Constantinople à la guerre russo-turque de 1877. Étude diplomatique.

Dans son introduction, l'auteur décrit la situation politique de la Turquie immédiatement après les massacres commis sur la population bulgare en 1876; après quoi il passe à sa tâche principale qui est d'exposer en détail, en se basant sur ses études personnelles des archives et des autres sources d'informations, l'action diplomatique des grandes puissances à partir de la conférence de Constantinople jusqu'à la guerre russo-turque. L'auteur explique les raisons qui obligèrent le gouvernement anglais de proposer la convocation de la conférence de Constantinople et le point de vue du gouvernement russe au sujet de la participation de la Turquie. Cette dernière s'obstinant, l'Angleterre, une fois de plus, se montra faible à son égard; mais le 6 mars, le tzar Alexandre prononça un discours dans lequel il déclarait que si dans cette conférence les désirs russes en ce qui concernait les chrétiens de la Turquie n'étaient pas réalisés, la Russie se verrait obligée de prendre les armes. Salisbury fut choisi comme délégué de l'Angleterre. L'auteur rapporte les instructions qui lui furent données, les entrevues qu'il eut, en route pour Constantinople, dans les diverses capitales européennes et ses conversations avec les personnages autorisés au sujet de la tâche principale de la Conférence. L'opinion de Bismark qui se montrait favorable à la Russie, mais tenait d'un autre côté à ce que la paix entre elle et l'Angleterre ne soit pas rompue est exposée dans ses détails. A Vienne on ne croyait pas au succès de la Conférence — Andrachi craignait surtout les aspirations russes sur les Balkans, et, comme il doutait que la Russie put résoudre la question d'Orient par les armes, il était enclin à encourager un engagement de la Russie dans une guerre contre la Turquie où elle userait ses forces. Salisbury trouva chez les Italiens des sympathies pour la Russie. En général la majorité des gouvernements était d'avis que le moment du partage de la Turquie était arrivé. Dans ces conditions la Conférence aurait pu avoir du succès, si Disraeli n'avait pas encouragé les Turcs. Cependant la Russie elle-même ne fondait pas d'espoirs sur la Conférence. Tandis que le gouvernement russe faisait de sérieux préparatifs de guerre, son ministre plénipotentiaire Chouvaloff travaillait en faveur de la paix, jugeant que les intérêts russes se trouvaient plutôt dans l'Asie centrale que dans les Balkans. Chouvalov se rendait compte des intentions de Disraeli et ne croyait pas que la Russie, avec ses finances

et son armée désorganisées, pourrait mener la guerre simultanément avec la Turquie et l'Angleterre. Cependant la politique du comte Ignatiev ayant pour but la suppression de la Turquie ou sa transformation en province russe avait l'avantage de s'être ralliée l'opinion publique russe qui était pour la guerre contre la Turquie.

D'intéressantes pages suivent, rapportant des détails sur les pourparlers entre Salisbury et le comte Ignatieff à Constantinople, sur la turcophilie de la colonie anglaise, l'attitude de Disraeli, l'opposition de l'Angleterre à la prise de mesures coercitives, les désirs minimaux de la Russie, leur réduction, le mécontentement de Disraeli au sujet de Salisbury, le double jeu de Derby. Avant même l'inauguration de la Conférence, Salisbury vit que le programme des réformes échouerait par suite de l'obstination des Turcs; il était mécontent des Anglais turcophiles qui encourageaient les Turcs, au point que ces derniers étaient persuadés qu'en fin de compte les Anglais prendraient leur parti. Cette conviction leur était surtout inspiré par la politique à double face de l'ambassadeur anglais à Constantinople, lord Derby, qui faisait une obstruction secrète à Salisbury. Midhat-pacha en profita pour s'opposer catégoriquement aux réformes prévues par la conférence préliminaire des Puissances. En dépit des concessions que la Russie, d'accord avec l'Angleterre, était encline à faire, dans la Conférence du 23 décembre le gouvernement turc, par un mémorandum dénaturant les faits, rejeta, entre autre, toute responsabilité au sujet des sanglants incidents en Bulgarie, et se déclara décidé à ne céder en rien. Cela fut complété par la soudaine et solennelle proclamation de la Constitution pour tout le pays.

L'auteur suit de près les pourparlers diplomatiques entre les Puissances et en particulier les hésitations de la politique anglaise, bien connues des Turcs qui continuèrent à se montrer intransigeants dans les séances suivantes de la Conférence. Afin de maintenir le Concert européen, la Russie, sous la pression des autres délégués, consentit à réduire son „minimum irréductible" d'exigences, mais le grand vizir Midhat pacha, malgré les nouvelles propositions, demeura inébranlable et rejeta tout contrôle européen. Par la suite, plus l'obstination du gouvernement turc s'accroissait plus l'attitude des Anglais devenait indécise. Salisbury reçut l'instruction d'éviter toute espèce de menace contre la Turquie qui pourrait être interprétée comme „un engagement du gouvernement anglais à imposer les propositions par la force." Dans la dernière séance de la Conférence, celle du 20 janvier, le comte Ignatieff lut une protestation énergique; Salisbury s'efforça de démontrer aux Turcs que leur conduite les amènerait à une catastrophe, car l'Angleterre ne les soutiendrait pas, et il donna l'ordre que la flotte anglaise soit rappelée; pendant ce temps Derby félicitait la Porte à l'occasion de l'échec de la Conférence qu'il considérait comme un succès pour la Turquie. Salisbury avait adopté la politique de faire des concessions à la Russie afin de défendre les intérêts anglais en conjurant un conflit russo-turc, dans lequel ne pouvait prendre part l'Angleterre, tandis que Derby et Disraeli par leurs hésitations, leur politique à double face et leurs encouragements aux Turcs rendaient ce conflit inévitable.

Quand vers la fin de décembre, il devint évident que la Conférence échouerait grâce à l'intransigeance des Turcs, l'ambassadeur russe demanda à Bismark ce qu'il fallait entreprendre plus loin. Le Chancelier répondit que dans ces circonstances il ne restait à la Russie qu'à choisir son moment pour aller en avant, mais qu'elle ne devait rien entreprendre avant de s'être préparée à une rapide et brillante victoire; la Russie ne devait pas prévenir l'Europe de ses intentions, mais se préparer et entrer en action; elle ne devait pas céder à la Turquie et si les mesures nécessaires étaient prises le succès serait garanti; mais la Russie devait conserver le calme et la modération dans la victoire. Selon le Chancelier, la situation politique était favorable à la Russie, et derrière elle elle trouverait l'Allemagne et l'Autriche, si elle se mettait d'accord avec cette Puissance. L'Angleterre resterait seule et probablement n'interviendrait que si la Russie abusait de sa victoire. Les dispositions bienveillantes de Bismark furent accueillies avec gratitude à Petersbourg et ses conseils suivis.

Le premier soin du gouvernement russe fut de s'assurer la neutralité de l'Autriche. Après de longs pourparlers et après l'entrevue des empereurs à Reichstadt un accord fut conclu, mais de graves divergences de vues demeurèrent entre les gouvernements au sujet de la Bosnie; l'auteur donne là-dessus des détails. La conséquence de cet état de choses fut que la politique russe resta jusqu'à la veille de la guerre hésitante. Ceci eut une fâcheuse répercussion sur les relations avec l'Allemagne, car un conflit éventuel entre l'Autriche et la Russie qui aurait pu amener une guerre européenne était fort indésirable pour Bismark. En face de l'insistance du gouvernement russe, demandant à l'Allemagne une promesse de neutralité même dans le cas où la Russie agirait sans le consentement de l'Autriche, Bismark exigea une garantie de la Russie en ce qui concernait la France, pour le cas éventuel où celle-ci se déclarerait contre l'Allemagne. Gortchakov ayant refusé de contracter un pareil engagement en prévision d'une revanche éventuelle de la France, à St. Pétersbourg on retourna à une politique d'entente avec l'Autriche. Les pourparlers avec cette dernière furent menés à Vienne à l'insu de Bismark, ce qui éveilla ses soupçons et le rendit encore plus méfiant en face de la politique incertaine de la Russie et ses tendances anti-germaniques. Les longs pourparlers avec Andrachi, sur lesquels l'auteur donne de détails, se terminèrent enfin le 18 mars 1877, grâce à l'insistance de Bismark. Une convention supplémentaire régla les modifications territoriales éventuelles, selon laquelle l'Autriche annexerait la Bosnie-Herzégovine, en exceptant le corridor entre la Serbie et le Monténégro, tandis que la Russie annexerait la Bessarabie avec les frontières de 1856. En vertu de l'accord de Reichstadt, dans le cas d'un démembrement de l'empire ottoman, la formation d'un grand Etat slave dans les Balkans était exclue; en compensation, la Bulgarie, l'Albanie et le reste de la Roumélie pourraient s'organiser comme des Etats indépendants; la Thessalie, l'Epire et la Crète pourraient être annexées par la Grèce; quant à Constantinople elle resterait, avec un certain hinterland, ville libre.

A propos des pourparlers secrets entre l'Autriche et la Russie, Bis-

mark déclara plus d'une fois qu'il cesserait de soutenir l'Autriche, si elle n'abandonnait pas ses préventions contre la Russie, agissait avec hostilité envers elle, ou ne remplissait pas les engagements contractés. L'ambassadeur de Russie à Londres, Chouvalov, qui se trouvait en relations d'amitié avec Bismark, écrivit à ce dernier, au début de février 1877, une lettre, dans laquelle, rappelant les bonnes relations séculaires entre la Russie et l'Allemagne, il disait que les deux gouvernements devraient se solidariser, et, de même que la Russie ne permettrait pas qu'une coalition se forma contre l'Allemagne à l'ouest, de même l'Allemagne devrait s'opposer à une telle coalition dirigée contre la Russie à l'est. Dans sa réponse Bismark souligna les intérêts identiques de l'Allemagne et de la Russie et affirma qu'il avait suivi inébranlablement cette politique en 1848, 1854 et 1863, de même que maintenant. Il se plaignit de la versatilité de ceux qui dirigeaient la politique étrangère en Russie et de la tendance de Gortchakov à coqueter avec la France, ce qui tôt ou tard, amènerait un relâchement dans les rapports amicaux entre l'Allemagne et la Russie. Bismark déclarait cependant que, tant qu'il serait au pouvoir, il serait difficile à la Russie de «se délivrer» d'une alliance avec l'Allemagne.

Le 19 février, Gortchakov envoya aux ambassadeurs russes une note circulaire dans laquelle il déclarait que le gouvernement russe considérait la question d'Orient comme une question européenne et qu'il désirait connaître les opinions des cabinets européens et ce qu'ils comptaient entreprendre en face du nouvel état de choses établi par la Sublime Porte. Après la réponse évasive des Puissances, le tzar Alexandre et Gortchakov commencèrent à incliner au maintien de la paix à la condition que la diplomatie russe trouva une façon digne de sortir de la situation dans laquelle elle s'était placée. Gortchakov se plaignit auprès des ambassadeurs russes que la Russie ne pouvait compter que sur elle-même et que l'appui des Puissances alliées n'était qu'un fantôme. Ces flottements de la politique russe obligèrent le comte Ignatiev à partir en mission à l'étranger dans le but de persuader les Puissances que les réformes en Turquie devaient être imposées, car une guerre amènerait le démembrement de l'empire ottoman ce qui n'était dans l'intérêt ni de la Russie, ni de l'Europe. Entre temps, une nouvelle révolution se déclara à Constantinople — Midhat-pacha fut destitué. Le gouvernement anglais se montra de nouveau hésitant et encouragea tacitement l'obstination des Turcs qui continuèrent à faire traîner la question des réformes, malgré la modération du gouvernement russe qui était prêt à laisser à la Porte le temps d'appliquer les réformes et à consentir à la démobilisation de son armée à la condition que les grandes Puissances s'engageassent à imposer par la force les réformes prévues par les ambassadeurs à Constantinople, au cas où la Turquie ne les appliquerait pas de plein gré. Les pourparlers engagés au sujet de cette question, principalement avec l'Angleterre, sont rapportés par l'auteur. L'Angleterre s'efforça de défendre la Turquie contre une action solidaire de l'Europe ainsi que contre une action séparative de la Russie, mais d'autre part, au moyen de nouvelles et incessantes conditions opposées aux propositions russes, elle rendait impossible une issue pacifique de la crise en Orient. Bismark n'approuvait pas les hési-

tations russes et était d'avis que la Russie devait décider elle-même si elle entrerait en guerre ou si elle maintiendrait la paix par un compromis avec l'Angleterre. De son côté, il promit à la Russie de lui aider dans les deux cas. D'autre part, le double jeu diplomatique de Derby encouragea les Turcs au point qu'ils rejetèrent définitivement les conditions proposées dans le protocole, résultat du compromis entre la Russie et les Puissances, déclarant que ce protocole était humiliant pour la Turquie, et que même une guerre serait préférable à cette intervention des Puissances qui y était prévue.

Après le rejet du protocole par le gouvernement turc, l'Angleterre s'efforça de lui aider en lui gagnant au moins les sympathies de l'opinion publique anglaise pour le cas où la guerre éclaterait. Mais la lenteur avec laquelle la Porte accepta les conseils de l'Angleterre au sujet d'une intervention fit perdre patience au gouvernement russe et le 34 avril 1877 le tzar Alexandre déclara la guerre. Les documents relatifs à l'action diplomatique établissent la responsabilité de l'Angleterre. Bismark lui-même a affirmé qu'Alexandre II ne désirait pas la guerre et qu'il l'avait entreprise par nécessité. La modération du tzar avait assuré la victoire diplomatique à la Russie, tandis que l'inconséquence de l'Angleterre durant la crise avait rendue vaine son intervention en faveur de la Turquie. L'auteur termine en caractérisant, à travers les hommes d'Etat dirigeants, la politique de la Turquie et de l'Angleterre.

Ivan Snégarov, La ville d'Ohrida. Aperçu historique.

Dans cette dernière partie de son aperçu (suite des numéros 1 et 2 de l'année 1928) M-r Snégarov donne des détails sur l'enseignement bulgare dans les écoles d'Ohrida, dans le passé et jusqu'à nos jours.

Ohrida a été un centre intellectuel encore au temps de S-t Clément à la fin du IXe siècle. L'école de Clément a fourni beaucoup d'instituteurs et d'écrivains bulgares. Et, plus tard, quand sur le trône épiscopal d'Ohrida siégeaient des archevêques grecs l'enseignement dans les monastères continua à être fait en vieux-bulgare. Ce n'est que dans la ville d'Ohrida que l'hellénisme dominait. La culture vieux bulgare se fortifia surtout durant le VIIIe siècle. S'affaiblissant sous le second joug bysantin, elle recommença à fleurir sous la domination des rois serbes et resta à une grande hauteur plus tard aussi, durant le XVe et le XVIe siècle. La littérature slave ne fut point refoulée durant le XVIe siècle quoique l'influence grecque s'accrût: En 1756, l'archevêque d'Ohrida, Dionissi, pria l'impératrice de Russie Cathérine, de lui envoyer des livres liturgiques slaves, les églises et les monastères n'en possédant pas et afin que le peuple put glorifier le Seigneur dans la langue maternelle. Au XVIIIe siècle fut introduit à Ohrida l'enseignement grec à l'exemple des autres grandes villes de la péninsule balcanique. Après la chute de l'évêché d'Ohrida, la littérature slave fut refoulée de la ville et ne se conserva que dans quelques monastères. L'auteur donne des détails précis sur les écoles bulgares d'Ohrida à partir du XVIIIe siècle jusqu'à aujourd'hui.

En 1830, à Ohrida, enseigna le fameux Dimiter Miladinov qui avait d'abord terminé les études de l'école d'Ohrida, puis après, avoir terminé celles de l'école grecque de Ianina, était devenu instituteur à Ohrida de 1835 à 1836. Les informations sur les méthodes et les programmes d'enseignement sont fort pauvres. Vers cette date, les écoles d'Ohrida commençaient à baisser. Un fort mécontentement régnait parmi les citoyens contre l'évêque de l'endroit, par ce que les écoles étaient très négligées : aussi les habitants voulaient-ils les gouverner eux-mêmes. En 1841, ils construisirent une école mutuelle. Dimiter Miladinov pour la troisième et la quatrième fois enseigna à Ohrida, et cela jusqu'en 1849. L'auteur indique les écoles „hellènes“ de la ville à cette époque et nomme les maîtres. Kousman Chapkarev, comme instituteur à Strouga et Ohrida, fut le premier qui, vers 1859, essaya d'enseigner en bulgare. La question de l'école bulgare préoccupait déjà auparavant les citoyens d'Ohrida. La première école particulière bulgare du soir fut ouverte en 1858, après quoi furent ouvertes d'autres du même genre. Quoique l'évêque Miléti fit de l'opposition, l'enseignement bulgare se répandit dans la ville et les environs. Le magasin d'Angel Grouptchev jouait le rôle de salle de lecture bulgare et c'est de là que se propageait la littérature bulgare. Là Grigor Prilitchev apprit à lire le bulgare et étudia l'histoire de son peuple. Les personnes plus âgées qui n'avaient ni le temps, ni la possibilité de se familiariser avec les caractères bulgares écrivaient leur comptabilité et leur correspondance en bulgare en se servant des caractères grecs ; quelques unes d'entre elles essayaient aussi de traduire les livres liturgiques grecs dans le dialecte d'Ohrida avec des lettres grecques. Elles étaient encouragées dans ces essais par le fait que dans les églises d'Ohrida étaient chantés des psaumes dans un dialecte macédonien et qu'à Débrtza la liturgie était dite en slave. C'est pourquoi la chancellerie d'Ohrida était obligée de mener sa correspondance avec les prêtres de cet endroit en bulgare. Pour la même raison les grécomanes nommaient le chant liturgique slave „de Déber“ ou „villageois“.

Cet état de choses incita Grigor Prilitchev, qui en 1861 était devenu instituteur hellène à Ohrida, à essayer d'introduire peu à peu la langue bulgare dans les écoles centrales de la ville. Soutenus matériellement par les habitants d'Ohrida, Prilitchev et D. Ousounov allèrent à Constantinople apprendre la langue littéraire bulgare auprès d'Ivan Naïdenov, pour pouvoir plus tard l'introduire dans les écoles d'Ohrida. Au mois de novembre 1868, Prilitchev le fit dans une école bulgare, mais sur l'ordre de l'évêque Miléti il fut arrêté. Ce n'est qu'en septembre 1869 que la langue grecque fut définitivement rejetée de l'école centrale bulgare après que les élèves eux-mêmes se furent soulevés contre les maîtres grecs adversaires de l'enseignement bulgare. Après cela, les autres écoles d'Ohrida furent bulgarisées sans incidents. Prilitchev continua à enseigner en bulgare jusqu'à l'automne 1875. Au cours de l'année scolaire 1873—1874 l'exarchat bulgare s'occupa sérieusement de l'amélioration des écoles bulgares, et dans celles d'Ohrida fut introduite la méthode de Pestalozzi. Jusqu'à la libération de la Bulgarie l'école d'Ohrida eut 5 classes. En général, durant l'époque de

l'institution de l'exarchat jusqu'à la délivrance de la Bulgarie, Ohrida posséda des écoles bulgares bien organisées, grâce à sa situation économique encore prospère et à la grande générosité de ses citoyens. Après cette date, par suite de la décadence économique de la ville, les écoles s'appauvrirent. C'est pourquoi l'exarchat leur vint en aide en entretenant les écoles secondaires, tandis que la ville entretenait les écoles primaires. Peu à peu, l'œuvre scolaire se développait, de sorte que durant l'année 1889—1890 il y eut 24 instituteurs et institutrices et 437 élèves. En plus des écoles bulgares, il y avait dans la ville 2 écoles primaires grecques, 2 écoles primaires roumaines et 8 écoles turques. Au cours de l'année scolaire 1889—1890 il y eut dans les écoles grecques, installées dans des maisons particulières, 2 instituteurs et 1 institutrice payés du dehors, 80 garçons et 55 filles; dans les écoles roumaines 1 instituteur et 1 institutrice et 260 élèves. Les données statistiques que l'auteur nous donne sur le nombre des instituteurs et des élèves bulgares nous montre avec quelle rapidité l'œuvre scolaire se développa jusqu'à l'année 1911—1912. Au cours de 1907—1908 il y eut à Ohrida 1023 élèves; plus tard, à l'époque du régime jeune-turc, le nombre des élèves décrût — en 1911—1912 il n'était plus que de 576. La plupart des maîtres étaient natifs d'Ohrida.

Aujourd'hui, sous la domination serbe, il n'y a plus une seule école bulgare à Ohrida. L'inscription „Ecole secondaire bulgare, S-t Climent“ est effacée et à sa place est mis: „Lycée serbe“. La langue bulgare est interdite dans le sanctuaire et dans l'école du premier apôtre bulgare S-t Climent!

A la fin de l'étude sont donnés en supplément les textes du „Règlement de 1759 de la commune ecclésiastique d'Ohrida contre le luxe“ contenus dans le codex de S-t Climent; des lettres de Danaïl, datant de 1790, dans l'original grec; des extraits du journal du pape Stéphan, datant de 1829—1831, en grec; des extraits de l'épître du métropolitain Kalinik au sujet de l'école d'Ohrida, datant du 24 août 1840; l'épître du métropolitain d'Ohrida, Dionissi, concernant la confession des chrétiens.

Prof. Géza Feher, La première apparition des ancêtres des Bulgares en Macédoine. Explication du mot *Koûβερ*.

Les ancêtres des Bulgares (Bulgares d'origine touranienne) possédaient une culture assez élevée qui les rendait supérieurs aux Slaves qu'ils trouvèrent dans la péninsule balkanique, et cela surtout grâce à leur talent d'organisation; c'est pourquoi les Slaves, en se constituant en Etat, empruntèrent le nom „les Bulgares“. Dans les frontières de l'ancienne Bulgarie, entré encore au IXe siècle, la Macédoine. L'auteur démontre que les ancêtres des Bulgares se sont établis en Macédoine dès le VIIe siècle, ce qui est confirmé par une information datant du même siècle qui se trouve dans le livre des miracles de S-t Dimitre de Salonique où sont mentionnés les noms des deux chefs des Bulgares *Μαύρος* et *Koûβερ*. Les Bulgares arrivèrent de l'Avarie de Sirmioum et s'établirent dans la plaine de Kéramissi près de Salonique où ils furent bien accueillis par la tribu slave les Dra-

goviti, entre l'an 670 et 675. M-r Feher ne partage pas l'opinion de M-r Ouspensky, selon laquelle le personnage *Koṽβερ* est le Khan bulgare Koubrat dont le vrai nom était Kourt; il juge également inacceptable une autre opinion selon laquelle *Koṽβερ* serait le quatrième fils de Koubrat. L'auteur lui oppose plusieurs arguments dont le plus important est que les ancêtres des Bulgares ne sont pas venus dans l'Avarie avec un fils de Kourt (Koubrat), mais vivaient là encore au milieu du VIe siècle. *Koṽβερ* ne peut être un fils de Kourt, mais a dû être un chef de la colonie bulgare citée plus haut qui, après une révolte contre les Avars, avaient été chassés par ces derniers et s'étaient établis en Macédoine sous les ordres de *Koṽβερ*.

M-r Féher explique plus loin le nom *Koṽβερ* et démontre que c'est le véritable prénom ancien-bulgare, qui, plus exactement, doit être prononcé Kuver; il soutient son opinion à l'aide de la linguistique. Le nom Kuver a la signification de „bleu, bleuâtre“. Quant à ce *Μαύρος*, dont il est parlé dans les „Miracles de S-t Dimiter“ comme d'une personne de confiance de *Koṽβερ*, son véritable nom n'a pas dû être grec, mais bulgare. Il est dit à son sujet que *Koṽβερ*, voulant conquérir Salonique par ruse, l'obligea à feindre d'être en révolte contre ses chefs et de chercher refuge auprès des Grecs à Salonique, afin de pouvoir de là lui aider à prendre la ville. *Μαύρος* le fit et fut accueilli avec confiance par les Grecs. *Μαύρος* était certainement un vrai Bulgare et ne portait pas ce nom grec — qui signifie „noir“. Le plus probable est que son vrai nom était „Kara“ (le noir) qui se rencontre souvent chez les peuples turques, par ex. karatcha, karagia. Le nom Krakra du fameux chef bulgare n'est que la répétition de Kara: Kara-Kara plus tard abrégé en Krakra. Et ainsi Kuver veut dire „le bleu“ et le boyerd *Μαύρος* portait le nom „le noir“. De pareils noms désignant une couleur se rencontrent aussi chez les Hongrois — les filles du chef hongrois Gyula s'appelaient: Karoldou et Charoldou, deux noms anciens bulgares empruntés par les Hongrois et qui veulent dire: Kara-oldou „la noire dorée“, Charo-olgou — „la blanche dorée“.

N. Tentchev, Le sultan Mehmed V à Uskub et les écoles bulgares.

Sur l'instigation du comité jeune-turc, le sultan Mehmed V visita les vilayets de la Roumélie en 1911 et, entre autre, la ville d'Uskub. Un accueil solennel fut organisé avec le concours de détachements militaires, de tous les élèves, des institutions, des corporations et de beaucoup de personnes accourues des environs. Les élèves du lycée de jeunes filles d'Uskub, dont le directeur était M-r Tentchev, prirent également part aux solennités et elles attirèrent l'attention du sultan. L'auteur nous rapporte ses souvenirs sur cet événement. Quand les élèves défilèrent devant le palais du sultan, leur directeur, M-r Tentchev, fut invité à faire entrer les élèves dans le palais. Là, elles chantèrent sur des motifs turcs une prière pour le sultan, spécialement composée par elles pour cette occasion et ensuite d'autres chansons également sur des motifs turcs et étudiées

à l'avance. Ces chansons plurent tant au sultan qu'il exprima son admiration et, plus tard, il fit demander par une lettre adressée à M-r Tentcheff que ces chansons, texte et notes, soient envoyées à Constantinople; ce qui fut fait. Les chansons étaient reliées dans un bel album. Le lycée de jeunes filles prit également part dans le cortège qui d'après le programme du comité jeune-turc fut formé par les écoles turques et chrétiennes; là les écoliers et écolières bulgares se distinguèrent de nouveau. A cette occasion ressortit la majorité écrasante des Bulgares à Uskub. A l'exemple des écolières turques les bulgares offrirent au sultan un ouvrage manuel avec l'inscription: „Souvenir du lycée bulgare de jeunes filles," et l'élève Tzéna Nakova lui présenta une adresse. A l'occasion de la manifestation générale des élèves organisée par le comité jeune-turc, le grand vizir Haky-pacha fit un long discours devant les instituteurs réunis dans lequel il dit entre autre: „La Providence a décidé que notre Etat soit constitué par beaucoup de peuples. Vous, les pionniers de l'instruction parmi ces peuples, demeurez le plus près possible d'eux. Aujourd'hui tous jouissent de la liberté et sont traités également par les lois. Vous le recon naissez et, sans doute, vous remplirez votre devoir de classe instruite en conseillant chacun à son peuple de mettre fin aux persécutions et aux haines entre eux, de vivre en frères, afin de pouvoir recueillir les fruits de la liberté dont ils sont gratifiés. „Le sultan et ses deux fils, au balcon du palais, écoutaient le discours. Après quoi, sur le désir du sultan, furent invitées dans le palais quatre jeunes filles des écoles bulgares et une de chacune des écoles de nationalité différente. Il leur fut dit de se serrer la main, en signe de réconciliation entre les peuples qu'elles représentaient, et de promettre qu'elle travailleraient pour faire cesser les animosités. Après les jeunes filles qui reçurent un bijou en or comme souvenir ce fut le tour des jeunes écoliers ils reçurent aussi des cadeaux et de l'argent et firent aussi la promesse de collaborer à la réconciliation et aux relations pacifiques entre les peuples.

D'Uskub le sultan partit pour Monastir, d'où fut envoyée la lettre mentionnée, signée par le dignitaire de la cour du sultan Haky-pacha. La lettre, ainsi que l'enveloppe, est reproduite en fac-similé et accompagnée de la traduction en bulgare. Elle est adressée à „La direction du lycée bulgarie de jeunes filles d'Uskub". Il y est dit que les chansons que les élèves avaient chanté en l'honneur du sultan l'avaient tellement touché qu'il avait donné l'ordre que ces chansons soient mises en notes et envoyées à la chancellerie impériale de Constantinople. Bientôt après, cette dernière, par l'Exarchat bulgare, fit demander les noms des élèves qui s'étaient distinguées en composant ces chansons afin de leur octroyer une bourse pour étudier la musique à l'étranger. Pour des raisons imprévues cette bienveillance du sultan ne put être mise à profit.

L. Miléitch, La déclaration de l'émigration macédonienne adressée au congrès slave de Sofia, en 1910.

Au congrès slave convoqué au mois de mai 1910 à Sofia prirent part les représentants de tous les peuples slaves à l'exception des Polo-

nais qui n'avaient pas envoyé de délégation. Le rôle principal, à ce congrès, était joué par l'homme d'Etat tchèque Kramarj, qui avait gagné de grandes sympathies auprès de l'opinion publique bulgare, principalement par son discours, fait le samedi, dans lequel il plaidait en faveur de l'indépendance de tous les peuples slaves, du maintien de l'individualité nationale, et au cours duquel il prononça la célèbre phrase : „Celui qui opprime ses frères slaves, n'est pas un Slave !“ A cette séance assistaient aussi les délégués serbes et croates. On discuta principalement sur les désaccords entre les Slaves du nord — Russes, Petits-Russiens, Polonais — et, à dessein, on garda le silence sur ceux des Slaves du sud. C'est ce qui motiva la démarche des membres macédoniens de la délégation bulgare qui, dans le but d'éviter d'indésirables discussions, par une déclaration écrite, rappella au Congrès l'existence de la question macédonienne, son importance par rapport à la solidarité slave, pour la réalisation de laquelle cette question resterait un grave obstacle tant qu'elle ne serait résolue conformément aux légitimes désirs des Bulgares de la Macédoine. Le texte de cette déclaration qui n'a pas été publié jusqu'aujourd'hui est reproduit ici. Plus tard les événements résultant des relations slaves justifiaient pleinement les avertissements contenus dans cette déclaration ; son texte a donc une importance historique.

Dans cette déclaration on rappelle d'abord le grand but dans lequel sont organisés depuis quelques années ces congrès slaves, notamment dans celui de réaliser un rapprochement sur le terrain culturel et économique de tous les peuples slaves pour qu'ils puissent, en face de l'émulation générale des peuples, sauvegarder, en s'entraïdant, leur position spéciale et leur physionomie originale et, ainsi unis, jouer un rôle plus considérable, pour le développement culturel de l'humanité, et y ajouter, dans des conditions plus favorables, leur apport original. Les Bulgares macédoniens vivant à Sofia, au nom de cette grande idée s'adressent au Congrès pour lui représenter la situation spéciale où se trouve la Macédoine et les conditions qui nuisent à l'entente des peuples slaves du sud.

Plus loin, on fait ressortir que la population slave des trois vilayets de Salonique, de Monastir et d'Uskub s'est considéré, de tout temps et se considère encore comme peuple bulgare ce qui est reconnu par tous les savants slaves et autres. Les Serbes eux-mêmes, dans la personne de leurs représentants les plus en vue, n'ont pas jusqu'à une époque récente, contesté la nationalité bulgare des Slaves de la Macédoine. Un revirement a eu lieu chez les Serbes après le traité de Berlin qui a donné naissance au désir de conquérir la Macédoine en détournant les Bulgares de leurs aspirations séculaires et en leur imposant de force une culture qui est contraire à leurs tendances. Le premier triste résultat de cette propagande culturelle et politique des Serbes fut la guerre fratricide de 1885, déclarée par les Serbes. En dépit de leur insuccès, les Serbes poursuivirent après cette guerre la même politique relativement aux Bulgares de la Macédoine, en recourant à l'alliance avec les Grecs et les Turcs et même à une action terroriste sur la population. Si cette propagande de violence n'est pas arrêtée, les deux peuples, le bulgare et le serbe, s'éloigneront de plus en plus et arriveront enfin à former

deux camps ennemis. Le peuple bulgare suit avec une vive sympathie les essais que les éminents pionniers slaves font pour poser de solides bases à l'union culturelle des Slaves, mais qui sait, si, sous la pression de l'opinion publique, qui maintenant garde le silence pour ne pas nuire à la grande œuvre, les Bulgares qui travaillent pour l'union des Slaves ne se verront placés dans l'impossibilité de continuer à prendre part à des congrès où seront prononcées de belles paroles sur la fraternité et la concorde, alors, qu'en dépit de ces phrases, perfidement, la population bulgare de la Macédoine est poignardée par un peuple frère dont les délégués assistent à ces congrès. Inspirés par leur profond désir de voir se réaliser l'union culturelle des Slaves, les Bulgares de la Macédoine se permettent d'exprimer devant le Congrès leur conviction que tous les nobles efforts des militants pour l'union slave seront vains, tant que ne cessera cette propagande serbe, fatale pour les intérêts des Slaves du sud, et qui deviendra la source de haines sans fin entre les deux rameaux les plus importants des Slaves du sud.

La déclaration est datée de juin 1910.

St. Romansky, Chansons bulgares de la Macédoine notées en alphabet grec — des archives de Verković.

L'influence grecque répandue en Bulgarie par le Patriarcat de Constantinople au moyen de l'église et de l'école surtout dans les confins bulgares méridionaux de la Thrace et de la Macédoine fut si grande, que, lorsque la conscience nationale réveillée chez les Bulgares vers le milieu du siècle dernier les poussa à se servir par écrit de leur langue maternelle, ils employèrent même jusqu'en 1870 non pas l'alphabet national bulgare, le cyrillique, mais celui appris à l'école, le grec, bien qu'il soit insuffisant et peu commode à traduire certains sons propres à la langue bulgare. On a découvert déjà bon nombre de recueils de manuscrits bulgares, religieux et didactiques: textes évangéliques, sermons de fêtes et autres, écrits entièrement au moyen de l'alphabet grec. Nous avons même une publication de deux d'entre eux, renfermant des sermons de dimanches datant de XVIII-ème siècle et un évangile de Târlice, arrondissement de Nevrocope, de 1861, due aux bons soins du professeur Milétitch, où on trouve aussi une énumération des manuscrits de ce genre connus jusqu'aujourd'hui et leur importance pour l'étude des dialectes bulgares qu'ils reflètent assez justement étant affranchis de toute tradition littéraire.

Il est curieux que même les premiers collectionneurs des contes et des chansons bulgares des régions susmentionnées ont employé aussi les lettres grecques. C'étaient naturellement des instituteurs ayant étudiés dans les écoles grecques, habitués à l'alphabet grec, tandis que l'alphabet bulgare leur était resté étranger. Certains d'entre eux ont été partisans passionnés du grécisme, auquel ils ont renoncé plus tard, à peine au temps des luttes nationales pour l'église. C'est donc la raison pour laquelle les frères Miladinov de Strouga avaient aussi noté leurs chansons bulgares populaires recueillies en Macédoine en caractères grecs.

Ils avaient eu même l'intention de les publier ainsi, et c'est seulement sur le conseil de l'évêque croate Strossmayer qui leur avait fourni aussi les moyens matériels pour la publication, qu'ils les ont transcrites et publiées en cyrillique (Zagreb 1861). Sans connaître même ce détail sur le recueil des deux frères, conté par Strossmayer lui-même, on en saurait juger par certaines particularités de la langue des chansons qui nous donnent la preuve qu'elles avaient été en effet transcrites d'un texte écrit en alphabet grec. On connaît aussi l'instituteur d'Ohrida Janaki Strezov, oncle de Šapkarev, qui avait noté vers 1855-56 des chansons bulgares au moyen de l'alphabet grec. C'est justement sur son exemple que Šapkarev s'était attaché à recueillir des matériaux ethnographiques.

Maintenant nous apprenons que cette manière de noter chansons, contes bulgares etc. en alphabet grec a été pratiquée aussi par certains des personnes en relations directes avec le collectionneur de matériaux de ce genre bien connu — St. Verković, publicateur d'un des premiers recueils de chansons bulgares populaires: „Chansons des Bulgares macédoniens“, Belgrade (1860), — qui lui fournissaient de tels matériaux. Le prof. Polívka de Prague est en possession de quelques cahiers, tirés des archives de Verković, que feu le prof. Iv. D. Chichmanov lui avait envoyés et dont quelques uns sont écrits en caractères grecs: deux petits cahiers et une feuille détachée. L'un d'eux dont nous n'avons que le commencement — un tiers du tout,—écrit en 1867 dans le village de Vron-dia (Gorno Brodi), arrondissement de Sérès, renferme 4 contes populaires, un usage populaire à la cérémonie de la bénédiction du baptême au village de Frachténé et 9 chansons notées en lignes ininterrompues (non pas en vers); le second, écrit d'une autre main, renferme 3 contes et 8, chansons écrites en vers, probablement récitées et non pas chantées devant le noteur à en juger par leur irrégularité. La feuille détachée — la dernière d'un cahier, écrit d'une troisième main — contient la fin d'une chanson et une autre toute entière du cycle de Krali Marko.

M. Romansky fait ressortir que, en dehors de leur importance historique et culturelle comme monuments d'une influence grecque littéraire d'un genre particulier dans les régions bulgares, en dehors de leur valeur comme matériaux de folklore ces textes ont une importance purement linguistique — en les considérant à titre d'exemples des parlers de Sérès, dont les données uniques sont les chansons populaires du recueil susmentionné de Verković (1860), les autres retirées par P. A. Lavrov des archives de l'Académie Russe (Petrograd 1920), ainsi que quelques chansons dans le Recueil du Ministère bulgare t. IX et XI. Le village qu'on trouve mentionné dans l'un des cahiers, Gorno Brodi (Vrondia) est le plus grand village entièrement bulgare dans l'arrondissement de Sérès qui vers 1900 a compté plus de 6,000 habitants. Quant à son parler, il se rapporte comme ceux des villages avoisinants de l'arrondissement de Sérès et de Nevrocope au dialecte des Rhodopes de l'ouest dans lequel est écrit aussi l'évangile de Târlice, village avoisinant de Gorno Brodi, de 1861, écrit en alphabet grec, publié par le prof. Milétitch. Donc les textes tirés des archives de Verković complètent le tableau des parlers de cette ré-

gion. Le prof. Romansky n'en publie maintenant que les chansons, presque toutes, et l'usage à la cérémonie du baptême, en transcription cyrillique en y ajoutant une brève caractéristique de la graphie du manuscrit et une analyse de sa langue. On y constate que toutes les particularités importantes des parlers des Rhodopes de l'ouest se retrouvent aussi dans celui du village de Gorno Brodi et les villages avoisinants de l'arrondissement de Sérès. D'autre part, par une particularité spécifique — accent secondaire dans les mots polysyllabiques et dans les cas de combinaisons avec les enclitiques il se rattache aux parlers de Razlog à l'ouest. Dans des cas isolés sous le rapport des sons, des formes morphologiques et du vocabulaire y apparaît l'influence des parlers macédoniens de l'ouest.

Comptes rendus.

Colonel L. Lamouche, *Quinze ans d'histoire balkanique* (1904—1918). Avec 3 cartes hors-texte. Ed. Payot. Bibliothèque historique. Paris, 1928, 8°, 234. — Compte rendu de L. Miletitch.

Le plus récent ouvrage du colonel Lamouche est un intéressant apport à l'histoire moderne des Balkans, et qui vient à temps. Il contient des souvenirs sur la situation en Macédoine recueillis au cours des 15 années, passées par l'auteur dans cette contrée où il occupait un poste important en contact immédiat avec la population. Ces souvenirs se rapportent à la période la plus orageuse des dernières années de l'empire ottoman, à l'époque des réformes appliquées en Macédoine immédiatement après l'insurrection de la St. Elie et des événements qui suivirent — le coup d'Etat jeune-turc, les deux guerres balkaniques et la grande guerre européenne. Ces événements dont M-r Lamouche fut le témoin oculaire sont rapportés dans son ouvrage; il a complété ses observations personnelles en se servant des documents diplomatiques publiés, de sorte qu'un nouveau jour est jeté sur certains événements politiques.

La mission française pour la réorganisation de la gendarmerie turque, dont M-r Lamouche était un des membres, arriva le 16 mai 1904 dans le rayon qui lui était fixé — le sandjak de Sérès. La ville principale de ce sandjak, Sérès, comptait alors de 30 à 35 mille habitants, dont plus de la moitié étaient des chrétiens — Grecs et Bulgares. Un grand quartier de la ville, nommé Kamenitza, était exclusivement bulgare; là étaient l'église et les écoles bulgares. M-r Lamouche constata que les Grecs de Sérès étaient des fanatiques et qu'ils étaient très intolérants envers les Bulgares. A la fin de janvier, M-r Lamouche fut envoyé pour raisons de service à Salonique qui comptait alors 140,000 habitants, dont 80,000 israélites, de 20 à 25,000 Grecs, autant de Turcs et seulement 10 à 12,000 Bulgares. Cependant Salonique, à cette époque déjà, était devenu le centre intellectuel des Bulgares de la Macédoine dont la colonie dans la ville s'accroissait rapidement. Salonique avait alors deux lycées bulgares — un de garçons et un de filles — une école de commerce, trois écoles primaires, trois églises, deux librairies et une imprimerie bulgares. Les pères français Lazaristes, dans leur domaine Zeitinlik, dirigeaient

un séminaire destiné à former un clergé bulgare catholique „uniate“. Un hôpital bulgare était en construction. L'Organisation révolutionnaire macédonienne était à ce moment en pleines forces — elle possédait ses propres tribunaux auxquels s'adressaient les Bulgares des villages voisins pour obtenir justice. Des détachements de l'Organisation avaient réussi à nettoyer le pays des bandes de brigands turcs et albanais que les autorités ottomanes avaient été impuissantes à faire disparaître. M-r Lamouche décrit le caractère des bandes révolutionnaires bulgares qui étaient composées presque exclusivement d'indigènes; elles donnaient l'exemple d'une bravoure extraordinaire. Souvent des groupes de 5—6 révolutionnaires assiégés dans quelque bâtiment soutenaient l'assaut de tout un bataillon turc, gardant pour eux-mêmes la dernière balle. Dans aucun cas ils ne se rendaient aux Turcs. Cependant les Turcs remplissaient les prisons de Bulgares, les condamnaient à un exil perpétuel, les envoyant en général en Asie-mineure où à Fézan, au sud de Tripolis. La lutte était acharnée et atteignait Salonique. Malgré tout, l'œuvre des réformes ne demeura pas sans un certain résultat; entre autre la situation économique de la Turquie s'améliora considérablement; M-r Lamouche donne là-dessus des précisions.

Les souvenirs de l'auteur sont surtout intéressants quand ils parlent de la révolution jeune-turque par rapport à certaines démarches des Bulgares. Après la proclamation de la Constitution, le 24 juillet 1908, les révolutionnaires descendirent des montagnes et fraternisèrent avec les Jeunes-Turcs, persuadés qu'une ère plus heureuse, une ère de liberté était venue pour la population bulgare; aussi se hâtèrent-ils de rentrer dans la vie légale et de former, au lieu de bandes révolutionnaires, des clubs constitutionnels. Après une caractéristique des luttes intérieures et des rapports entre les différents partis en Turquie, l'auteur suit le développement des événements sous le régime jeune-turc. Vers le 20 juillet 1909, M-r Lamouche quitta Salonique et partit pour Constantinople. Il nous rapporte des faits intéressants au sujet de la Macédoine et des Albanais qui, les armes à la main, résistèrent aux Jeunes-Turcs afin de conserver leur situation privilégiée dans l'Etat. L'auteur fait ressortir les cruautés commises sur la population bulgare par le gouvernement durant la période de désarmement, dont la conséquence fut l'exode des émigrants bulgares vers les frontières de la Bulgarie. Après ce revirement, entre les jeunes-Turcs et les Bulgares se produisirent d'autres incidents qui peu à peu tendirent les rapports jusqu'à l'inimitié. La persécution systématique des Bulgares et les cruautés commises sur eux excitèrent les esprits en Bulgarie où déjà on songeait à entreprendre une action sérieuse contre la Turquie. L'Organisation macédonienne révolutionnaire reprit son œuvre, et, par suite de la conduite hostile des Jeunes-Turcs envers les autres nationalités de l'empire, tous les Etats balkaniques s'allièrent et déclarèrent la guerre. M-r Lamouche consacre tout un chapitre à cette guerre balkanique. Quoique brièvement, il explique plus loin les raisons qui obligèrent la Bulgarie, après la guerre contre la Turquie, à entrer dans la fatale guerre contre la Serbie et la Grèce en 1913. Les causes qui amenèrent la guerre interalliée s'expliquent, selon M-r Lamouche, par

"irrédundance serbe qui trouva pour la réalisation de ses buts plein appui chez les Grecs. Les Serbes et les Grecs ont, de fait, les premiers foulé aux pieds le traité d'alliance avec les Bulgares, quoique en apparence ce soient ces derniers qui l'aient rompu par l'action militaire du 16 juin. M-r Lamouche cite d'intéressants passages des mémoires de Sir Edouard Grey et W. Churchill qui montrent que ces hommes d'Etat anglais avaient très bien saisi la perfidie des alliés de la Bulgarie qui fut dépouillée et humiliée après que la victoire eut été gagnée grâce à elle.

Dans l'avant dernier chapitre qui traite de la guerre européenne, M-r Lamouche expose objectivement les raisons qui expliquent pourquoi la Bulgarie devint l'alliée des Puissances centrales. L'auteur du compte rendu ne partage pas entièrement l'opinion de M-r Lamouche selon laquelle le peuple bulgare, malgré son indignation légitime contre les Serbes, ne désirait pas la guerre et que celle-ci fut l'œuvre du roi Ferdinand. Au contraire, la plus grande partie des intellectuels et des officiers la désiraient au nom de l'idée de l'Union nationale qu'avaient fait échouer les anciens alliés et au nom de la Macédoine asservie. M-r Lamouche a le courage de rejeter la légende selon laquelle les puissances de l'Entente combattirent pour la défense de la justice, de l'humanité et de la civilisation contre ceux qui, du côté adverse, y avaient porté atteinte et par suite méritaient d'être châtiés. Selon M-r Lamouche, ceci pourrait être soutenu en ce qui concerne l'Allemagne qui est accusée d'avoir violé la neutralité belge, mais non point à l'égard de la Turquie et de la Bulgarie qui — à tort ou à raison — luttèrent, comme l'ont fait si souvent tous les autres peuples dans le passé, pour la réalisation de leurs idéaux nationaux. L'Angleterre, dès les premiers jours, déclara la guerre pour garantir ses propres intérêts, de même l'Italie, la Roumanie, etc. Même l'intervention des Etats-Unis ne semble pas à M-r Lamouche avoir été accomplie dans un but désintéressé. Au point de vue moral, la Bulgarie par sa participation dans la guerre n'a rien fait de différent ou de plus condamnable que l'Italie, la Roumaine, la Grèce et la Turquie.

Le dernier chapitre est consacré aux événements se rapportant au traité de Neuilly. Avec une indignation sincère, M-r Lamouche fait ressortir l'inouïe cruauté des vainqueurs qui ne voulurent même pas entendre les vaincus avant de prononcer l'acte de condamnation. Aucune loi ne peut accuser ni la Turquie, ni la Bulgarie qui, librement, en vertu d'un droit incontestable, participèrent dans une guerre qu'ils n'avaient pas provoquée. Les chefs des Etats victorieux, entre autres Clémenceau, n'étaient pas bien informés sur les choses balkaniques quand ils se prononcèrent au sujet des traités de paix. En ce qui concerne la convention pour l'échange des populations entre la Grèce et la Bulgarie, c'est, selon M-r Lamouche, un document d'une grande importance au point de vue morale, car grâce à lui, une fois de plus, il est officiellement constaté que les Slaves de la Macédoine du sud sont de purs Bulgares. Après avoir rappelé les clauses du traité de paix de Neuilly en faveur des minorités que les Etats victorieux ne respectent pas, M-r Lamouche dit que c'est la raison pour laquelle la situation dans les Balkans est moins stable que jamais et la paix difficilement maintenable; quant à la question macédonienne qu'

depuis cinquante ans trouble les Balkans et inquiète l'Europe, elle continue à exister et sous une forme plus grave qu'à n'importe quelle époque. La Bulgarie a rempli tous les engagements qui lui ont été imposés par le traité de Neuilly, mais cela ne suffit pas à ses voisins qui, semble-t-il, la craignent encore, car ils accueillent mal toute amélioration économique ou politique de sa situation. En conclusion, M-r Lemoucre fait appel à la Société des Nations et principalement aux Puissances occidentales afin qu'elles emploient leur grande influence dans les Balkans à faire régner une concorde basée sur l'égalité des droits et le respect du caractère national et des traditions de chaque peuple.

Cesare Spellanzon, La Questione d'Oriente. Vinti e vincitori nei Balcani. Milano, 1926, 8° 369. Publié dans le XVI tome de „Cultura contemporanea. Biblioteca di letteratura, storia e filosofia“. — Compte rendu de L. Milétitch.

L'ouvrage de M-r Cesare Spellanzon donne d'intéressants éclaircissements sur l'histoire confuse des événements de l'après-guerre en ce qui concerne les peuples balkaniques.

La première partie du livre expose les événements balkaniques jusqu'en 1917, la seconde durant la période 1918—1926. L'auteur du compte rendu constate que les paroles de M-r Spellanzon affirmant qu'il s'est efforcé d'être aussi objectif que possible ne sont pas vaines : la lecture de l'ouvrage montre qu'il a en effet réussi à être un observateur impartial et un juge sagace. L'un des côtés importants de l'ouvrage est que l'auteur consacre à la Bulgarie et aux événements qui directement ou indirectement la concernent l'attention qui leur est due. Dans la première partie il examine, entre autre, „La question macédonienne et la politique de la Bulgarie“ et „La raison pour laquelle la Bulgarie s'est alliée aux Puissances centrales“ ; dans la seconde partie, il suit de près les événements en Yougoslavie, en Albanie et en Grèce. Dans sa conclusion, M-r Spellanzon dit être convaincu que la question balkanique, malgré les traités de paix conclus, demeure non résolue et que les causes qui amenèrent les guerres dans la péninsule balkanique ne sont pas écartées. L'auteur du compte rendu s'arrête à quelques parties du livre qui se rapportent plus directement à la Bulgarie.

M-r Spellanzon a bien compris les conséquences de la désillusion du peuple bulgare que fit naître la politique de ses alliés par rapport à la Dobroudja au moment de la conclusion du traité de Bucarest en 1918 ; aussi est-ce avec raison qu'il rejette l'opinion du général Ludendorff qui prête une grande signification à la retraite bulgare sur le front macédonien, dans le but d'atténuer la défaite de la quadruple alliance qui s'était déjà décidée sur le front occidental. L'auteur du compte rendu partage l'opinion de M-r Spellanzon sur la catastrophe bulgare à Dobro-polé, le détronement du roi Ferdinand et son influence personnelle sur le développement des actions militaires. M-r Spellanzon a bien compris que l'empereur du Russie, comme arbitre, se serait prononcé en 1913 en faveur des aspirations serbes en Macédoine.

Selon lui, il y a également des causes qui justifient l'alliance que la Bulgarie conclut par la suite avec les Puissances centrales. Une seule chose reste à discuter dans la politique bulgare de cette époque, c'est l'abandon qu'elle fit de son indépendance politique et militaire entre les mains des généraux allemands. C'est par cela que s'explique la lente et peu active diplomatie du gouvernement de Malinov, poussé par le désir de conclure une paix séparative avec l'Entente. Plaignant le sort de la Bulgarie après la paix conclue à Neuilly, l'auteur fait justement ressortir que la question macédonienne qui agitait l'âme du peuple bulgare et qui l'a poussé à faire la guerre contre la Turquie, et qui a été tout près d'être résolue, est restée dans une phase encore plus aiguë et plus compliquée depuis que les terres macédoniennes d'Ohrida à Cavala ont été partagées entre la Serbie et la Grèce. L'auteur examine également la question de la Thrace jusqu'au traité de Sèvres, en montrant les efforts du gouvernement de Stambolisky pour obtenir un débouché sur la mer Egée et par suite son désir de se rapprocher de la Serbie, en sacrifiant la Macédoine. Stambolisky ne réussissant pas à empêcher les Macédoniens, qui toujours eurent conscience de leur nationalité bulgare et combattirent pour cette raison contre les Turcs, les Serbes et les Grecs, d'inquiéter la Serbie, conclut avec cette dernière la convention de Nich (mars 1923) qui prévoyait une action commune contre les bandes macédoniennes, avec le droit pour les Serbes de poursuivre ces dernières au-delà même de leur frontière—sur le territoire bulgare. La conséquence fut la lutte énergique et sans merci du Comité révolutionnaire contre Stambolisky, ce qui ne contribua pas peu à sa perte. L'auteur rapporte les pourparlers au sujet de la Thrace jusqu'à la clôture de la Conférence de San-Rémo, où échouèrent les espérances de Stambolisky par rapport à un débouché sur la Mer Egée, ce qui signifiait la faillite de sa politique extérieure. Avec une profonde connaissance des affaires intérieures bulgares, l'auteur suit les événements qui se déroulèrent à partir du 9 juin sous le gouvernement de A. Tzankov dont la venue au pouvoir fut accueillie à l'étranger avec une certaine méfiance et une prévention que rien n'a justifiait comme celle „d'un gouvernement de Macédoniens“ qui ne cesserait de troubler la paix dans les Balkans. Mais en réalité les Macédoniens se montrèrent bientôt mécontents de la politique de Tzankov, surtout les „Macédoniens fédéralistes“ qui s'étaient alliés aux agrariens et aux communistes. Grâce à Theodor Alexandroff qui resta fidèle à la traditionnelle politique bulgare des Macédoniens, la Bulgarie évita de grands dangers. Mais Alexandroff y perdit la vie.

A propos de la vie politique en Bulgarie, M-r Speilanzon jette un rapide coup d'œil sur les relations serbo-bulgares afin d'expliquer le développement des aspirations impérialistes des Serbes parallèlement à l'agrandissement de l'Etat serbe qui de 3 millions d'habitants avec un territoire de 43,303 kilomètres carrés en 1912, atteint après la paix de Bucarest de 1913 4 1/2 millions d'habitants et un territoire de 90,000 km. carrés, et après la guerre européenne, 12 millions d'habitants et 200,000 km². L'auteur rapporte les faits relatifs à l'entente serbo-croate, où le rusé Pachić joua l'homme d'Etat croate Troumbić. Les adversaires

les plus énergiques de la politique serbe qui tend à serbiser tous le pays yougo-slave sont les Macédoniens et les Croates. Les premiers mènent contre Belgrade une „véritable guérilla au moyen de bandes armées.“ Les questions macédonienne et croate sont les plus importantes et délicates parmi celles qui intéressent la politique du nouvel Etat dans ses fonctions à l'intérieur et ses répercussions éventuelles à l'extérieur. Les pages se rapportant à l'histoire des relations entre les Serbes et les Croates sont pleines de détails intéressants. La caractéristique du chef croate Stépan Radić, en tant qu'homme et en tant que politicien, semble décrire avec exactitude cet homme extraordinaire par la complexité de ses contrastes, aussi est-elle digne d'attention (p. 189—191). L'auteur a également bien saisi la politique de Radić rêvant d'une grande et véritable Yougoslavie englobant aussi la Bulgarie.

Une large place est faite dans le livre de M-r Spellanzon à la Macédoine (p. 210—234) et la question macédonienne y est exposée avec clarté. Les Macédoniens ont une conscience nationale bulgare et désirent être unis au peuple bulgare. La politique hostile des Serbes et des Grecs a fait naître la devise: „La Macédoine aux Macédoniens“. L'auteur rapporte les cruelles mesures employées par le gouvernement de Belgrade en Macédoine, où ont été fermées 1373 écoles bulgares comprenant 2266 maîtres et 78,856 élèves qui ont été remplacées par des écoles serbes. Le nom même du pays a été remplacé par une nouvelle désignation „La Serbie du Sud“. Le chef du parti croate Radić s'est intéressé au mouvement macédonien; il est entré en contact avec les chefs révolutionnaires et a conçu une fédération balkanique dans laquelle entrerait la Macédoine comme une unité nationale distincte à côté de la Bulgarie. L'histoire des essais pour réaliser cette fédération avec l'aide des bolchéviks russes est exposée avec beaucoup de détails, l'adhésion en principe d'une partie des chefs macédoniens, le manifeste adressé par eux aux Macédoniens et publié à Vienne, la déclaration de Théodor Alexandroff condamnant ce manifeste, la déclaration violente de Radić contre Alexandroff et la réplique de celui-ci etc.

Le troisième chapitre est consacré à la Serbie, à sa situation intérieure et à ses rapports avec les autres nationalités et Etats. Ici aussi, il est souvent touché à la question macédonienne et à la politique de la Bulgarie. A Belgrade on a toujours considéré avec méfiance et hostilité tout essai de rapprochement de la part de la Bulgarie. Il est évident qu'alors même que Stambolisky était prêt, dans ce but, à faire de grands sacrifices, Pachić a craint de prêter son appui à la Bulgarie pour lui aider à sortir de sa mauvaise situation, quoique l'espoir d'écraser la Grèce en lui prenant Salonique et la partie grecque de la Macédoine fut bien tentante, et cela principalement à cause des Macédoniens qui peut-être continueraient, même dans ces conditions, à aspirer à l'union avec la Bulgarie. Pour faire échouer les plans serbes, la Grèce employait la politique de grécisation de l'élément bulgare en établissant en Macédoine une nombreuse population grecque venue de l'Asie mineure. Belgrade réagissait contre ces mesures, de sorte qu'on ne pouvait obtenir une entente durable. L'auteur explique plus loin l'accord conclu entre

Belgrade et Rome par le désir de la Serbie de montrer qu'elle n'avait pas grand besoin d'une alliance avec la Grèce.

Le récit des événements les plus récents qui se sont déroulés en Albanie, en Grèce et en Turquie est fort intéressant et instructif. La question albanaise est étudiée au point de vue historique, et d'intéressants détails sont donnés sur son côté diplomatique qui expliquent surtout le rôle de l'Italie parmi les autres Etats intéressés.

L'auteur après avoir parlé du grand succès des Turcs en Asie mineure suit avec intérêt les événements en Turquie jusqu'aujourd'hui, ainsi que ceux de la Grèce, et rappelle les cruautés commises par les Grecs contre l'élément bulgare — les meurtres de Bulgares à Tarlis, l'envahissement des Grecs dans la partie bulgare de la Macédoine sur l'ordre de Pangalos, etc.

Le livre se termine par un aperçu général sur la situation dans les Balkans.

Dott. Minco N. Scipcovensky *Bulgaria*, Riesumazioni storiche e considerazioni politiche ed economico-finanziarie dal 670 al 1927. Con 13 carte geografiche e 70 illustrazioni fuori testo. Milano, 1927, 8°, 350. Compte rendu de L. Milétitch.

M-r Scipcovensky, actuellement consul bulgare à Milan, en écrivant son livre, a eu le desir, avant tout, d'éclairer les lecteurs italiens sur la Bulgarie, dans le passé et le présent, et d'éveiller un intérêt plus vif pour le peuple bulgare et sa vie culturelle et économique. Quoique le nombre des sources d'informations dont s'est servi l'auteur soit assez limité, son ouvrage atteindra le but poursuivi, surtout par ce qu'il met le début à une littérature italienne d'information populaire sur la Bulgarie. Il sera bien accueilli par le grand public, principalement par les commerçants, car ce livre contient des informations détaillées d'ordre financier, économique, statistique.

Don Francesco Galloni et le professeur Stéfano Grande se prononcent très favorablement dans la préface, sur l'ouvrage de M-r Scipcovensky, ce qui contribuera à le répandre en Italie. L'auteur, avec raison, fait connaître d'abord à ses lecteurs l'histoire de la Bulgarie en grands traits, depuis ses origines jusqu'à nos jours. Le sentiment patriotique de l'auteur se manifeste dans tout le livre. Dès le début, il montre la tragique destinée du peuple bulgare dans les dernières cinquante années, principalement après les trois guerres récentes. L'introduction est illustrée de 6 reproductions photographiques représentant des réfugiés bulgares de la Macédoine et de la Thrace et les évêques macédoniens chassés par les Serbes. Dans la quatrième partie, après l'introduction historique, est exposé le développement politique et social de la Bulgarie jusqu'en 1912. Le 5-ième chapitre parle de l'idéal national — principalement de l'évolution de la question macédonienne et le point de vue des Grecs et des Serbes en ce qui la concerne. La carte de l'ainsi nommée „Zone contestée“ de la Macédoine, qui fut la cause des premiers malentendus entre la Bulgarie et la Serbie alliées en 1912—1913, est reproduite dans le livre. La déclaration de la guerre balkanique et son développe-

ment sont très bien décrits et de belles illustrations animent le texte. Le litige serbo-bulgare au sujet de la Macédoine est exposé dans ses détails et éclairé à l'aide de citations intéressantes dont certaines empruntées à la presse serbe. La stipulations la plus importante du traité d'alliance entre la Bulgarie et la Serbie au sujet de la future frontière bulgare de la Macédoine du côté serbe est reproduite textuellement. En général, la trahison du gouvernement serbe, au cours de la guerre balkanique, envers la Bulgarie est exactement caractérisée. La violation du traité d'alliance de 1912 par la Serbie servira plus tard aux historiens de point de départ pour expliquer l'envenimement des rapports entre la Bulgarie et la Serbie. L'auteur décrit les événements en Bulgarie après la paix de Bucarest de 1913.

Un chapitre spécial est consacré à la Dobroudja, principalement au point de vue de son importance économique en tant que riche grenier de la Bulgarie. On explique comment, après la perte de la Dobroudja, en Bulgarie on s'appliqua à développer d'autres cultures, principalement celle du tabac, par compenser la production amoindrie du blé.

Après avoir rapporté les événements en Bulgarie et en Macédoine pendant la guerre mondiale et jusqu'à la paix de Neuilly, l'auteur s'arrête particulièrement aux conséquences économiques et financières des stipulations du traité de paix, au sujet desquelles il donne de nombreuses informations statistiques qui sont intéressantes non seulement pour les lecteurs étrangers, mais aussi pour les autres (p. 293—326). Dans la conclusion, l'auteur expose les conséquences de la contribution imposée à la Bulgarie, les ainsi nommées „réparations“, avec une étude critique sur les stipulations respectives du traité et leur exécution par la Bulgarie.

Le livre se termine par une conclusion optimiste exprimant l'espoir que la Bulgarie, en dépit de toutes les pertes et de toutes les humiliations subies, se relèvera.

Μακεδονία ήτοι μελέτη έθνολογική και οίκονομική τής Μακνδορίας. Έν Η-εί 1926. Έκδοσις τρίτη. Έταιρεία „ό Ελληνισμός“. (La Macédoine, ou un aperçu ethnologique et économique sur la Macédoine. Pirée 1926. Troisième édition, Société „Hellénisme“). Compte rendu de Vladimir Alexiev.

Le livre en question est une publication de la Société panhelléniste bien connue „Hellenismos“ qui avant la guerre a fait paraître, sous la direction du professeur Kasasis, une série d'études sur les contrées de la Turquie d'Europe et spécialement sur la Macédoine. Cette même société semble maintenant vouloir reprendre son œuvre. Le livre mentionné, a évidemment pour but d'encourager les Grecs de l'Asie mineure nouvellement établis en Macédoine, en leur inspirant la foi dans la puissance de l'hellénisme; le livre affirme que dans cette contrée l'élément grec a représenté de tous temps la majorité et que, par conséquent, il restera, à l'avenir aussi, le maître tout puissant. Inspiré par cette tendancieuse politique, le livre dénature l'histoire et l'ethnographie de la Macédoine. Selon lui, dans le passé aussi, la langue parlée par la majorité du peuple a été le grec et la langue slave

ne serait venue qu'en second rang; elle comprendrait deux dialectes — le bulgare et le serbe. Presque toute la Macédoine entrerait dans le domaine de la langue grecque. Pour la langue bulgare sont indiquées d'étroites frontières, de petits îlots isolés se trouvant dans la partie orientale de la Macédoine centrale et dans la Macédoine du nord. Dans cette dernière partie et à l'ouest d'Ohrida on parle, dit ce livre, le „serbe“. Ne pouvant nier l'existence d'une population slave de nationalité bulgare, on la représente comme „appartenant par l'esprit, les traditions et les sentiments à l'hellénisme“, alors qu'en réalité il s'agit d'une appartenance d'un autre genre: ces Bulgares de la Macédoine sont restés sous la juridiction spirituelle du patriarcat grec — les uns par suite d'une ancienne habitude, les autres par crainte d'être persécutés et chassés. Selon l'auteur grec, l'ancienne population grecque prédomine, non seulement dans les villes et villages de la Macédoine, mais même dans les riches villages montagneux où, soi-disant, elle serait placée dans une moins forte dépendance économique que la population rurale bulgare des grandes fermes „qu'on peut facilement gagner à n'importe quelle cause“. En réalité, c'est un fait notoire que dans les villages l'élément dominant est le bulgare, qu'il a été protégé par les beys turcs contre le patriarcat grec pour des raisons d'intérêt purement économique, de sorte qu'il a conservé le mieux son caractère ethnographique et sa langue. M-r Alexieff critique d'autres affirmations absurdes de l'auteur grec relatives aux causes du soi-disant attachement de la population bulgare de la Macédoine à l'hellénisme; il donne des exemples prouvant que des populations de nationalité différentes ne perdent pas leur caractère original et ne s'identifient pas entre elles au point de vue ethnique par suite de leur nivellement économique et social. En réalité, un pareil nivellement est une exception en Macédoine — dans les villes une faible partie de la population s'occupe de commerce et d'industrie et par là s'est rapprochée de l'organisation social du peuple grec, sans qu'elle se soit, de ce fait, grécisée. La population rurale bulgare de la Macédoine est toujours restée dans sa grande majorité une population d'agriculteurs; elle est demeurée telle même après qu'une grande partie a été contrainte d'émigrer en Bulgarie; l'auteur du compte rendu donne à ce sujet des exemples et établit des comparaisons avec les émigrants grecs venus de l'Asie mineure en Macédoine.

I. X. Χαδσιδάκις, *Ἀπάντησις πρὸς τὸν κ. διδάκτορα*, K. V. Bechevliev: T. H. Hadjidakis, Réponse adressée au prof. V. Béchevlieff. Publiée dans la revue *Ἀθηνά*, 1929, 171—187. — Compte rendu de D-r V. Béchevliev.

La réplique du prof. Hadjidakis se rapporte à la critique de M-r Béchevlieff sur son livre: *Περὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων* (Au sujet de l'hellénisme des anciens Macédoniens) publiée dans la Revue Macédonienne, (année III. № 1, 1927). — M-r Béchevliev en réponse à la réplique de M-r Hadjidakis s'arrête seulement à quelques particularités de cette réplique. M-r Hadjidakis passe sous silence tous les arguments de la critique de M-r Bechevliev qui lui semblent difficiles à réfuter; de même il ne dit rien au sujet des opinions actuelles des savants

étrangers concernant la nationalité des anciens Macédoniens rapportées par le professeur bulgare. La remarque de M-r Hadjidakis au sujet du passage de Curtius cité par M-r Bechevliev: „qui non erubesceret. . .“ ne soutient aucune critique, car il est clair qu'ici il ne s'agit pas de Macédoniens parlant une même langue ou deux dialectes macédoniens, comme veut l'interpréter M-r Hadjidakis, mais de Grecs et de Macédoniens, ce que M-r Bechevliev explique à l'aide de nouveaux arguments. De même la réponse de M-r Hadjidakis au sujet de l'interprétation du mot *κεβαλή* qu'il s'efforce de faire passer pour grec ne soutient aucune critique. M-r Bechevliev s'en rapporte à la mention de Kretchmer (Glotta XVI, 173), un des connaisseurs contemporains les plus autorisés de l'histoire grecque qui rejette l'interprétation de M-r Hadjidakis „comme plus qu'invraisemblable“. Et il est à remarquer que Hadjidakis fonde sa théorie sur le caractère grec des anciens Macédoniens, principalement sur l'information de Curtius (VI, 9, 34,) et l'interprétation de *κεβαλή*. Or ces deux arguments sont absolument faux. Le reste de la réponse du prof. Xadjidakis n'est que la répétition de ce qu'il a dit dans ses ouvrages précédents, aussi M-r Bechevliev ne s'y arrête pas; mais il garde la profonde conviction que tous les arguments présentés jusqu'à présent par l'un ou l'autre côté ne font que confirmer que les anciens Macédoniens n'étaient pas des Grecs.

